

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЦЕНТР
INTERNATIONAL SCIENTIFIC-EDUCATIONAL CENTER

**ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ
(18 հունիսի, 2021)
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴԿԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**

•

**РАЗВИТИЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ
МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
(18 июня, 2021)
СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ**

•

**DEVELOPMENT OF RESEARCH CAPABILITIES
INTERNATIONAL CONFERENCE
(18 June, 2021)
COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES**

ԵՐԵՎԱՆ-2021

ՀՏԴ 001.89(082)
ԳՄԴ 72.4g43
Հ 550

Երաշխավորվել է տպագրության ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի գիտական խորհրդի կողմից

Рекомендовано к печати Ученым советом Международного научно-
образовательного центра Национальной Академии наук РА

Recommended by the Scientific Council of the International
Scientific-Educational Center of NAS RA

Հետազոտական կարողությունների զարգացում:
Հ 550 Միջազգային գիտաժողով (18 հունիսի, 2021): Գիտական հոդ-
վածների ժողովածու / ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային
կենտրոն.- Եր.: «Տիր» հրատ., 2021.-262 էջ:

ՀՏԴ 001.89(082)
ԳՄԴ 72.4g43

ISBN 978-9939-865-80-5

© ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա,
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն, 2021
© «Տիր» հրատարակչություն, 2021

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱԶՄ
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
EDITORIAL BOARD

Խմբագրական խորհրդի նախագահ՝	Ալբերտ Սարգսյան Ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գլխավոր խմբագիր՝	Նաիրա Հակոբյան հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Տեխնիկական խմբագիր՝	Վիկտորյա Սարջանյան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ՝

- Արմեն Սարգսյան** – տնտեսագիտության թեկնածու
Երջանիկ Զարգարյան – ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու
Մերի Սարգսյան– բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Հայկ Պետրոսյան – մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Արմեն Սահակյան- սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գոհար Գրիգորյան – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Ատոմ Մխիթարյան- ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Տիգրան Զարգարյան – տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Հասմիկ Աղաբաբյան- քիմիական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Կարեն Սարգսյան – տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Արամ Սիմոնյան- տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Աննա Խաչատրյան – հոգեբանական գիտությունների թեկնածու
Լիլիթ Սահակյան – աշխարհագրական գիտությունների թեկնածու

- Преседатель редакционной коллегии** – Альберт Саргсян, доктор физико-математических наук, профессор
Главный редактор – Наира Акопян, доктор психологических наук, профессор
Технический редактор – Виктория Сарджанян

Редакционная коллегия

- Армен Саркисян**- кандидат экономических наук
Ерджаник Заргарян- кандидат физико-математических наук
Мери Саргсян- кандидат филологических наук, доцент
Айк Петросян- доктор педагогических наук, профессор
Армен Саакян- доктор социологических наук, профессор
Гоар Григорян- кандидат филологических наук, доцент

Атом Мхитарян- кандидат физико-математических наук, доцент
Тигран Заргарян- кандидат технических наук, доцент
Асмик Агабабян- кандидат химических наук, доцент
Карен Саргсян- кандидат экономических наук, доцент
Арам Симонян- кандидат экономических наук, доцент
Анна Хачатрян- кандидат психологических наук
Лилит Саакян- кандидат географических наук
Chief of the Editorial Board- Albert Sargsyan, Doctor of Physics and Mathematics, Professor
Editor-in-Chief – Naira Hakobyan, Doctor of Psychology, Professor
Technical Editor – Viktorya Sarjanyan

Editorial Board

Armen Sargsyan- PhD in Economic Sciences
Yerjanik Zargaryan- PhD in Physical and Mathematical Sciences
Meri Sargsyan - PhD in Philological Sciences, Associate Professor
Hayk Petrosyan- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Armen Sahakyan- Doctor of Social Sciences, Professor
Gohar Grigoryan- PhD in Philological Sciences, Associate Professor
Atom Mkhitaryan-PhD in Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor
Tigran Zargaryan- PhD in Technical Sciences, Associate Professor
Hasmik Aghababyan- PhD in Chemical Sciences, Associate Professor
Karen Sargsyan- PhD in Economic Sciences, Associate Professor
Aram Simonyan- PhD in Economic Sciences, Associate Professor
Anna Khachatryan- PhD in Psychological Sciences
Lilit Sahakyan- PhD in Geographical Sciences

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Էկոլոգիա

Սեդա Ստեփանյան, Մելինե Բեգլարյան, Դավիթ Պիպոյան

Երևանում կաթնամթերքի ու երշիկեղենի սպառման դեպքում տրանսճարպաթթուների ընդունման ռիսկի գնահատում.....12

Գայանե Մելքոնյան

Սնդիկի պարունակություններով պայմանավորված Երևան քաղաքի հողերի էկոլոգիական վիճակի և առողջական ռիսկի գնահատում.....25

Դեղագիտություն

Աննոս Հովհաննիսյան, Նարինե Գրիգորյան, Արսեն Նադարյան, Գայանե Գրիգորյան, Մարիամ Մեծոյան

Իմունաախտորոշիչ լատեքսների սինթեզի կարգավորման հնարավորությունները մոնոմեր – ջուր ստատիկ համակարգում.....42

Մոլեկուլային և բջջային կենսաբանություն

Սուրեն Ղարաջյան

Անհայտ ծագման անօրգանական նյութերի էքսպրես հետազոտություն.....54

Գրադարանային-տեղեկատվական աղբյուրներ

Գոհար Գաբոյան

Գրադարանների սոցիալական գործառույթները և դրանց դասակարգումը.....66

Հոգեբանություն

Նաիրա Հակոբյան, Վազգեն Պողոսյան, Աննա Խաչատրյան

Սովորողների բարոյահոգեբանական զարգացման և հետազոտական կարողությունների ձևավորման հիմնախնդրի շուրջ.....78

Մարիամ Մեհրաբյան, Անի Ապիփոնյան, Լիլիթ Փայրյան

Հակառակորդի տեղեկատվահոգեբանական ներգործությանը հակազդելու հոգեբանական ուղիները.....88

Արկադի Մեհրաբյան, Լուսինե Գրիգորյան

2020 թ. -ի արցախյան պատերազմի մարտական գործողությունների ժամանակ ազգաբնակչության տագնապային հակազդումը, ներտիզացիան.....104

Վիկտորյա Սարջանյան

Գենդերային խտրականության դրսևորումները հայաստանյան աշխատաշուկայում և դրանց հաղթահարման ուղիները.....116

Գայանե Գրիգորյան

Կարիերայում հաջողության հասնելու սոցիալ-հոգեբանական գործոնները.....130

Անի Վարդանյան

Նախաքննության փուլում հարցաքննության իրականացման տակտիկական հնարքների հոգեբանական առանձնահատկությունները.....137

Էլեն Դավթյան

Զանգվածային մշակույթ և գովազդ.....148

Գայանե Մարգարյան

Վշտի հոգեբանական առանձնահատկությունները և հաղթահարման մեխանիզմները.....154

Բենիկ Երիբեկյան

Մանիպուլյատիվ ներգործության և հանրային տագնապայնության ձևավորման միջև փոխկապվածության վերլուծություն.....162

Սոցիոլոգիա

Էդուարդ Գարեև, Ալեքսանդր Վասիլև

Ուֆայի մարդու իրավունքների գիտական դպրոց. ձևավորման նախադրյալները և զարգացման փուլերը.....171

Ալեքսեյ Ուլանով, Էդուարդ Գարեև

Համաշխարհայնացման խոհրդանշական ազդեցությունը հաղորդակցման տարածքի վրա.....177

Նիկա Վալիպովա, Ալեքսանդր Նիկիֆորով

Ռուսական Դաշնության ընտրական համակարգի կարգավորումները.....183

Գոհարիկ Պեդրոսյան, Համլետ Վիրաբյան, Լիլիթ Շահբազյան

Ամերիկյան անկյան գործառույթների սոցիոլոգիական և վիճակագրական վերլուծություն տեղեկատվական տեխնոլոգիաների օգնությամբ.....189

Տնտեսագիտություն

Սուրեն Պողոսյան

Ֆինանսական հեղափոխության հրամայականը.....203

Արմինե Զախարյան

Գիտելիքահեն տնտեսության զարգացման հիմնախնդիրները
Հայաստանի Հանրապետությունում.....212

Մարո Դեթլոֆֆ

Պլաստիկ թափոնների վերամշակման լոգիստիկ շղթայի ձևավորման
ուղիները ՀՀ-ում.....227

Զարուհի Հայրյան

Հայաստանի Հանրապետության առողջարանային կլաստերները՝ որպես
զբոսաշրջության բրենդ.....237

Օտար լեզուներ

Սուսաննա Նանյան, Անի Հովհաննիսյան

ՀՀ հանրակրթական դպրոցներում օգտագործվող անգլերենի դասագրքե-
րի բառապաշարը.....247

СОДЕРЖАНИЕ

Экология

Седа Степанян, Мелине Бегларян, Давид Пипоян

Оценка риска потребления трансжирных кислот при потреблении молочных и колбасных продуктов в Ереване.....12

Гаянэ Мелконян

Оценка экологических рисков и рисков здоровью, связанных с содержанием ртути в почве города Еревана.....25

Фармакология

Арнос Оганесян, Нарине Григорян, Арсен Надарян, Гаяне Григорян, Мариам

Мецоян

Возможности урегулирования процесса синтеза иммунодиагностических латексов в статической системе мономер – вода.....42

Молекулярная и клеточная биология

Сурен Караджян

Экспресс-анализ неорганических веществ неизвестного происхождения.....54

Библиотечно-информационные источники

Гоар Габоян

Социальные функции библиотек и их классификация.....66

Психология

Наира Акопян, Вазген Погосян, Анна Хачатрян

К проблеме о морально-психологическом развитии и формировании исследовательских умений учащихся.....78

Мариам Мезрабян, Ани Апитонян, Лилит Пайтян

Способы противодействия информационно-психологическому воздействию противника.....88

Аркадий Мезрабян, Лусинэ Григорян

Тревожное сопротивление и невротизация населения во время военных действий арцахской войны 2020 года.....104

Виктория Сарджанян

Проявление гендерной дискриминации на армянском рынке труда и пути его преодоления.....116

Гаяне Григорян

Социально-психологические факторы успеха.....130

Ани Варданян

Психологические особенности таткических приемов допроса на этапе предварительного следствия.....137

<i>Элен Давтян</i>	
Массовая культура и реклама.....	148
<i>Гаяне Маргарян</i>	
Психологические особенности горя и механизмы его преодоления.....	154
<i>Беник Ерибемян</i>	
Анализ взаимосвязи между манипулятивным воздействием и формированием общественной тревожности.....	162

Социология

<i>Эдуард Гареев, Александр Васильев</i>	
Уфимская научная школа прав человека: предпосылки становления и этапы развития.....	171
<i>Алексей Уланов, Эдуард Гареев</i>	
Влияние глобализации на символическое пространство коммуникации.....	177
<i>Ника Валитова, Александр Никифоров</i>	
Корректировка избирательной системы РФ.....	183
<i>Гоарик Петросян, Гамлет Вирабян, Лилит Шахбазян</i>	
Социологический и статистический анализ Американского уголка с помощью информационных технологий.....	189

Экономика

<i>Сурен Погосян</i>	
Императив финансовой революции.....	203
<i>Армине Захарян</i>	
Проблемы развития наукоемкой экономики в Республике Армения.....	212
<i>Маро Детлофф</i>	
Пути формирования логистической цепочки по переработке пластиковых отходов в РА.....	227

Управление

<i>Заруи Айрян</i>	
Лечебно-оздоровительные кластеры Республики Армения как туристский бренд.....	237

Иностранные языки

<i>Сусанна Нанян, Ани Оганесян</i>	
Словарный состав учебников английского языка, используемых в государственных школах Армении.....	247

CONTENTS

ECOLOGY

Seda Stepanyan, Meline Beglaryan, Davit Pipoyan

Risk Assessment of Trans-fatty Acids Intake through Consumption of Dairy and Sausage Products in Yerevan.....12

Gayane Melkonyan

Assessing Ecological and Health Risks Associated with Mercury Contents in the Soil of Yerevan City.....25

PHARMACOLOGY

Arnos Hovhannisyan, Narine Grigoryan, Arsen Nadaryan, Gayane Grigoryan, Mariam Metcoyan

Possibilities of Regulating the Process of Synthesis of Immunodiagnostic Latex in a Static System of Monomer Water.....42

MOLECULAR AND CELLULAR BIOLOGY

Suren Gharajyan

Express Analysis of Inorganic Substances of Unknown Origin.....54

LIBRARY AND INFORMATION SOURCES

Gohar Gaboyan

Social Functions of Libraries and their Classification.....66

PSYCHOLOGY

Naira Hakobyan, Vazgen Poghosyan, Anna Khachatryan

On the Problem of Students' Moral-Psychological Development and Formation of Research Skills.....78

Mariam Mehrabyan, Ani Apitonyan, Lilit Paytyan

The Ways to Counteract the Informative and Psychological Impact of the Adversary.....88

Arkadi Mehrabyan, Lusine Grigoryan

The Anxiety Resistance of the Population During Artsakh War Operations in 2020, Neurotization, the Manners of Psychological Assistance in the Framework of Person-Centred Intensive Program Psychotherapy.....104

Viktorya Sarjanyan

Manifestations of Gender Discrimination in the Armenian Labor Market and Ways to Overcome them.....116

Gayane Grigoryan

Social-Psychological Factors of Successful Career.....130

Ani Vardanyan

Psychological Characteristics of Interrogation Tactics Techniques in the Stage of Preliminary Investigation.....137

<i>Elen Davtyan</i>	
Consumer Culture and Advertising.....	148
<i>Gayane Margaryan</i>	
The Psychological Features of Grief and Mechanisms of Overcoming it.....	154
<i>Benik Yeribekyan</i>	
Analysis of the Correlation Between Manipulative Influence and the Formation of Public Anxiety.....	162

SOCIOLOGY

<i>Eduard Gareev, Alexander Vasiliev</i>	
Ufa Scientific School of Human Rights: Prerequisites for the Formation and Stages of Development.....	171
<i>Alexey Ulanov, Eduard Gareev</i>	
The Impact of Globalization on the Symbolic Communication Space.....	177
<i>Nika Valitova , Alexander Nikiforov</i>	
Adjustment of the Electoral System in the Russian Federation.....	183
<i>Goharik Petrosyan</i>	
Social and Statistical Analysis of American Corner with the Help of Information Technologies.....	189

ECONOMICS

<i>Suren Poghosyan</i>	
The Imperative of Financial Revolution.....	203
<i>Armine Zakharyan</i>	
Problems of Knowledge-Based Economic Development in the Republic of Armenia.....	212
<i>Maro Detloff</i>	
Ways of Forming a Logistics Chain for Plastic Waste Recycling in the RA.....	227

MANAGEMENT

<i>Zaruhi Hayryan</i>	
Health Clusters of the Republic of Armenia as a Tourist Brand.....	237

FOREIGN LANGUAGES

<i>Susanna Nanyan, Ani Hovhannisyan</i>	
Vocabulary Profiling of English Textbooks Used at Armenian Public Schools.....	247

RISK ASSESSMENT OF TRANS-FATTY ACIDS INTAKE THROUGH CONSUMPTION OF DAIRY AND SAUSAGE PRODUCTS IN YEREVAN

SEDA STEPANYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Center for Ecological-Noosphere Studies
seda.stepanyan@cens.am

MELINE BEGLARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Center for Ecological-Noosphere Studies
PhD in Technical Sciences
meline.beglaryan@cens.am

DAVIT PIPOYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Center for Ecological-Noosphere Studies
Doctor of Food Science (Italy)
david.pipoyan@cens.am

Abstract

The study aims to assess the content of trans fatty acids (TFA) present in dairy and sausage products sold in Yerevan and conduct a dietary exposure assessment. Food consumption data has been collected using a food frequency questionnaire. TFA contents have been determined using gas chromatography. Daily intake values of TFA for studied food products range from 0.004% to 0.246% of total energy intake. Although none of the TFA intake values exceeds the WHO recommended limit ($\leq 1E\%$), average daily TFA intake through consumption of dairy and sausage products makes 45% of the recommended level. Therefore, further investigation needs to be done to cover other food products that contain TFA.

Keywords and phrases: food frequency questionnaire, daily consumption, trans-fatty acids, total energy.

**ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ ԿԱԹՆԱՄԹԵՐՔԻ ՈՒ ԵՐՇԻԿԵՂԵՆԻ ՍՊԱՌՄԱՆ ԴԵՊՔՈՒՄ
ՏՐԱՆՍՃԱՐՊԱԹԹՈՒՆԵՐԻ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ ՌԻՍԿԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ**

ՍԵՂԱ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոն
seda.stepanyan@cens.am

ՄԵԼԻՆԵ ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոն
տեխնիկական գիտությունների թեկնածու
meline.beglaryan@cens.am

ԴԱՎԻԹ ՊԻՊՈՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոն
սննդագիտության դոկտոր (Իտալիա)
david.pipoyan@cens.am

Համառոտագիր

Սույն հետազոտության նպատակն է գնահատել տրանսճարպաթթուների (ՏՃԹ) պարունակությունը Երևանում իրացվող կաթնամթերքում և երշիկեղենում և իրականացնել սննդակարգային ներգործության գնահատում: Սննդամթերքի սպառման վերաբերյալ տվյալները հավաքագրվել են սննդի սպառման հաճախականության հարցաթերթի միջոցով: ՏՃԹ պարունակությունը որոշվել է գազային քրոմատոգրաֆիայի միջոցով: ՏՃԹ օրական ընդունման արժեքները տատանվում են ընդհանուր էներգիայի 0.004% -ից մինչև 0.246% -ի սահմաններում: Թեպետ ՏՃԹ օրական ընդունման արժեքներից ոչ մեկը չի գերազանցում ԱՀԿ-ի կողմից առաջարկած շեմը ($\leq 1E\%$), կաթնամթերքի և երշիկեղենի սպառման դեպքում ՏՃԹ օրական միջին ընդունումը կազմում է թույլատրելի շեմի 45%-ը: Անհրաժեշտ է իրականացնել հետազոտ ուսումնասիրություն՝ ներառելով ՏՃԹ պարունակող այլ մթերքներ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. սննդի սպառման հաճախականության հարցաթերթ, օրական սպառում, տրանսճարպաթթուներ, ընդհանուր էներգիա:

ОЦЕНКА РИСКА ПОТРЕБЛЕНИЯ ТРАНСЖИРНЫХ КИСЛОТ ПРИ ПОТРЕБЛЕНИИ МОЛОЧНЫХ И КОЛБАСНЫХ ПРОДУКТОВ В ЕРЕВАНЕ

СЕДА СТЕПАНЯН

Национальная академия наук республики Армения
Центр эколого-ноосферных исследований
seda.stepanyan@cens.am

МЕЛИНЕ БЕГЛЯРЯН

Национальная академия наук республики Армения
Центр эколого-ноосферных исследований
кандидат технических наук
meline.beglaryan@cens.am

ДАВИД ПИПОЯН

Национальная академия наук республики Армения
Центр эколого-ноосферных исследований
доктор пищевых наук (Италия)
david.pipoyan@cens.am

Аннотация

Целью данного исследования является оценка содержания трансжирных кислот (ТЖК), присутствующих в молочных и колбасных продуктах, продаваемых в Ереване, и оценка их воздействия на пищевой рацион. Данные о потреблении пищевых продуктов были собраны с использованием вопросника о частоте приема пищи. Содержание ТЖК определяли с помощью газовой хроматографии. Значения суточного потребления ТЖК варьировались от 0.004% до 0.246% от общего количества энергии. Хотя ни одно из значений суточного потребления ТЖК не превышает рекомендованный ВОЗ предел ($\leq 1\%$), при потреблении молочных и колбасных продуктов среднесуточное потребление ТЖК составляет 45% допустимого порога. Поэтому необходимо провести дальнейшее исследование, охватывающее другие пищевые продукты, содержащие ТЖК.

Ключевые слова и фразы: анкета частоты приема пищи, суточное потребление, транс - жирные кислоты, общая энергия.

Trans-fatty acid (TFA) is an unsaturated fatty acid with at least one double bond in the “trans” configuration. TFAs occur, in small quantities, naturally in some food as well as in the stomach of ruminants as a result of anaerobic bacterial fermentation. However, most of the solid fats content of TFAs is produced by partial hydrogenation of oils. Fatty acids are solid at room temperatures and have a long shelf-life. Due to this characteristic, many manufacturers all over the world use them. Trans fatty acids are high in stick margarine, cakes, pastries, doughnuts, shortening, and French fries [3, p. 61], [9, p. 275].

It has been reported that trans fatty acids have a negative effect on health. Industrially produced TFAs can increase the risk for various diseases, including breast and large intestine cancer, nervous system disorders, obesity, allergy, etc. Synthetic TFAs inhibit anti-inflammatory polyunsaturated fatty acids and contribute to cardiovascular disease, stroke, and diabetes [7, p. 509] [14, p. 584-592] [17, page 4]. Every additional gram of TFA intake increases the risk of heart disease by 5% [12, page 1601]. Moreover, compared to saturated fat, TFA can lead to a 10-fold higher risk of heart disease [11, p. 893].

TFA is the most harmful form of fat, but there are healthier alternatives to TFAs, and World Health Organization (WHO) urges governments to eliminate industrially-produced TFAs from food supply [17, p. 4]. Recently, 14 countries have passed and implemented best-practice TFA policies, and 26 countries have passed the same policy that will come into effect in the next two years. Two major best-practice policy options for eliminating industrially produced TFA from the food supply are: 1) limit industrially produced TFA to 2g per 100g of total fat in all fats, oils, and foods, and 2) ban the production and use of partially hydrogenated oils (PHO) [17, p. 3].

Several upper-middle-income countries, including Armenia have adopted mandatory TFA limits. Currently, Armenia adopted less restrictive TFA limits, and the proportion of coronary heart disease due to TFA intake is 4.1% in the country [17, p. 33]. Since Armenia is a member of the Eurasian Economic Union (EAEU), it follows Customs Union Technical regulations for fat-and-oil products [1, p. 1-35]. According to the regulation, as of January 2018, TFA should be limited to 2% in oils and fats in Eurasian Economic Union countries. This regulation defines acceptable contents for TFAs and the requirement for mandatory labelling only for fat-and-oil products. However, there are no requirements for neither TFA contents nor labelling for other processed products. Hence, it is essential also to investigate the

presence of TFA in products that use fat and oil as their raw materials or contain milk fat replacers (vegetable oils). This study aims to assess TFA content and its dietary exposure through the consumption of dairy and sausage products containing fat and oil as their raw materials.

Materials and Methods

Food sampling and determination of TFA content

Dairy and sausage products have been sampled from different selling points of Yerevan. For each type of food product, several sub-samples were collected. At least three sub-samples were pooled to design one composite sample for each food category. Overall, eight composite samples of dairy and sausage products were prepared for laboratory investigation. The descriptive information on samples is presented in Table 1.

Table 1. *Information on investigated food products*

N	Composite food samples	Pooled sub-samples
1	Milk	Pasteurized milk, condensed milk, including product with milk fat replacers
2	Matsun	Matsun samples from different producers
3	Sourcream	Sourcream and milk-containing product* prepared using sourcream technology (named as “curd cheese product”)
4	Yoghurt	Yoghurt and yoghurt produced with milk fat replacers
5	Cheese	Cheese from cow milk, cheese containing milk fat replacer, melted cheese
6	Curd cheese	Curd cheese and milk-containing product* prepared using curdcheese technology (named as “curdcheese product”)
7	Fat-and-oil products	Butter, spread, margarine and cream
8	Sausage products	Different sausages

Note: * - the product also contains milk fat replacers.

TFA contents have been determined in an independent laboratory of “Standard Dialog” LLC accredited by ISO/IEC 17025:2005 standards. Gas chromatography-mass spectrometry has been used for quantifying TFA concentrations in food products. Investigations have been carried out based on GOST 31663-2012 [5, p. 1-12] and GOST 32261-2013 [6, p. 1-23] standards defined for the determination of trans fatty acid methyl esters. This method is designed to evaluate the level of trans-isomers formed during the hydrogenation of vegetable oils or fats.

Dairy and sausage product consumption and statistical analysis of data

Food consumption data has been collected using a food frequency questionnaire (FFQ). Surveys were conducted in 2020 by the Informational-Analytical Center for Risk Assessment of Food Chain of Center for Ecological Noosphere Studies of RA. Well-trained interviewers have gathered data via face-to-face and telephone interviews in accordance with dietary study guideline implemented by FAO [4, p. 10]. Overall, 400 residents of Yerevan city, aged 18 to 65, took part in the survey. The collected data was entered into SPSS software (SPSS Inc., version 22.0) and was subject to statistical analysis.

Daily Intake of TFA

Data on TFA content and food consumption have been used to estimate the daily intake (DI) of TFA (g/day) using the following equation:

$$DI = C \times IR \quad (1)$$

where C is the mean content of TFA in all the studied food products (g in 100 g), IR is the daily consumption of food (g/day).

Daily intake of TFA has been represented as a percentage of total energy using the following equation [8, p. 479].

$$E\% = \frac{DI \times 9}{DE} \times 100 \quad (2)$$

where $E\%$ is the daily TFA intake as the percentage of total energy. DI is the TFA intake per day (g/day). The energy transfer index of TFA is 9 kcal/g. DE is the total dietary energy intake (kcal). According to the statistical committee of Armenia, in Yerevan, per capita (daily) consumed dietary energy is approximately 2047 kcal/day [15, p. 104].

Results and Discussion

Content of TFAs in dairy and sausage products

Fat content in dairy products ranged from 2,9-82,5%. In sausage products, the fat content was equal to 22,3%. Based on this data, TFA content has been calculated in 100 grams of each food product. According to the results, TFA content

ranged from 0.0706 grams to 3.0912 grams. The average TFA content in 100 grams of studied foods was equal to 0,6267 grams (Table 2). Samples of butter and cheese had the highest TFA contents, amounting to 3.091 g/100g and 0.616 g/100g, respectively.

Table 2. *The contents of TFA in studied food products*

Food products/composite samples	Content of fat in food products (%)	TFA content detected in food products (%)	TFA content in food products (g/100 g)
Milk	3.47	2.359	0.0819
Matsun	2.90	2.490	0.0722
Sourcream	18.75	2.230	0.4181
Yoghurt	8.20	5.555	0.4555
Cheese	50.00	1.232	0.6160
Curd cheese	8.00	2.600	0.2080
Fat-and-oil products	82.50	3.747	3.0913
Sausage products	22.25	0.307	0.0706
<i>The average content of TFA in food samples (g/100 g)</i>			0.6267

To further interpret current levels of TFA in the studied foods, they were compared to similar findings reported in other countries. According to a study conducted in Australia in 2013, the trans fatty acid content in margarine/spread has been 1.9% of total fat. According to the Food Standards Australia New Zealand (FSANZ) study, in 2013, TFA content in sausage rolls has been 0.62 g/100g of food, which is substantially higher than the TFA content (0.07g/100g) determined in sausage products in the current study. In Canada, UK, Netherlands, and Malaysia, the average TFA contents in margarine/spread have been estimated to be 2.7%, 0.7%, 1.4%, and 0.2% of total fat, respectively [18, p. 12]. According to a recent study regarding the TFA elimination policy in EEC member states, in Yerevan, approximately 50% of the fat in foods were TFAs [2, p. 1329].

In Armenia, there is no regulation regarding TFA content in each of the studied food products. In this case, estimation of daily TFA intake is of high importance for measuring the risk of the detected TFA for the population.

Food consumption

Figure 1 summarizes the average daily consumption amount of each food product. Among dairy products, matsun (a fermented milk product of Armenian origin), milk, and cheese have the highest consumption amounts, totalling to 97.7g/day, 49.2g/day, and 34.2g/day respectively (Fig. 1). Based on FFQ survey results, the consumption of fat-and-oil products and sausages is equal to 18.1g/day and 12.3g/day.

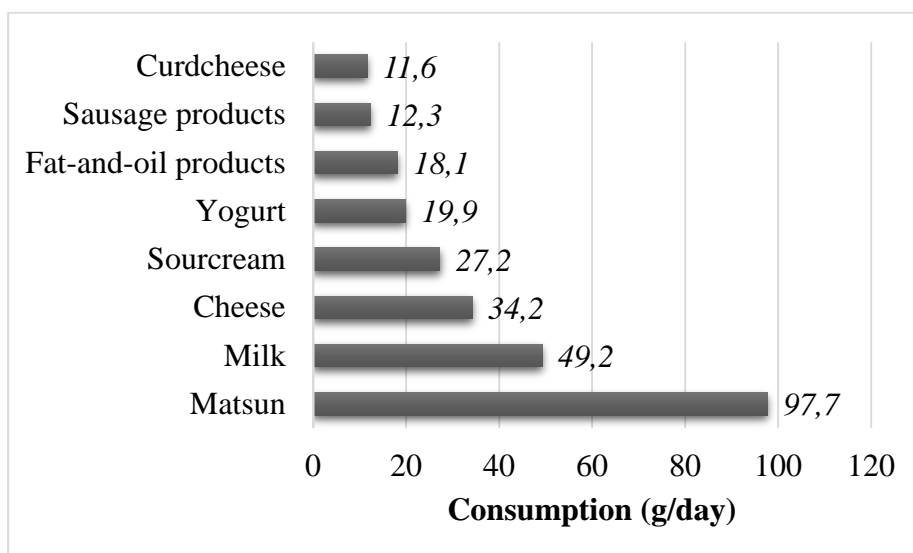

Fig. 1. *Food consumption*
DI of TFA

Since many countries have taken measures to reduce TFA content in the diet, they have adopted best-practice TFA policies. This regulation has been passed in most European countries, including Germany, Sweden, Netherlands, Spain, Belgium, France, etc. A maximum limit of industrially produced TFA of 2 g per 100 g of fat in food has been established. Moreover, the use of PHOs has been banned. Other mandatory TFA limits have been adopted as well. For example, a lot of countries have also made it mandatory to put a declaration of TFA on nutrition labels and impose a tax on food products with high levels of trans fat [17, p. 3].

As a part of a dietary exposure assessment, daily TFA intake has been calculated (Fig. 2 and 3) and compared with WHO's recommended level of less than 2.2 g/day for total TFA intake, which is equal to less than 1% of total energy intake [17, p. 21].

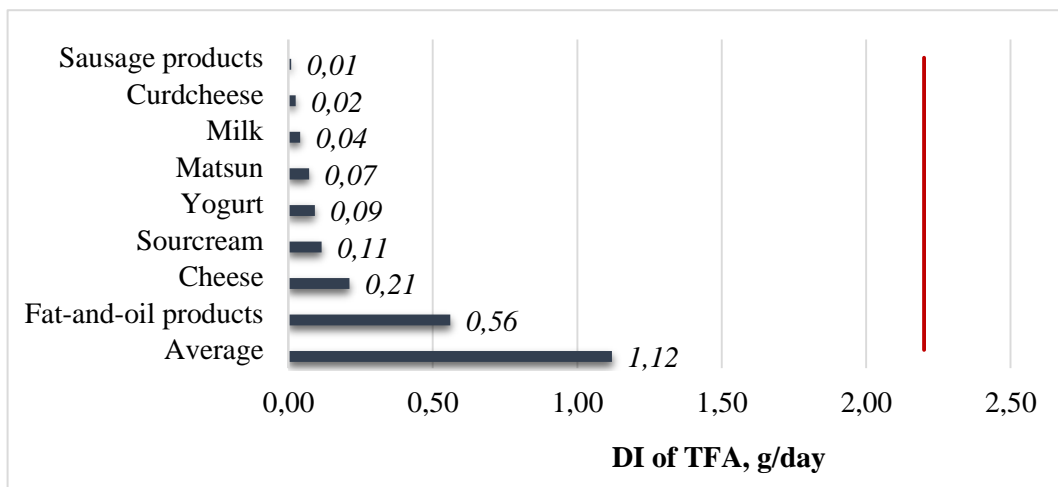

Fig. 2. Daily intake of TFA (g/day) for each food product

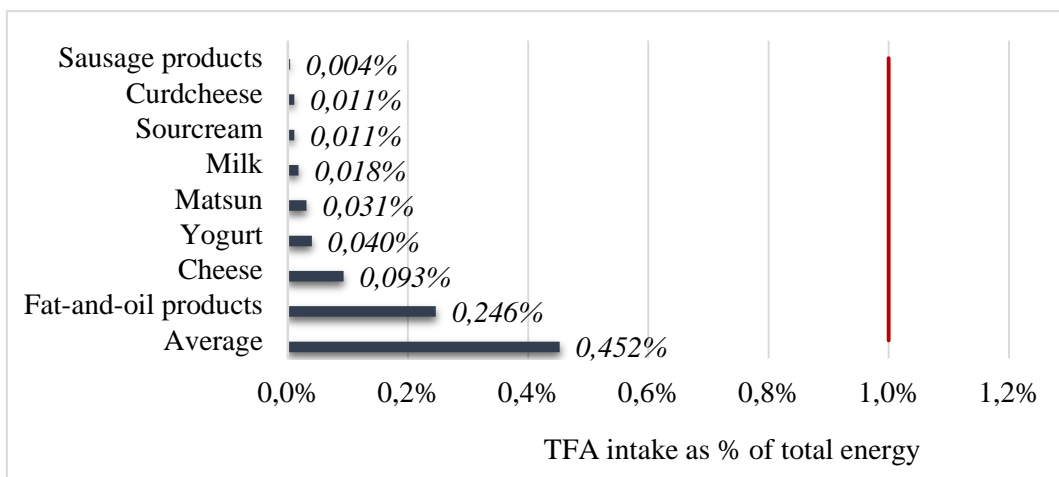

Fig. 3. TFA intake as a % of total energy

Daily intake values of TFA for the studied food products ranged from 0.0004% to 0.25% of total energy intake, with fat-and-oil products being the largest contributors. None of the TFA intake values exceeds the WHO recommended limit of 1% of total energy in case of each product. However, average daily TFA intake through consumption of dairy and sausage products makes 45% (0.45% of total energy intake) of the recommended level. Based on another investigation conducted in Yerevan city in 2020, TFAs have been found in Ice-cream samples. The daily

intake of TFA through ice cream consumption accounted for 0.041% of total energy intake [13, p. 92].

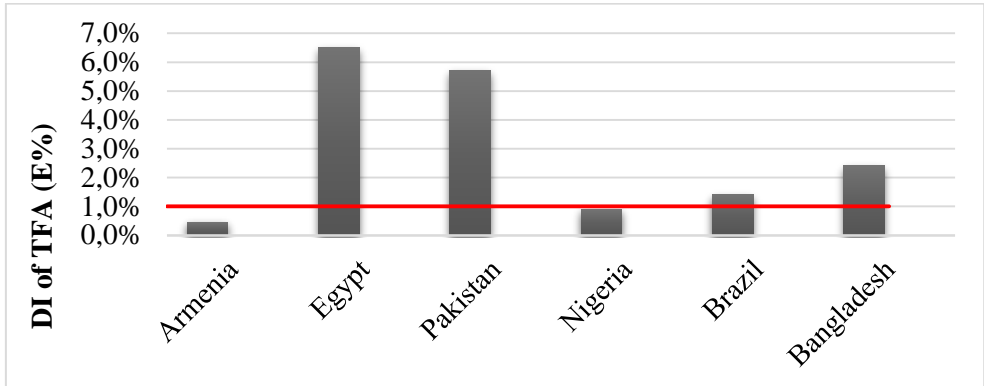

Fig. 4. TFA intake as a % of total energy in different countries

Researchers have reported high TFA intakes throughout the world (Fig. 4). TFA intakes have been estimated to be 6.5% and 5.7% of total energy intake in Egypt and Pakistan, respectively. In Nigeria, in 2010, mean TFA intake has been 0.9% of total energy intake [16, p. 8]. In Brazil, based on the Family Budget Survey 2008/2009, mean TFA intake has been 1.4% of the total daily energy intake [10, p. 7]. In 2010, in Bangladesh, the mean TFA intake accounted for 2.4% of total energy intake [16, p. 10].

Conclusion

The current study results indicate that all of the investigated food products contain trans fatty acids, with fat-and-oil products and cheese having the highest TFA concentrations. Although none of the TFA intake values exceed the WHO recommended limit of 1% of total energy, the average daily TFA intake through consumption of dairy and sausage products makes 45% of the recommended level in case of each product.

A limitation of the current study is that it excludes food categories such as pastry, popcorn, baked goods, etc., which are considered to be high sources of TFA. Therefore, it is recommended to conduct an investigation covering a wide range of food products. Moreover, the government should implement actions to replace TFAs with healthier fats, such as monounsaturated fatty acids (MUFA) or polyunsaturated fatty acids (PUFA). Extensive work needs to be done to raise awareness about the TFA regulation and the adverse effects of TFA on health among food producers, consumers and policymakers. Furthermore, continuous monitoring

programs and population intake surveys need to be conducted. The current EAEU regulation can be extended to mandate TFA limits not only for fat-and-oil products but also for other food products. Taking the necessary steps and following the best practice policies will protect the health of the population.

Acknowledgement

This work was supported by the RA MES Science Committee in the frames of the research project № 19YR-4A037.

References

1. CU TR 024/2011. Customs Union Technical Regulation on Fat-and-Oil Products. Available at https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/report/downloadreportbyfilename?filename=Customs%20Union%20Technical%20Regulation%20on%20Fat%20and%20Oil%20Products_Moscow_Russian%20Federation_4-26-2013.pdf. Pages 35.
2. Demin A., Løge B., Zhiteneva O., Nishida C., Whiting S., Rippin H., Delles C., Karymbaeva S., Wickramasinghe K., Breda J. (2020). Trans fatty acid elimination policy in member states of the Eurasian Economic Union: Implementation challenges and capacity for enforcement. *The Journal of Clinical Hypertension*, 22(8), pages 10.
3. Eshak E. S., K. Yamagishi K., H. Iso H. (2018). Dietary Fat and Risk of Cardiovascular Disease. *Encyclopedia of Cardiovascular Research and Medicine*, pages 30.
4. FAO. (2018). *Dietary Assessment: a resource guide to method selection and application in low resource settings*. Rome. Available at: <http://www.fao.org/3/i9940en/I9940EN.pdf>. Pages 172.
5. GOST 31663-2012. Vegetable oils and animal fats. Determination of methyl esters of fatty acids by gas chromatography method. Pages 12.
6. GOST 32261-2013. Butter. Specifications. Interstate Council for Standardizations, Metrology and Certification. Pages 23.
7. Hammad S., Pu S., Jones P. J. (2016). Current evidence supporting the link between dietary fatty acids and cardiovascular disease. *Lipids*, 51(5), pages 11.
8. Liu A. D., LI J. W., Liu Z. P., Zhou P. P., Mao W. F., Ning L. I., Zhang L. (2015). Trans-Fatty Acid Levels in Foods and Intakes among Population Aged 3 Years and above in Beijing and Guangzhou Cities, China. *Biomedical and Environmental Sciences*, 28(7), pages 9.
9. Longhi R. (2019). Trans fatty acid in the liver and central nervous system. In *Dietary Interventions in Liver Disease*, Academic Press, pages 12.
10. Louzada M.L.D.C., Martins A.P.B., Canella D.S., Baraldi L.G., Levy R.B., Claro R.M., et al. (2015). Ultra-processed foods and the nutritional dietary profile in Brazil. *Revista de Saúde Pública*. 2015; 49. Pages 11.
11. Micha R., Mozaffarian D. (2010). Saturated fat and cardiometabolic risk factors, coronary heart disease, stroke, and diabetes: a fresh look at the evidence. *Lipids*, 45(10), pages 13.

12. Mozaffarian D., Katan M. B., Ascherio A., Stampfer M. J., Willett W. C. (2006). Trans fatty acids and cardiovascular disease. *New England Journal of Medicine*, 354(15), Pages 13.
13. Pipoyan D., Beglaryan M., Stepanyan S., Gharibyan G. (2020). Dietary Exposure Assessment of Trans-Fatty Acids through Consumption of Ice-Cream in Yerevan, Armenia. *Agriscience and Technology*, 70 (2), pages 5.
14. Powell L., Wallace E. (2020). 79 - Fatty Acid Metabolism. *Textbook of Natural Medicine (Fifth Edition)*, pages 9. DOI: 10.1016/B978-0-323-43044-9.00079-0.
15. SC. 2020. Statistical Committee of RA: Food Utilization: Pages 4. Available at: https://www.armstat.am/file/article/f_sec_1_2020_6.pdf.
16. Wang Q., Afshin A., Yakoob M. Y., Singh G. M., Rehm C. D., Khatibzadeh S., et al. (2016). Impact of nonoptimal intakes of saturated, polyunsaturated, and trans-fat on global burdens of coronary heart disease. *Journal of the American Heart Association*, 5(1), e002891. Pages 86.
17. WHO. (2019). Countdown to 2023: WHO report on global trans-fat elimination. Pages 45. Available at: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331300/9789241516440-eng.pdf>.
18. Wu J. H., Downs S., Catterall E., Bloem M, Zheng M, Veerman L, Barendregt J, Thomas, B. (2017). Levels of Trans Fats in the Food Supply and Consumption in Australia: An Expert Commentary Rapid Review Brokered by the Sax Institute (www.saxinstitute.org.au) for the Heart Foundation of Australia. Sydney. Pages 57.

**ՄՆԴԻԿԻ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՄԲ ՊԱՅՄԱՆԱՎՈՐՎԱԾ ԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ
ՀՈՂԵՐԻ ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ԵՎ ԱՌՈՂՋԱԿԱՆ ՌԻՍԿԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ**

ԳԱՅԱՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոնի ասպիրանտ
gayane.melkonyan@isec.am

Համառոտագիր

Սնդիկն (Hg) ամբողջ աշխարհում էկոլոգիական լուրջ վտանգ ներկայացնող տարրերից է: Շնորհիվ իր կենսաքիմիական և էկոթունաբանական հատկությունների՝ այն ներկայումս դասվում է կայուն և կենսակուտակման հատկությամբ օժտված քիմիական տարրերի շարքին՝ առանձնանալով կենդանի օրգանիզմների և շրջակա միջավայրի վրա տարաբնույթ բացասական ազդեցությամբ: Տվյալ աշխատանքի նպատակն է բացահայտել Երևան քաղաքի հողերում սնդիկի տարածաբաշխման առանձնահատկությունները, ինչպես նաև գնահատել քաղաքի հողերում սնդիկի պարունակություններով պայմանավորված էկոլոգիական և ոչ քաղցկեղածին առողջական ռիսկերը: Երևանի ամբողջ տարածքից վերցվել է 1356 հողային նմուշ, որոնցում սնդիկի պարունակությունը տատանվել է 0.005-0.27 մգ/կգ սահմաններում՝ միջինում կազմելով 0.11 մգ/կգ: Հետազոտված սնդիկի տարածաբաշխման համաձայն՝ հարաբերականորեն բարձր պարունակություններ հայտնաբերվել են քաղաքի հյուսիսում՝ ինտենսիվ երթևեկելի փողոցների և արդյունաբերական գոտու շրջակայքում: Պոտենցիալ էկոլոգիական ռիսկի (PERI) գնահատման համաձայն՝ քաղաքը գոտիավորվում է Er 4 մակարդակներով՝ ցածր, չափավոր, նշանակալի և բարձր: Ավելին, Երևանի հիմնական՝ 184.7 կմ² տարածքը՝ քաղաքի 82.8%-ը (979 նմուշ), գտնվում է պոտենցիալ էկոլոգիական ռիսկի նշանակալի մակարդակում: Ոչ քաղցկեղածին ռիսկի գնահատման արդյունքների համաձայն՝ Երևանի հողերում հայտնաբերված սնդիկի պարունակությունը քաղաքի բնակիչների համար չի ներկայացնում առողջական ռիսկ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. սնդիկ, աղտոտում, քաղաքային հող, ռիսկի գնահատում:

ОЦЕНКА ЭКОЛОГИЧЕСКИХ РИСКОВ И РИСКОВ ЗДОРОВЬЮ, СВЯЗАННЫХ С СОДЕРЖАНИЕМ РТУТИ В ПОЧВЕ ГОРОДА ЕРЕВАНА

ГЯНЭ МЕЛКОНЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Центр эколого-ноосферных исследований, аспирант
gayane.melkonyan@isec.am

Аннотация

Ртуть (Hg) - один из тяжелых металлов, представляющих серьезную угрозу для окружающей среды. Благодаря своим биохимическим и экотоксикологическим свойствам этот элемент включён в список стойких биоаккумулирующихся токсичных элементов (СБТ), оказывающих негативное воздействие как на живые организмы, так и на окружающую среду.

Целью данной работы является изучение пространственного распределения концентраций ртути в почвах г.Еревана и оценка связанного со ртутью экологического риска и риска здоровью. С территории города были отобраны 1356 почвенных проб. Концентрации Hg в почвах г. Еревана варьировали от 0.005 до 0.27 мг/кг, в среднем составляя 0.11 мг/кг.

Карта пространственного распределения свидетельствует, что относительно высокие концентрации ртути локализованы в северной части города, вблизи улиц с интенсивным движением и возле промышленных зон. Оценка потенциального экологического риска (**PERI**) позволила выявить на территории города 4 уровня риска: низкий, средний, **ЗНАЧИТЕЛЬНЫЙ** и высокий. Более того, основная часть территории города (184.7 км²- 82.8% всей территории, 979 проб) характеризуется **ЗНАЧИТЕЛЬНЫМ** уровнем экологического риска. Оценка уровня неканцерогенного риска показала, что на территории города исследованные концентрации ртути не представляют риска для здоровья населения.

Ключевые слова и фразы: ртуть, загрязнение, городская почва, оценка риска.

ASSESSING ECOLOGICAL AND HEALTH RISKS ASSOCIATED WITH MERCURY CONTENTS IN THE SOIL OF YEREVAN CITY

GAYANE MELKONYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

Center for Ecological-Noosphere Studies,

PhD student

gayane.melkonyan@isec.am

Abstract

Mercury (Hg) is a heavy metal that poses a serious threat to the environment. Due to its biochemical and ecotoxicological properties, this element is included in the list of persistent, bioaccumulative toxic elements (PBTs) that adversely affect both living organisms and the environment.

This paper explores the spatial distribution of mercury concentrations in Yerevan soils and assessing mercury-associated ecological and health risks. A total of 1,356 soil samples were collected from the city. The Hg concentrations obtained from the sampling sites varied between 0.005-0.27 mg/kg, with a mean of 0.11 mg/kg.

The spatial distribution map of Hg concentrations shows that relatively high concentrations of this element are localized in the northern part of the city, near traffic-intensive streets and industrial areas. The potential ecological risk assessment has identified four risk levels in the city: low, moderate, CONSIDERABLE and high. Moreover, the main part of the city (184.7 sq.km - 82.8% of its area (979 samples) is characterized by a SIGNIFICANT level of potential ecological risk. The non-carcinogenic health risk assessment results showed that Hg concentrations in the territory of Yerevan city pose a public health risk.

Keywords and phrases: Mercury, pollution, urban soil, risk assessment.

1. Ներածություն

Սնդիկն (Hg) ամբողջ աշխարհում էկոլոգիական լուրջ վտանգ ներկայացնող մետաղներից է, որը ներառված է շրջակա միջավայրի առաջնային վերահսկման աղտոտիչների ցանկում [1, էջ 411-428] [2, էջ 4967-4983]: Շնորհիվ իր քիմիական և էկոթունաբանական հատկությունների այն դասվում է կայուն և կենսակուտակման հատկությամբ օժտված տոքսիկ տարրերի շարքին՝ առանձնանալով կենդանի օրգանիզմների և շրջակա միջավայրի վրա բացասական ազդեցությամբ [3, էջ 693-794]: Աշխարհում սնդիկով աղտոտման խնդիրն առաջնահերթ պայմանավորված է վերջինիս բարդ երկրաքիմիական շրջապտույտով [4, էջ 591-601], որը ներառում է բնական աղբյուրներից սնդիկի կուտակումը երկրակեղևում, այնտեղից դեպի մթնոլորտ արտանետումը, հողում և ջրում սնդիկի նստեցումը և նշված միջավայրերից գոլորշիացումը [5, էջ 43-63] մինչև հողային ապարներում վերստին կուտակումը [6, էջ 261]: Սնդիկի կենսաերկրաքիմիական շրջապտույտում հողերը կարևոր դեր են կատարում տարբեր միջավայրերի միջև սնդիկի ցրման և կուտակման գործընթացներում [7, էջ 4049-4062], համարվում են սնդիկի կուտակման գլխավոր պահուստարաններ և շրջակա միջավայրի սնդիկով աղտոտման կարևոր ցուցիչներ [8, էջ 1-5]: Սնդիկն առավելագույն պարունակություններով հանդես է գալիս հիմնականում հողի վերին շերտերում, որտեղ Hg-ի 80%-ից ավելին [9, էջ 2233-2244] կուտակվում է մթնոլորտից նստեցման (դեպոզիցիայի) արդյունքում: Հողերում սնդիկը հիմնականում հանդիպում է անօրգանական աղերի ($HgCl_2$, HgO , HgS) և միներալների (կինովար, ամֆիբոլ, սֆալերիտ) ձևով [10, էջ 488] [11, էջ 19]: Հողում սնդիկի պարունակությունները բացասաբար են ազդում հողի որակական հատկանիշների վրա և կարող են առողջական լուրջ ռիսկեր ներկայացնել կենդանի օրգանիզմների և մարդկանց համար:

Հիմք ընդունելով վերոնշյալը՝ հողում սնդիկի պարունակությունների որոշումը կարևոր և խիստ արդիական է հատկապես մեծաքանակ բնակչությամբ և արդյունաբերական գործունեությամբ առանձնացող քաղաքային տարածքների համար [12, էջ 9316-9322] [13, էջ 83-91]: Քաղաքային հողերի սնդիկով աղտոտումը հիմնականում իրականանում է անթրոպոգեն գործընթացների արդյունքում, որոնցից կետային աղտոտման աղբյուրներն են էլեկտրական կայանները, ծանր և թեթև արդյունաբերությունը (հատկապես շինանյութի և քիմիկատների արտադրությունը [14, էջ 5951-5964] և ոչ կետային աղբյուրները՝ տրանսպորտը, քաղաքային, բժշկական և արտադրական թափոնների այրում [15, էջ 297-315] [16, էջ 345-355] և հատկապես բնական վառելիքի՝ ածխի, փայտի և գազի այրումը [17, էջ 11-50]:

Գրականության մեջ առկա են բազմաթիվ հետազոտություններ՝ [18, էջ 30-46] [19] [20, էջ 1-11] [21, էջ 1230-1240] [22, էջ 1-15] ուղղված քաղաքային տարածքներում սնդիկով աղտոտման թիրախավորված ուսումնասիրություններին, որոնք բացահայտում են քաղաքային հողերում սնդիկի տարածական բաշխվածության առանձնահատկությունները, աղտոտման մակարդակը և աղբյուրները: Հատկանշական է, որ Երևանի հողերի երկրաքիմիական առանձնահատկությունների բացահայտմանն ուղղված հետազոտություններում [20, էջ 1-11] [21, էջ 1230-1240] [22, էջ 1-15] սնդիկի պարունակությունների մասին համալիր տեղեկությունը խիստ սակավ է և հատվածական: Տվյալ աշխատանքում փորձ է արվել բացահայտելու Երևան քաղաքի հողերում սնդիկի տարածաբաշխման առանձնահատկությունները, ինչպես նաև գնահատել սնդիկի պարունակությամբ պայմանավորված առողջական և էկոլոգիական ռիսկերը:

2. Հետազոտության տարածքը

Որպես ՀՀ մայրաքաղաք՝ Երևանը (40°10' 40"N հս.լն., 44°30' 45"E աե.եր.), զբաղեցնում է 223 քառ.կմ տարածք (հյուսիսից հարավ՝ 19,7 կմ, արևմուտքից արևելք՝ 19,1 կմ), իսկ մշտական բնակչությունը կազմում է 1.81 մլն մարդ [23, էջ 1-10]: Երևանը գտնվում է ծովի մակարդակից 850-1000 մետր բարձրության վրա: Քաղաքին բնորոշ է տիպիկ ցամաքային կլիմա՝ ջերմաստիճանի օրական և տարեկան մեծ ամպլիտուդով (ամռանը՝ +22 –ից +26 °C, ձմռանը՝ 20-ից –30 °C): Տեղումների տարեկան միջինը տատանվում է 300-500մմ-ի սահմաններում: Գերակշռող հյուսիս-արևելյան քամիների տարեկան միջին արագությունը կազմում է 1.86 մ/վ: Երևանի երկրաբանական հիմքը ներկայացված է հրաբխային լավաներով, տուֆերով և չորրորդական նստվածքներով [24, էջ 156]: Քաղաքի տարածքի հիմնական մասը (60–65%) կազմում են բազալտները, բազալտային անդեզիտները, հրաբխածին տուֆերը և այլ նստվածքային ապարային ֆորմացիաներ: Քաղաքի տարածքը հիմնականում հանդես է գալիս գորշ կիսաանապատային հողերով, որոնք բնութագրվում են հումուսային հորիզոնի խճաքարային-ավազակավային մեխանիկական կազմով [25]:

3. Նյութեր և մեթոդներ

2012 թ-ի հունիս-օգոստոս ամիսների ընթացքում Երևան քաղաքի ամբողջ տարածքից նմուշառվել է 1356 հողային նմուշ [26, էջ 257-265] [20, էջ 1-11] [21, էջ 1230-1240]: Հողերի նմուշառման, նախնական մշակման և տարրալուծման աշխատանքներն իրականացվել են ՀՀ ԳԱԱ Էկոլոգանոսֆերային հետազո-

տույությունների կենտրոնի Շրջակա միջավայրի երկրաքիմիայի բաժնի կողմից՝ համաձայն քաղաքային տարածքներում էկոլոգաերկրաքիմիական հետազոտությունների մեթոդական ցուցումների, միջազգային ISO [27] և US EPA [28] նմուշառման ուղեցույցերի հիման վրա մշակված ստանդարտ օպերացիոն ընթացակարգերի [29, էջ 259] [30, էջ 335]:

Կուտակման գործակիցը (Kc) հաշվարկվել է համաձայն (1) բանաձևի [31, էջ 259][32, էջ 1-78]

$$Kc = C_i / C_{\text{ֆոն}} \quad (1)$$

որտեղ C_i ՝ տարրի պարունակությունն է հողում, $C_{\text{ֆոն}}$ ՝ երկրաքիմիական ֆոնը: Կուտակման գործակցի արժեքն աստիճանավորվել է՝ համաձայն ընդունված սանդղակավորման [31, էջ 259]:

Երևանի հողերում սնդիկի ֆոնային պարունակության որոշման համար քաղաքի չբնակեցված և չաղտոտված տեղամասերից նմուշառվել են 51 հողային նմուշներ, ֆոնի որոշման համար կիրառվել է երկրաքիմիական և վիճակագրական մեթոդների համակցված տարբերակը [33, էջ 581-588]:

Պոտենցիալ էկոլոգիական ռիսկը գնահատվել է՝ ըստ ինդեքսի մեթոդի (PERI) [34, էջ 975-1001]. համաձայն բանաձևեր (2) և (3) –ի՝

$$Cr = C / C_n \quad (2)$$

$$Er = Tr \times Cr \quad (3)$$

որտեղ C –ն նմուշում Hg-ի պարունակությունն է, C_n –ը՝ Hg-ի ֆոնային պարունակությունը, Er –ը՝ պոտենցիալ էկոլոգիական ռիսկի ինդեքսը, Tr –ը՝ «տոքսիկություն-պատասխան» գործակիցը, որը սնդիկի համար կազմում է 40 [35, էջ 767-787][36, էջ 40-47]:

Hg-ի ոչ քաղցկեղածին առողջական ռիսկի գնահատման համար դիտարկվել են մասնիկների՝ մարդու օրգանիզմ ներթափանցման հիմնական 3 ուղիները՝ մասնիկների անմիջական կլանում, բերանի և քթի միջոցով մասնիկների ներշնչում և մաշկային աբսորբցիա: Ոչ քաղցկեղածին ռիսկը հաշվարկվել է ինչպես երեխաների, այնպես էլ մեծահասակների համար՝ համաձայն առողջական ռիսկի US EPA մոդելի [37][38]: Յուրաքանչյուր ուղու համար հաշվարկվել է ոչ քաղցկեղածին վտանգի ցուցանիշ:

$$HQ_i = \frac{CDI_i}{RfD_i} \quad (10), \quad HI = \sum HQ_i \quad (4)$$

որտեղ CDI_i –ը առանձին ուղիներից Hg-ի քրոնիկ օրական կլանումն է, որը

հաշվարկվում է՝ համաձայն ներքոնշյալ բանաձևերի: RfD_i -ը Hg-ի համապատասխան ազդեցության ուղու քրոնիկ էտալոնային չափաբաժինն է: RfD արժեքները վերցվել են ռիսկի գնահատման տեղեկատվական համակարգից (RAIS) [37]: $HQ > 1$ վկայում է առողջական խնդիրների հավանականության մասին [37]:

$$CDI_{\text{կրանում}} \left(\frac{\text{մգ}}{\text{կգ օրական}} \right) = \frac{C * InGR * EF * ED * 10^{-6}}{AT * BW} \quad (5)$$

$$CDI_{\text{չնչատություն}} \left(\frac{\text{մգ}}{\text{կգ օրական}} \right) = \frac{C * InhR * EF * ED}{AT * BW * (PEF + VF)} \quad (6)$$

$$CDI_{\text{մաշկային}} \left(\frac{\text{մգ}}{\text{կգ օրական}} \right) = \frac{C * EF * ED * SA * AF * ABSd * 10^{-6}}{AT * BW} \quad (7)$$

4. Արդյունքներ

4.1 Սնդիկի պարունակությունները և տարածական բաշխվածությունը Երևան ք-ի հողերում

Նմուշներում սնդիկի պարունակությունները տատանվել են 0.005-0.27 մգ/կգ սահմաններում՝ միջինում կազմելով 0.1 մգ/կգ (**Աղյուսակ 1**):

Բերված Երևան ք-ի տարածքի հողերում սնդիկի պարունակությունների տարածաբաշխական քարտեզի համաձայն՝ համեմատաբար բարձր պարունակությունները (>99%) գրանցվել են 76 նմուշներում, որոնք ընդգրկել են 1.3 կմ² մակերեսով դաշտերը (քաղաքի տարածքի 0.58 %-ը): Տվյալ կետային դաշտերն առավելապես բաշխված են քաղաքի ծայր հյուսիսում և հյուսիս արևելքում: Նշված տարածքներում սնդիկի հարաբերական բարձր պարունակության աղբյուր կարող են հանդիսանալ այստեղ տեղակայված երկաթբետոնե կոնստրուկցիաների [14, էջ 5951–5964], քարի մշակման արտադրամասերը, ժամանակին գործող էլլամպերի ձեռնարկությունները [39, էջ 22] [17, էջ 11-50]: Քաղաքի տարածքի հիմնական մասը զբաղեցնում են սնդիկի 95-75%-ի պարունակության դաշտերը՝ ընդգրկելով 128 կմ² տարածք (ընդհանուր տարածքի 57.7% - 686 նմուշ), որոնք քաղաքում հանդես են գալիս խճանկարային բաշխվածությամբ: 50%-ի դաշտի սահմաններում ընկած պարունակությունը ընդգրկում է 54.4 կմ² տարածք (ընդհանուր տարածքի 24.4% - 310 նմուշ), իսկ սնդիկի ցածր պարունակությամբ (<25%) դաշտերը զբաղեցնում են համեմատաբար փոքր՝ 38.4 կմ² տարածք (ընդհանուր տարածքի 17.2% - 284 նմուշ) և խճանկարային բաշխվածությամբ հանդես են գալիս հիմնականում քաղաքի արևմուտքում և կենտրոնական շրջաններում:

Աղյուսակ 1

Երևան քաղաքի հողերում սնդիկի պարունակության (մգ/կգ) նկարագրական վիճակագրության պարամետրերը [20, էջ 1-11]

Միջին	Մեդիան	Նվազ.	Առավել.	Ստ. շեղում,	Ասիմետր. գործակից	Վար. գործակից %	Ֆոն	ՍԹԿ
0.115	0.117	0.005	0.27	0.05	-0.42	44	0.017	2.1

Երկրաքիմիական գնահատման արդյունքների համաձայն՝ ֆոնի նկատմամբ գերազանցում գրանցվել է նմուշների 89%-ում (1211 նմուշ), միջին արժեքի դեպքում դիտվել է 6.76 անգամ գերազանցում, իսկ առավելագույն արժեքի դեպքում՝ 15.8 անգամ գերազանցում, որոնք, ըստ կուտակման գործակիցի (Kc) սանդղակավորման [31, էջ 259], դասվում են համապատասխանաբար աղտոտման չափավոր վտանգավոր և վտանգավոր մակարդակներին: Նվազագույն պարունակության դեպքում ֆոնի նկատմամբ գերազանցում գրանցված չէ: Համաձայն ֆոնի նկատմամբ գերազանցման դաշտերի տարածաբաշխման քարտեզի (**Ошибка! Источник ссылки не найден.**)՝ քաղաքի տարածքի 10.7%-ը (5.55 կմ²– 149 նմուշ) բնութագրվում է սնդիկի ֆոնային արժեքից ցածր պարունակությամբ, քաղաքի տարածքի մեծ մասը՝ 72 %-ը (158 կմ²–896 նմուշ), բնութագրվում է ֆոնի արժեքի 1-3 անգամ գերազանցմամբ, իսկ 17.5 %-ի (59.4 կմ²–311 նմուշ) դեպքում ֆոնի նկատմամբ գերազանցումն ընկած է ֆոնի 3-9 անգամ գերազանցման տիրույթում:

Երևան քաղաքի հողերի սանիտարահիգիենիկ գնահատման համաձայն՝ քաղաքի ողջ տարածքից նմուշառած հողերում սնդիկի պարունակությունների ՍԹԿ նկատմամբ (2.1 մգ/ կգ [40]) գերազանցում չի գրանցվել:

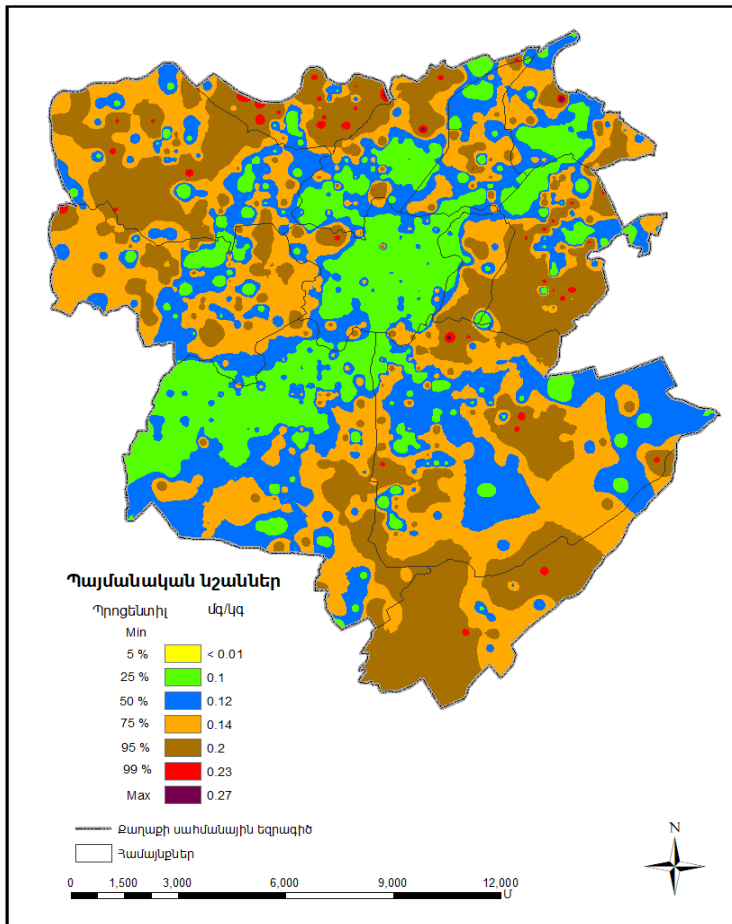
Նկարագրական վիճակագրության պարամետրերի համաձայն (**Աղյուսակ 1**)՝ քաղաքի հողերում սնդիկի պարունակության միջին և մեդիան արժեքների միջև աննշան տարբերություն է, սակայն ասիմետրիայի արժեքը տարբերվում է 0-ից՝ վկայելով ձախակողմյան ասիմետրիայի (<1) և նորմալ բաշխվածությունից շեղման մասին: Շապիրո-Վիլկ և Կոլմագորով-Սմիրնով թեստերի համաձայն՝ սնդիկի պարունակություններն ունեն ոչ նորմալ բաշխվածություն: Նախնական արժեքների լոգարիթմական ձևափոխության

արդյունքում ևս բաշխվածությունը մնում է ոչ նորմալ, ինչը կարելի է բացատրել թերևս տիրույթից դուրս ընկած և էքստրեմալ մեծաքանակ արժեքներով: Տվյալների լոգարիթմական ձևափոխումից և ստացված տիրույթից դուրս արժեքների բացառումից հետո ևս քաղաքի հողերում սնդիկի պարունակության բաշխվածությունը մնում է ոչ նորմալ: Չնայած վարիացիայի գործակցի ցածր արժեքին (44%)՝ քաղաքի տարածքում սնդիկի ոչ նորմալ բաշխվածությունը, ինչպես նաև տիրույթից դուրս և էքստրեմալ արժեքների առկայությունը մատնանշում են քաղաքի տարածքում սնդիկի բաշխման վրա երկրածին (բնական) գործոնների հետ միասին անթրոպոգեն գործոնների ազդեցության առկայությունը:

4.2 Պոտենցիալ էկոլոգիական ռիսկի (Er) գնահատումը Երևան ք-ի հողերում

Երևան քաղաքի հողերում սնդիկի պարունակությունների պոտենցիալ էկոլոգիական ռիսկի (Er) տարածական բաշխման քարտեզից (նկար) երևում է, որ քաղաքը գոտիավորվել է Er 4 մակարդակներով՝ ցածր, չափավոր, նշանակալի և բարձր: Պոտենցիալ էկոլոգիական ռիսկի գնահատման արդյունքների համաձայն՝ ռիսկի միջին արժեքը՝ 92.6, գտնվում է նշանակալի մակարդակում: Նմուշների 11%-ում (149 նմուշ), որոնք զբաղեցնում են քաղաքի տարածքի 2.81%-ը (23.8 կմ²), Er-ը գտնվում է ցածր մակարդակում (< 40): Նմուշների 13.8%-ում (186 նմուշ) ռիսկը գտնվում է չափավոր մակարդակում (40-80)՝ զբաղեցնելով քաղաքի 13.7%-ը (30.6 կմ²): Նմուշների առավելագույն 72.2%-ում (979 նմուշ) ռիսկը գտնվում է նշանակալի մակարդակում (80-160)՝ զբաղեցնելով քաղաքի 82.8%-ը (184.7 կմ²), իսկ մնացյալ 3.4%-ի դեպքում (46 նմուշ), որոնք զբաղեցնում են քաղաքի 0.58%-ը (1.3 կմ²), գրանցվել է բարձր պոտենցիալ էկոլոգիական ռիսկ (160-320): Բարձր աղտոտման մակարդակ գրանցած նմուշները բաշխված են հիմնականում քաղաքի հյուսիսային ծայրամասերում և հարավ-արևելքում, իսկ չափավոր և ցածր մակարդակի դաշտերն առավելապես կենտրոնացած են քաղաքի արևելյան և կենտրոնական շրջաններում: Քաղաքի մնացյալ ամբողջ տարածքը բնութագրվում է պոտենցիալ էկոլոգիական ռիսկի նշանակալի մակարդակով:

Նկար 1. Երևան քաղաքի հողերում սնդիկի պարունակությունների տարածական բաշխվածության քարտեզ:

4.3 Սնդիկի ոչ քաղցկեղածին առողջական ռիսկի գնահատումը Երևան ք-ի հողերում

Հողում սնդիկի պարունակությունների ոչ քաղցկեղածին ռիսկի գնահատման արդյունքների համաձայն՝ մեծահասակների դեպքում կլանման ռիսկը տատանվում է $9.91E-04$ -ից $2.31E-03$ -ի միջև՝ միջինում կազմելով $8.56E-05$: Շնչառական ռիսկը տատանվում է $9.10E-09$ -ից $2.46E-07$ սահմաններում, միջինում կազմելով՝ $1.05E-07$, իսկ մաշկային աքտորբցիայի ռիսկը՝ $1.08E-05$ -ից $2.93E-04$, միջինում՝ $1.26E-04$: Ընդհանուր առմամբ բազմուղի ռիսկի (HI) նվազագույն արժեքը կազմում է $9.65E-05$, առավելագույն արժեքը՝ $2.60E-03$, իսկ միջինը՝ $1.12E-03$ (Աղյուսակ 2):

Երեխաների դեպքում կլանման ռիսկը տատանվում է $7.99E-04$ -ից $2.16E-02$ -ի սահմաններում՝ միջինում կազմելով $9.25E-03$: Շնչառական ռիսկը

տատանվում է 2.35E-08-ից 6.35E-07 սահմաններում, միջինում կազմելով 2.72E-07, իսկ մաշկային աբսորբցիայի դիսկը՝ 5.69E-05-ից 1.54E-03 է, միջինում՝ 6.59E-04 արժեքով: Ընդհանուր բազմուղի դիսկի (HI) նվազագույն արժեքը կազմում է 8.56E-04, առավելագույն արժեքը՝ 2.31E-02, միջինը՝ 9.91E-03 (Աղյուսակ 2):

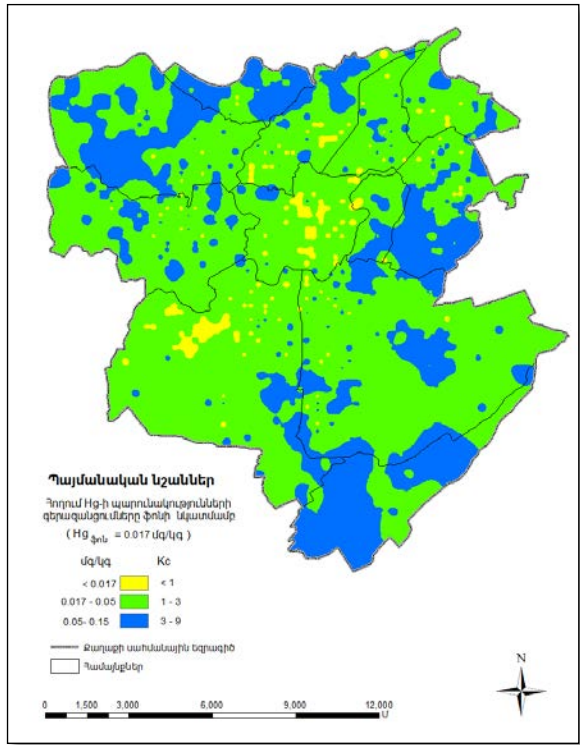
Աղյուսակ 2

Երևան ք-ում մեծահասակների և երեխաների ոչ քաղցկեղածին վտանգի գործոնը (HQ)

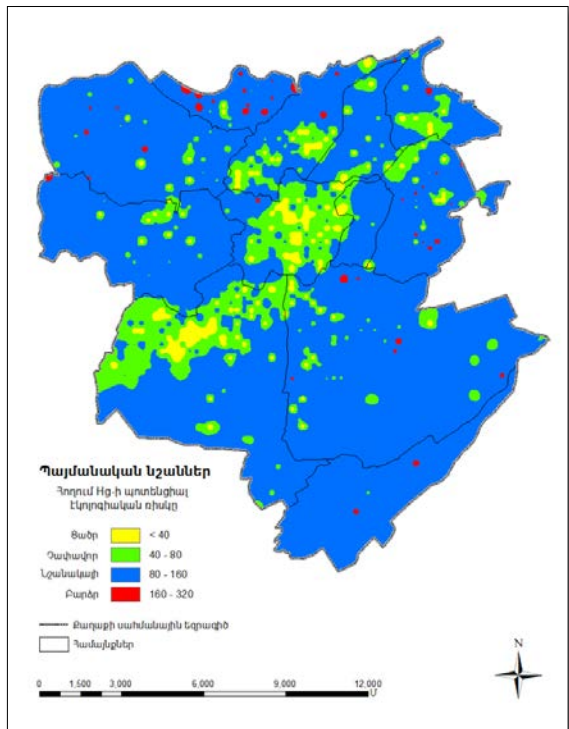
		Մեծահասակ			Երեխա		
		HQ _{կլանում}	HQ _{շնչ}	HQ _{մաշկ}	HQ _{կլանում}	HQ _{շնչ}	HQ _{մաշկ}
Նվազագույն		8.56E-05	9.10E-09	1.08E-05	7.99E-04	2.35E-08	5.69E-05
Առավելագույն		2.31E-03	2.46E-07	2.93E-04	2.16E-02	6.35E-07	1.54E-03
Միջին		9.91E-04	1.05E-07	1.26E-04	9.25E-03	2.72E-07	6.59E-04
HI	Նվազագույն	9.65E-05			8.56E-04		
	Առավելագույն	2.60E-03			2.31E-02		
	Միջին	1.12E-03			9.91E-03		

Ընդհանուր դիսկի առանձին ուղիների մասնաբաժինները և՛ մեծահասակների, և՛ երեխաների դեպքում նվազում են հետևյալ հաջորդականությամբ՝ կլանում > մաշկային աբսորբցիա > շնչառություն: Տվյալ հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ Երևան քաղաքի ամբողջ տարածքում HQ արժեքները գտնվում են առողջական դիսկի թույլատրելի մակարդակում (HQ<1), ինչը վկայում է Երևանի հողերում սնդիկի պարունակությամբ պայմանավորված առողջական դիսկի բացակայության մասին:

Նկար 2. Երևան ք-ի հողերում սնդիկի պարունակությունների ֆոնային գերազանցումների տարածական բաշխվածության քարտեզ:

Նկար 3. Երևան ք-ի հողերում սնդիկի պոտենցիալ էկոլոգիական ռիսկի տարածական բաշխվածության քարտեզ:

Երևան քաղաքի հողի նմուշներում սնդիկի պարունակությունները տատանվել են 0.005-0.27 մգ/կգ սահմաններում՝ միջինում կազմելով 0.11 մգ/կգ: Քաղաքի տարածքը բնութագրվում է սնդիկի խճանկարային բաշխվածությամբ՝ համեմատաբար բարձր պարունակությունը կետային դաշտերով հայտնաբերվել է քաղաքի հյուսիսում, իսկ սնդիկի ցածր պարունակությամբ դաշտերը հանդես են եկել հիմնականում քաղաքի արևմտյան և կենտրոնական շրջաններում:

Երկրաքիմիական գնահատման համաձայն՝ ֆոնի նկատմամբ գերազանցում գրանցվել է հողի նմուշների 89%-ում, միջին արժեքի դեպքում դիտվել է 6.76 անգամ գերազանցում, որն, ըստ կուտակման գործակցի (Kc) սանդղակավորման, դասվում է աղտոտման չափավոր վտանգավոր մակարդակին: Երևանի ամբողջ տարածքից նմուշառած հողում սնդիկի ՍԹԿ նկատմամբ (2.1 մգ/կգ) գերազանցում չի գրանցվել:

Պոտենցիալ էկոլոգիական ռիսկի (PERI) գնահատման համաձայն՝ քաղաքի տարածքի հողերի հիմնական մասը՝ 82.8%-ը, բնութագրվում է ռիսկի նշանակալի մակարդակով: Բարձր պոտենցիալ էկոլոգիական ռիսկ գրանցած նմուշները տարածականորեն տեղակայված են եղել հիմնականում քաղաքի հյուսիսային ծայրամասերում և արևելյան շրջաններում:

Ոչ քաղցկեղածին առողջական ռիսկի գնահատման համաձայն՝ ուսումնասիրված բոլոր միջավայրերում սնդիկի պարունակությունը չի հանդիսանում բնակչության առողջությանն ուղղված ռիսկի գործոն ո՛չ մեծահասակների և ո՛չ երեխաների համար:

Գրականություն

1. B.J. Alloway, “Heavy Metals in Soils Trace Metals and Metalloids in Soils and their Bioavailability Chapter 15 Mercury,” in *Environmental Pollution*, 2013, pp. 411–428.
2. C. T. Driscoll, R. P. Mason, H. M. Chan, D. J. Jacob, and N. Pirrone, “Mercury as a Global Pollutant: Sources, Pathways, and Effects,” *Environ. Sci. Technol.*, p. 4967–4983, 2013, doi: 10.1021/es305071v.
3. F. Beckers and J. Rinklebe, “Cycling of mercury in the environment: Sources, fate, and human health implications: A review,” *Crit. Rev. Environ. Sci. Technol.*, vol. 47, no. 9, pp. 693–794, 2017, doi: 10.1080/10643389.2017.1326277.

4. P. Li, X. B. Feng, G. L. Qiu, L. H. Shang, and Z. G. Li, "Mercury pollution in Asia: A review of the contaminated sites," *J. Hazard. Mater.*, vol. 168, pp. 591–601, 2009, doi: 10.1016/j.jhazmat.2009.03.031.
5. N. E. Selin, "Global biogeochemical cycling of mercury: A review," *Annu. Rev. Environ. Resour.*, vol. 34, pp. 43–63, 2009, doi: 10.1146/annurev.environment.051308.084314.
6. AMAP/UNEP, "Technical Background Report for the Global Mercury Assessment," *Glob. Mercur. Assess. 2013. Arct. Monit. Assess. Program.*, p. 261, 2013.
7. E. Kelepertzis and A. Argyraki, "Mercury in the urban topsoil of Athens, Greece," *Sustain.*, vol. 7, no. 4, pp. 4049–4062, 2015, doi: 10.3390/su7044049.
8. S. Różański, H. Dąbkowska-Naskręt, and et al., "Profile distribution of mercury in selected urban soils," *Environ. Prot. Nat. Resour.*, vol. 26, no. 3(65), pp. 1–5, 2015, doi: 10.1515/OSZN-2015-0016.
9. J. Zhu *et al.*, "Characteristics of atmospheric mercury deposition and size-fractionated particulate mercury in urban Nanjing, China," *Atmos. Chem. Phys.*, vol. 14, pp. 2233–2244, 2014, doi: 10.5194/acp-14-2233-2014.
10. Alina Kabata-Pendias, "Trace Elements in Soils and Plants:Fourth Edition." p. 488, 2011.
11. B. Gworek, W. Dmuchowski, and A. H. Baczewska-Dąbrowska, "Mercury in the terrestrial environment: a review," *Environ. Sci. Eur.*, vol. 32, no. 128, p. 19, 2020, doi: 10.1186/s12302-020-00401-x.
12. L. Zheng, Q. Tang, J. Fan, X. Huang, C. Jiang, and H. Cheng, "Distribution and health risk assessment of mercury in urban street dust from coal energy dominant Huainan City, China," *Environ. Sci. Pollut. Res.*, vol. 22, no. 12, pp. 9316–22, 2015, doi: 10.1007/s11356-015-4089-3.
13. Z. Tang *et al.*, "Contamination and health risks of heavy metals in street dust from a coal-mining city in eastern China," *Ecotoxicol. Environ. Saf.*, vol. 138, no. November 2016, pp. 83–91, 2017, doi: 10.1016/j.ecoenv.2016.11.003.
14. N. Pirrone *et al.*, "Global mercury emissions to the atmosphere from anthro-

- pogenic and natural sources,” *Atmos. Chem. Phys. Atmos. Chem. Phys.*, vol. 10, pp. 5951–5964, 2010, doi: 10.5194/acp-10-5951-2010.
15. M. M. Diawara *et al.*, “Arsenic, Cadmium, Lead, and Mercury in surface soils, Pueblo, Colorado: implications for population health risk,” *Environ. Geochem. Health*, vol. 28, no. 4, pp. 297–315, 2006, doi: 10.1007/s10653-005-9000-6.
  16. G. Q. Chen *et al.*, “An overview of mercury emissions by global fuel combustion: The impact of international trade,” *Renew. Sustain. Energy Rev.*, vol. 65, pp. 345–355, 2016, doi: 10.1016/j.rser.2016.06.049.
  17. B. J. Alloway, “Sources of Heavy Metals and Metalloids in Soils,” 2013, pp. 11–50.
  18. E. V. Butakov, P. V. Kuznetsov, M. S. Kholodova, and V. I. Grebenshchikova, “Mercury in soils of the agro-industrial zone of Zima city (Irkutsk oblast),” *Eurasian Soil Sci.*, vol. 50, no. 11, pp. 1354–1361, 2017, doi: 10.1134/S1064229317110035.
  19. J.-L. Yang and G.-L. Zhang, “Formation, characteristics and eco-environmental implications of urban soils – A review,” *Soil Sci. Plant Nutr.*, vol. 61, no. sup1, pp. 30–46, 2015, doi: 10.1080/00380768.2015.1035622.
  20. G. Tepanosyan, L. Sahakyan, O. Belyaeva, and A. Saghatelyan, “Origin identification and potential ecological risk assessment of potentially toxic inorganic elements in the topsoil of the city of Yerevan, Armenia,” *J. Geochemical Explor.*, vol. 167, pp. 1–11, 2016, doi: 10.1016/j.gexplo.2016.04.006.
  21. G. Tepanosyan, L. Sahakyan, O. Belyaeva, N. Maghakyan, and A. Saghatelyan, “Human health risk assessment and riskiest heavy metal origin identification in urban soils of Yerevan, Armenia,” *Chemosphere*, vol. 184, pp. 1230–1240, 2017, doi: 10.1016/j.chemosphere.2017.06.108.
  22. N. Maghakyan, L. et al. Sahakyan, O. Belyaeva, M. Kafyan, and G. Tepanosyan, “Assesment of Heavy Metal Pollution Level and Children’s Health Risk in a Kindergarten Area,” *Natl. Acad. Sci. RA Electron. J. Nat. Sci.*, vol. 1, no. 28, pp. 10–15, 2017, Accessed: Dec. 18, 2017. [Online]. Available: <http://cens.am/uploads/pdf/cens-article-0061.pdf>.

23. NSS RA, “Statistical Yearbook of Armenia/Armenian Statistical Service of RA,” pp. 1–10, 2019.
24. A. Saghatelyan, “Peculiarities of Heavy Metal Distribution on the Territory of Armenia., Yerevan,” *CENS NAS RA*, p. 156, 2004.
25. E. Shakhgeldyan, L. Tatevosyan, and M. Tepanyan, “Explanatory note to the schematic engineering-geological maps of cities of Yerevan. Kirovakan, Hrazdan and Alaverdi in scale 1, 10000.,” p. 125, 1985.
26. G. Tepanosyan, N. Maghakyany, L. Sahakyan, and A. Saghatelyan, “Heavy metals pollution levels and children health risk assessment of Yerevan kindergartens soils,” *Ecotoxicol. Environ. Saf.*, vol. 142, pp. 257–265, 2017, doi: 10.1016/j.ecoenv.2017.04.013.
27. ISO, “ISO 11464:2006(en), Soil quality — Pretreatment of samples for physico-chemical analysis,” 2006. <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:11464:ed-2:v1:en> (accessed Oct. 23, 2017).
28. US EPA, “Field Sampling Guidance Document #1205. Soil sampling. Rev. 2 9/99.” 1999.
29. A. G. Darnley *et al.*, “A Global Geochemical Database. Recommendations for International Geochemical Mapping - Final Report of IGCP Project 259.” p. 1989, 1995.
30. Y. Saet, B. Revich, E. Yanin, and E. Al., “Environmental Geochemistry. Nedra, Moscow.” p. 335, 1990.
31. A. Golovin, “Assessment of damage to the environment from pollution by toxic metals,” *IMGRE*, vol. 34, 2000.
32. L. Ignateva, “Soil hygiene and hygienic assessment of soil quality in populated areas, Manual.” Иркутск, pp. 1–78, 2015.
33. G. O. Tepanosyan, O. A. Belyaeva, L. V. Saakyan, and A. K. Sagatelyan, “Integrated approach to determine background concentrations of chemical elements in soils,” *Geochemistry Int.*, vol. 55, no. 6, pp. 581–588, 2017, doi: 10.1134/S0016702917060106.
34. L. Håkanson, “An Ecological Risk Index for Aquatic Pollution Control-A Sedimentological Approach Nutrient dynamics in the Baltic Sea. View project,”

- Water Res.*, vol. 14, pp. 975–1001, 1980, doi: 10.1016/0043-1354(80)90143-8.
35. D. Raj, A. Chowdhury, and S. K. Maiti, “Ecological risk assessment of mercury and other heavy metals in soils of coal mining area: A case study from the eastern part of a Jharia coal field, India,” *Hum. Ecol. Risk Assess.*, vol. 23, no. 4, pp. 767–787, 2017, doi: 10.1080/10807039.2016.1278519.
  36. G.-L. Yuan, T.-H. Sun, and P. Han, “Source identification and ecological risk assessment of heavy metals in topsoil using environmental geochemical mapping: Typical urban renewal area in Beijing, China,” *J. Geochemical Explor.*, vol. 136, pp. 40–47, Jan. 2014, doi: 10.1016/J.GEXPLO.2013.10.002.
  37. RAIS, “The Risk Assessment Information System Risk Exposure Models for Chemicals User’s Guide,” 2018. https://rais.ornl.gov/tools/rais_chemical_risk_guide.html.
  38. US EPA, *Risk Assessment Guidance for Superfund. Volume I Human Health Evaluation Manual (Part A)*, vol. I. Washington: United States Environmental Protection Agency, 1989.
  39. D. Raj and S. K. Maiti, “Sources, toxicity, and remediation of mercury: an essence review,” *Environ. Monit. Assess.*, vol. 191, no. 9, p. 22, 2019, doi: 10.1007/s10661-019-7743-2.
  40. “ՀՀ Առողջապահության նախարարի 25 հունվարի 2010 թ. Հրամանը № 01-Ն «Հողի որակին ներկայացվող հիգիենիկ պահանջներ № 2.1.7.003–10 սանիտարական կանոնները և նորմերը հաստատելու մասին»,” Երևան, 2010. Accessed: Jun. 02, 2017. [Online]. Available: <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=56510>.

**ԻՄՈՒՆԱԿՏՈՐՈՇԻՉ ԼԱՏԵՔՍԵՐԻ ՍԻՆԹԵԶԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄՈՆՈՄԵՐ – ՋՈՒՐ ՍՏԱՏԻԿ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ**

ԱՌՆՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
քիմիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
դեղագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր
hovarnos@gmail.com

ՆԱՐԻՆԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն
քիմիական գիտությունների թեկնածու, լաբորատորիայի վարիչ

ԱՐՍԵՆ ՆԱԴԱՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն
տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, ավագ գիտաշխատող

ԳԱՅԱՆԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն
քիմիական գիտությունների թեկնածու, ավագ գիտաշխատող

ՄԱՐԻԱՄ ՄԵԾՈՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն
ավագ լաբորանտ

Համառոտագիր

Ցույց է տրվել, որ ստատիկ պայմաններում մոնոմեր-ջուր համակարգում պոլիմերման ընթացքում առաջանում է խտության անհամասեռություն, որը բերում է մասնիկագոյացման ընթացքի ստացիոնարության խախտմանը: Մշակվել է տեխնիկական մեթոդ, որը վերացնում է խտության անհամասեռությունը: Ցույց է տրվել նաև, որը սպիրտի ներկայությունը էապես արագացնում է մոնո-

մեր–ջուր ստատիկ համակարգերում ընթացող մասնիկագոյացման պրոցեսները և սինթեզվող լատեքսների կոնցենտրացիան:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. լատեքս, ստիրոլ, մեթանոլ, էնոլսիա, պոլիմերիզացիա:

**ВОЗМОЖНОСТИ УРЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОЦЕССА СИНТЕЗА
ИММУНОДИАГНОСТИЧЕСКИХ ЛАТЕКСОВ В СТАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ
МОНОМЕР – ВОДА**

АРНОС ОГАНЕСЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии
доктор химических наук
профессор кафедры фармакологии
hovarnos@gmail.com

НАРИНЕ ГРИГОРЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии
кандидат химических наук, заведующая лабораторией

АРСЕН НАДАРЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии
кандидат технических наук, старший научный сотрудник

ГАЯНЕ ГРИГОРЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии
Кандидат химических наук, старший научный сотрудник

МАРИАМ МЕЦОЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии
старший лаборант

Аннотация

Показано, что при полимеризации в статической системе мономер – вода стационарность процесса формирования латексных частиц нарушается вследствие возникновения градиента плотности в водной фазе. Приводится метод устранения этой проблемы. Показано также, что присутствие в системе метанола существенно ускоряет процесс формирования латексных частиц и увеличивает концентрацию латекса.

Ключевые слова и фразы: латекс, стирол, метанол, эмульсия, полимеризация.

POSSIBILITIES of REGULATING THE PROCESS OF SYNTHESIS OF IMMUNODIAGNOSTIC LATEX IN A STATIC SYSTEM OF MONOMER WATER

ARNOS HOVHANNISYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Center
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Doctor of Chemical Sciences, Professor, Chair of Pharmacology
[**hovarnos@gmail.com**](mailto:hovarnos@gmail.com)

NARINE GRIGORYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
PhD in Chemical Sciences, Head of Laboratory

ARSEN NADARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
PhD in Technical Sciences, Senior researcher

GAYANE GRIGORYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Candidate of Chemical Sciences, Senior researcher

MARIAM METCOYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Scientific Technological Center of Organic and Pharmaceutical Chemistry
Senior laboratorian

Abstract

It has been shown that during polymerization in a static monomer - water system, the stationarity of the formation of latex particles is violated due to the appearance of a density gradient in the aqueous phase. A method is provided to address this problem. It was also shown that the presence of methanol in the system significantly accelerates the process of latex particle formation and increases the concentration of latex.

Keywords and phrases: latex, styrene, methanol, emulsion, polymerization.

Ներածական մաս

Իմունոախտորոշման հիմքում ընկած է քիմիական ռեակցիաների ժամանակ տեղի ունեցող ազլյուստինացիայի երևույթը: Այդ երեվույթը յուրօրինակ և եզակի կիրառություն է գտել վիրուսների, բակտերաների և այլ հարուցիչների կողմից հարուցվող հիվանդությունների ախտորոշման բնագավառում: Այն նաև կիրառվում է մի շարք հորմոնների ինդետիֆիկացման և հիվանդների զգայնությունը այդ հորմոնների նկատմամբ որոշելիս:

Իմունոախտորոշիչ թեստերի արտադրության հիմնական հումք հանդիսանում են պոլիմերային ջրային դիսպերսիաները՝ լատեքսները: Լատեքսային մասնիկների մակերևույթին նստեցվում են այս կամ այն հիվանդության հակամարմինները, որոնք սոսնձում են հարուցիչներին, և տեղի է ունենում լատեսի կոագուլում:

Լատեքսների սինթեզման հիմնական եղանակը հանդիսանում է մոնոմեր-ջուր դիսպերս համակարգում տարվող ռադիկալային պոլիմերումը, որը ստացել է էմուլսիոն պոլիմերում (ԷՊ) անվանումը [1, էջ 1-20], [2, էջ 218-228], [3, էջ 217-236], [4, էջ 1-10]:

Իմունոախտորոշիչ լատեքսներին ներկայացվում են խիստ պահանջներ, որոնցից ամենակարևորներն են լատեքսային մասնիկների միատարրությունը և նրանց մակերևույթի քիմիական կառուցվածքը: Նման լատեքսներ սինթեզելու համար անհրաժեշտ է իմանալ էմուլսիոն պոլիմերման ժամանակ ընթացող լատեքսային մասնիկների սաղմնավորման և ձեւավորման ռեալ մեխանիզմները: Կարևոր են նաև սինթեզված լատեքսների կոնցենտրացիան, կայունությունը և լատեքսային մասնիկների տրամագծերը:

ԷՊ դասական օրինակ է հանդիսանում ստիրոլի պոլիմերումը մոնոմեր-ջուր միցելյար էմուլսիաներում, երբ պոլիմերումը հարուցվում է ջրալուծ հարուցիչով, մեծամասամբ՝ կալիումի պերսուլֆատով [3, էջ 217-236]:

Կան նաև պոլիմերամոնոմերային մասնիկների առաջացման այլ պատկերացումներ, համաձայն որոնց լատեքսային մասնիկները ծնվում են ջրում ընթացող պոլիմերման ռեակցիաների հաշվին, այսպես կոչված՝ հոմոգեն նուկլեացման մեխանիզմով [5, էջ 1953], [6, էջ 807-810],

Էմուլսիոն պոլիմերումը ընթանում է ինտենսիվ մեխանիկական խառնման պայմաններում, որի հետևանքով առաջանում է, ըստ տրամագծի, լայն բաշխվածություն ունեցող դիսպերս համակարգ: Այս հանգամանքը և միցելների առկայությունը արդեն իսկ բացառում է էմուլսիոն պոլիմերման դասական բաղադրատոմսերով մոնոդիսպերս լատեքսների սինթեզը: Ներկայումս

իմունոլատեքսները հիմնականում սինթեզվում են էմպիրիկ եղանակներով մշակված մինիտեխնոլոգիաներով:

Վերջին ժամանակներս մեծ հաջողությամբ մոնոդիսպերս լատեքսներ սինթեզվում են, երբ պոլիմերումը տարվում է ստատիկ պայմաններում և էմուլզատորի բացակայությամբ [4, էջ1-10], [7, էջ215-218]: Ստատիկ պայմաններում անխուսափելի է դառնում ջրային փուլում առկա խտության անհամասեռությունը, որը կարող է ազդել լատեքսային մասնիկների ձևավորման պրոցեսի և նրանց պարամետրերի վրա: Այդ ազդեցությունը պարզելու և նրա հնարավոր կարգավորման համար ներկայացվող աշխատանքում ուսումնասիրվել է ջրային փուլի խտության փոփոխությունը պոլիմերման ընթացքում մոնոմեր – ջուր ստատիկ հետեորոգեն համակարգում:

Փորձարարական մաս

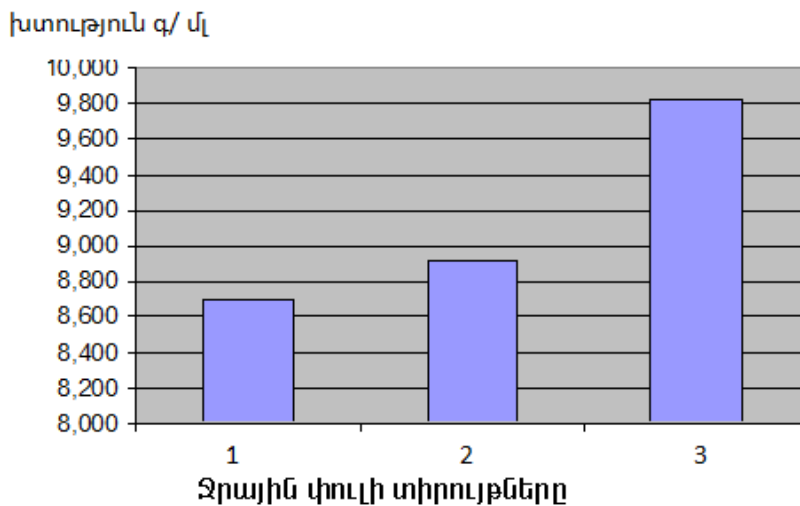
Ստատիկ պոլիմերումը տարվել է թերմոստատացված սրվակներում՝ ջրային փուլի վրա զգուշությամբ ավելացնելով թարմ թորված մոնոմեր: Մոնոմեր փուլը հանդիսացել է էթանոլի և ստիրոլի խառնուրդ, ջրային փուլը կալիումի պերսուլֆատի (ԿՊ) ջրային լուծույթ: Սպիրտը համակարգ է ներմուծվում դիֆֆուզիոն պրոցեսները ինտեսիվացնելու և խտության անհամասեռությունը ավելի ստույգ գնահատելու համար:

Սրվակները պոլիմերման ընթացքում նկարահանվել են պոլիմերման տարբեր ժամանակահատվածներում (նկ.1):

Ջրային փուլի պղտորման պահին չափվել է ջրային փուլի վերին միջին և ստորին շերտերի խտությունը (նկ. 2): Ինչպես երևում է չափման արդյունքներից, ջրային փուլի պղտորման պահին նրա ստորին և վերին հատվածների խտությունները խիստ տարբերվում են միմյանցից:

Նկ. 1 Ստատիկ պոլիմերման համակարգում ջրային փուլում լատեքսի վերածվելու ֆոտոդինամիկան:

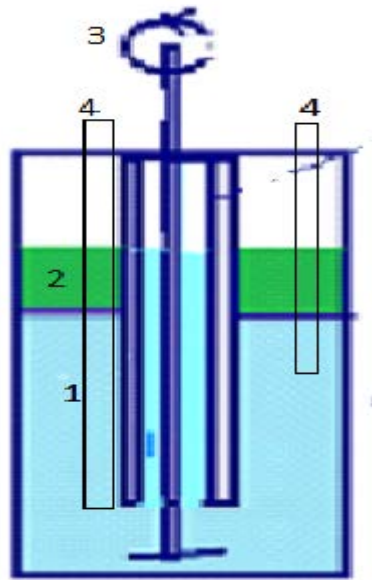

Նկ. 2. Մոնոմեր-ջուր համակարգի ջրային փուլի վերին (1), միջին (2) և ներքին (3) շերտերի խտությունը, ջրային փուլի պղտորման պահին:
 Մոնոմեր փուլ – 40% էթանոլի լուծույթ ստիրոլում,
 ջրային փուլ – 0,4% կալիումի պերսուլֆատի ջրային լուծույթ:

Ջրային փուլի խտության նման գրադիենտի առկայությունը կարող է բերել մասնիկագոյացման պրոցեսի ստացիոնարության խախտմանը: Խտու-

թյան անհամասեռության խնդիրը լուծելու համար պոլիմերումը տարվել է միայն ջրային փուլի խառնման պայմաններում: Մեխանիկական խառնիչի պտտման համար ընտրվել է այնպիսի արագություն, որի դեպքում մոնոմեր-ջուր միջփուլային շերտը փոփոխության չի ենթարկվում և հետևաբար չի խախտվում այնտեղ ընթացող մասնիկագոյացման պրոցեսի ստացիոնարությունը: Պոլիմերման սարքավորման սխեմատիկ պատկերը բերված է նկ. 4-ում:

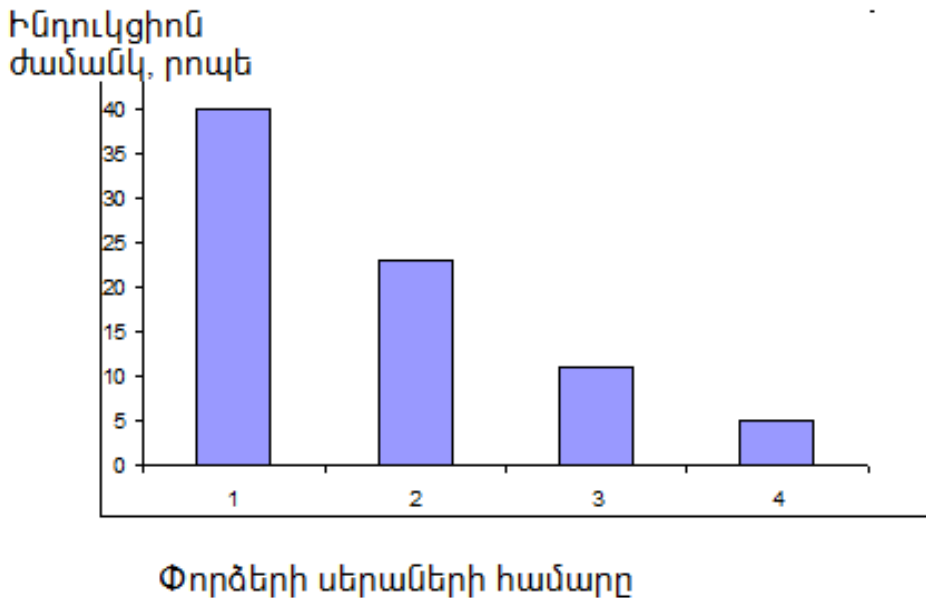

Նկ. 4. Կիսաստատիկ պայմաններում մոնոմեր-ջուր համակարգի պոլիմերման սարքավորման սխեման:
 1- ջրային փուլ, 2- մոնոմերային փուլ. 3-մեխանիկական խառնիչ.
 4- նմուշառում

Սպիրտի ներկայությունը կարող է էապես ավելացնել մոնոմերի քանակությունը ջրային փուլում և ազդել այնտեղ ընթացող պոլիմերման պրոցեսների վրա: Այդ ազդեցությունը ուսումնասիրելու համար պոլիմերումը տարվել է ստիրոլ-պերսուլֆատի ջրային լուծույթ ստատիկ համակարգում, երբ էթանոլը նախապես լուծված է եղել ոչ թե մոնոմերի մեջ այլ կալիումի պերսուլֆատի ջրային լուծույթում: Այս փորձերի սկզբում պիկնոմետրիկ եղանակով չափվել է ջրային լուծույթի խտությունը պերսուլֆատի տարբեր կոնցենտրացիաների դեպքում: Այդ չափումներից ելնելով՝ պերսուլֆատի

կոնցենտրացիան ընտրվել է այնպես, որ ջրային փուլի խտությունը շատ ավելի փոքր լինի պոլիստիրոլի խտությունից (1,05 գ/սմ³):

Պոլիմերումը տարվել է 60°C: Ջրային փուլի օպտիկական խտության փոփոխությունը չափվել է սպեկտրոֆոտոմետրիկ եղանակով 540 նմ ալիքի երկարության տակ: Փորձերը կատարվել են, ինչպես սպիրտի ներկայության, այնպես և նրա բացակայության պայմաններում: Չափման արդյունքները բերված են 5-րդ նկարում:

Նկ. 5. Ջրային փուլի պլտորման ինդուկցիոն ժամանակահատվածի կախվածությունը ջրային փուլի բաղադրությունից:

Ջրային փուլի բաղադրությունը՝

1. 30մլ պերսուլֆատի 0,4 % լուծույթ
2. Ստիրոլով հագեցած 30մլ պերսուլֆատի 0,4 % լուծույթ
3. 15մլ պերսուլֆատի 0,4 % լուծույթ + 15մլ էթանոլ
4. Ստիրոլով հագեցած 15մլ պերսուլֆատի 0,4 % լուծույթ+ 15մլ էթանոլ

Նկարի 5-ի 1 և 2 սյունիկները համապատասխանում են ստրոլ-կալիումի պերսուլֆատի ջրային լուծույթի ջրային փուլի պլտորման ինդուկցիոն ժամանակահատվածին, սպիրտի բացակայության պայմաններում, 3 և 4 սյունիկները, երբ ջրային փուլում լուծված է եղել սպիրտ: 2-րդ և 4-րդ փորձերում ջրային փուլը հագեցած է եղել մոնոմերով: Ինչպես երևում է ստացված արդյունքներից,

անկախ այն բանից, թե ջրային փուլը նախապես հագեցած է եղել մոնոմերով, թե ոչ, սպիրտի ներկայությունը էապես փոքրացնում է մասնիկների ջրում հայտնվելու ինդուկցիոն ժամանակահատվածը:

Կատարված փորձերի արդյունքներից հետևում է, որ սպիրտի ներմուծով կարելի է արագացնել ստատիկ ընթացող մասնիկագոյացման պրոցեսը:

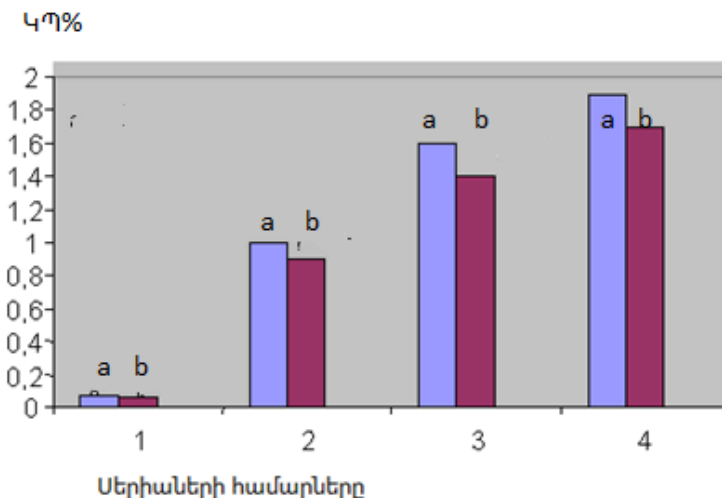
Աղյուսակում 1-ում բերված են սպիրտի ներկայությամբ սինթեզված լատեքսների չոր մնացորդների արժեքները: Ինչպես երևում է ստացված արժեքներից, սպիրտի ներմուծումով կարելի է ստանալ համեմատաբար կոնցենտրիկ լատեքսներ: Լատեքսների կոնցենրացիան որոշվել է չոր մնացորդի գրավիմետրիկ չափումով: Չափումները կատարվել են փորձանոթները 8 ժամ թերմոստատացումից և այնուհետև 5 օր սենյակային պայմաններում պահելուց հետո:

Աղյուսակ 1. Ստիրոլի ստատիկ պոլիմերման սերիաների բաղադրատոմսեր:

No սերիա.	ԿՊ% ջրում	Էթանոլ, մլ	T. °C	pH	Չոր մնացորդ, %	Համակարգը
1	0,4	0	60	3,74	0,7	Պերսուլֆատի լուծույթի վրա ավելացվել է ստիրոլ:
3	0,4	5	60	3,74	1	Պերսուլֆատի լուծույթի վրա ավելացվել է էթանոլ, այնուհետև ստիրոլ:
2	0,4	5	60	3,74	1,6	Ստիրոլով հագեցած պերսուլֆատի լուծույթի վրա ավելացվել է էթանոլ, այնուհետև ստիրոլ:
4	0,4	5	60	3,74	1,9	Էթանոլը լուծված է եղել միայն ջրային փուլում:

Իմունոդիագնոստիկ լատեքսները պետք է օժտված լինեն որոշակի կայունությամբ: Սինթեզված լատեքսների կայունությունը որոշվել է ցենտրիֆուգման եղանակով: Նկար 6-ում բերված են լատեքսների չոր մնացորդների արժեքները

2 ժամ 7500 պտույտ/ րոպե արագությամբ ցենտրիֆուգումից առաջ և հետո: Ինչպես երևում է նկարից, ստացված արդյունքները շատ չնչին են միմյանցից տարբերվում, որը խոսում է ստացված լատեքսների բարձր կայունության մասին:

Նկ. 7 Սպիրտի ներկայությամբ աղյուսակ 1-ում բերված բաղադրատոմսերով սինթեզված լատեքսների չոր մնացորդների արժեքները՝ ցենտրիֆուգումից առաջ(a) և հետո(b):

Ցույց է տրվել, որ ստատիկ պայմաններում մոնոմեր-ջուր համակարգում պոլիմերման ընթացքում առաջանում է խտության անհամասեռություն, որը բերում է մասնիկագոյացման ընթացքի ստացիոնարության խախտմանը: Մշակվել է հետերոգեն պոլիմերման կիսաստատիկ մեթոդ, որը վերացնում է խտության անհամասեռությունը, պահպանելով մոնոմեր-ջուր միջփուլային շերտում մասնիկագոյացման ստատիկ ընթացքը: Ցույց է տրվել նաև, որը սպիրտի ներկայությունը էապես արագացնում է մոնոմեր-ջուր ստատիկ համակարգերում ընթացող մասնիկագոյացման պրոցեսները և սինթեզվող լատեքսների կոնցենտրացիան:

Գրականություն

1. Bovey F.A., Kolthoff I.M, Medalia A.I., Meehan E. J. Emulsion polymerization, 1955, New York, London, 765p 1-20
2. Peter A. Lovell, Mohamed S. El-Aasser, Emulsion Polymerization and Emulsion Polymers, ISBN: Hardcover, 1997, p. 218 -228
3. Harkins W.D// J. Polymer Sci, 1950, v 5p.217-236
4. Hovhannisyan A.A., Khaddazh M., // On The Theory Of Emulsion Polymerization, p. 48, / Lambert Academic Publishing, Germ, 2016.
5. Hansen F. K. , Ugelstad J. Particle nucleation in emulsion polymerization. I. Theory for homogeneous nucleation. – J. Polym. Sci., Polym. Chem. Ed., 1978, v. 16, N 8 p. 1953-1979.
6. Fitch R. M., Ross B., Tsai C. H. Homogeneous nucleation of polymer colloids: prediction of the absolute number of particles. –Amer. Chem. Soc. Polym. Prepr., 1970, v. II, N 2, p. 807-810.
7. Hovhannisyan A. A. Grigoryan G.K, Khaddazh M., Grigoryan N.G // On the Mechanism of Latex Particles Formation in Polymerization in Heterogeneous Monomer - Water system J. Chem. Cchem. Eng. V 9. N5 2015 USA, p.215-218

EXPRESS ANALYSIS OF INORGANIC SUBSTANCES OF UNKNOWN ORIGIN

SUREN GHARAJYAN

National Polytechnic University of Armenia

Department of General Chemistry and Chemical Technologies, Institute of Mining-
metallurgi and Chemical Technologies

Master's student, 2nd year

suren.gharajyan@mail.ru

Abstract

Any chemical experiments and analyzes take up most of the time from all the work of scientists. Any laboratory worker can mix and dissolve reagents. Still, some studies and experiments must repeat the same actions many times while maintaining the accuracy of the proportions of the reagents. All these processes require repeating the same steps with a slight difference in the variables.

Fortunately, modern instrumental methods of chemical analysis come to the rescue today. They are highly accurate, based on the latest principles of contemporary science, but they require modern equipment and highly specialized service personnel. The work of the laboratory staff is based on the analysis of the received samples of raw materials, products and materials. At the same time, working in a chemical laboratory can be hazardous, and certain standards and requirements for equipment and reagent storage have been developed to protect personnel.

Therefore, to achieve the best results, it is necessary to make substantial financial and labour-intensive investments in chemical laboratories. This is fully justified in a number of forensic laboratories and in innovative research laboratories, where each study is unique and often has several legal implications.

However, a large number of chemical laboratories carry out routine work daily. A fully equipped chemical laboratory allows you to study the properties of individual substances and materials, to observe the course of the interaction of reagents. The main task of the employees of chemical laboratories is to create and implement express methods for the analysis of samples, which make it possible to control the quality in the "field" conditions. Work is constantly underway to speed up the preparation of samples for research, screening methods of analysis are being introduced. These laboratories require daily rapid tests that can be performed quickly and inexpensively. Using relatively inexpensive chemical reagents, the simplest physicochemical, colour, and other tests presented in the

article, the laboratory will efficiently and rapidly complete its daily task while avoiding expensive equipment.

We hope that this work will be helpful, especially for environmental and chemical laboratories with limited resources and factory and various industrial laboratories, because as a result, both material resources and, most importantly, time are saved.

Keywords and phrases: cations, anions, mixture, solubility, thiosulfate, hydrogen fluoride, crystal, oxalate, precipitate.

ԱՆՀԱՅՏ ԾԱԳՄԱՆ ԱՆՕՐԳԱՆԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԷՔՍՊՐԵՍ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՈՒՐԵՆ ՂԱՐԱՋՅԱՆ

Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի
լեռնամետալուրգիական և քիմիական տեխնոլոգիաների ընդհանուր քիմիայի և
քիմիական տեխնոլոգիաների ամբիոն

Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան

ՀԱՊՀ 2-րդ կուրսի մագիստրոս

suren.gharajyan@mail.ru

Համառոտագիր

Ցանկացած քիմիական փորձ և վերլուծություն խլում է գիտնականների ամբողջ աշխատանքային ժամանակի մեծ մասը: Իրականում լաբորատորիայի յուրաքանչյուր աշխատակից կարող է ստանալ խառնուրդներ և լուծել ռեակտիվները, սակայն հաճախ որոշ ուսումնասիրությունների և փորձերի համար անհրաժեշտ է բազմիցս կրկնել նույն գործողությունները՝ պահպանելով ռեակտիվների համամասնությունների ճշգրտությունը: Այս բոլոր գործընթացները պահանջում են նույն գործողությունների կրկնություն՝ փոփոխականների փոքր տարբերությամբ:

Բարեբախտաբար, այսօր օգնության են հասնում քիմիական վերլուծության ժամանակակից գործիքային մեթոդները: Դրանք խիստ ճշգրիտ են՝ հիմնված ժամանակակից գիտության նորագույն սկզբունքների վրա, բայց դրանց համար անհրաժեշտ է ժամանակակից սարքավորում և բարձր մասնագիտացված սպասարկող անձնակազմ: Լաբորատորիայի անձնակազմի աշխատանքը հիմնված է հումքի, արտադրանքի և նյութերի ստացված նմուշների վերլուծության վրա: Մինևնույն ժամանակ քիմիական լաբորատոր-

րիայում աշխատելը կարող է վտանգավոր լինել, և անձնակազմի պաշտպանության համար պարբերաբար մշակվում են սարքավորումների և ռեակտիվների պահեստավորման որոշակի ստանդարտներ և պահանջներ:

Ուստի լավագույն արդյունքի հասնելու համար անհրաժեշտ են հսկայական ֆինանսական և այլ աշխատատար ներդրումներ կատարել քիմիական լաբորատորիաներում: Դա լիովին արդարացված է մի շարք դատաբժշկական, դատաքիմիական լաբորատորիաներում, ինչպես նաև նորարարական հետազոտական լաբորատորիաներում, որտեղ յուրաքանչյուր ուսումնասիրություն եզակի է և հաճախ ունի մի շարք իրավական հետևանքներ:

Այնուամենայնիվ, մեծ թվով քիմիական լաբորատորիաներ ամեն օր սովորական աշխատանք են իրականացնում: Լիովին հագեցած քիմիական լաբորատորիան թույլ է տալիս ուսումնասիրել առանձին նյութերի և դրանց խառնուրդների հատկությունները, դիտել ռեակտիվների փոխազդեցության ընթացքը: Քիմիական լաբորատորիաների աշխատակիցների հիմնական խնդիրը նմուշների վերլուծության համար էքսպրես մեթոդների մշակումն ու ներդրումն է, որոնք հնարավորություն են տալիս իրականացնելու որակի կառավարում՝ «դաշտային» պայմաններում: Մշտապես աշխատանքներ են տարվում հետազոտության համար նմուշների պատրաստումն արագացնելու ուղղությամբ, ներդրվում են վերլուծության սկրինինգային մեթոդներ: Այս լաբորատորիաները պահանջում են ամենօրյա արագ թեստեր, որոնք պետք է լինեն էժան, հավաստի և իրականացվեն հնարավորինս կարճ ժամանակում: Օգտագործելով համեմատաբար էժան քիմիական ռեակտիվները, հողվածում ներկայացված ամենապարզ ֆիզիկաքիմիական, գունավոր և այլ թեստերը, լաբորատորիան շատ արագ և արդյունավետորեն կիրականացնի իր ամենօրյա խնդիրը՝ միևնույն ժամանակ խուսափելով թանկարժեք սարքավորումների օգտագործումից:

Հուսով ենք, որ այս աշխատանքը օգտակար կլինի հատկապես սահմանափակ ռեսուրսներ ունեցող, բնապահպանական և այլ քիմիական լաբորատորիաների, ինչպես նաև գործարանային և արդյունաբերական տարբեր լաբորատորիաների համար, քանի որ արդյունքում խնայվում են և՛ նյութական ռեսուրսները, և՛ ժամանակը, որ ամենակարևորն է:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. կատիոններ, անիոններ, խառնուրդ, լուծելիություն, թիոսուլֆատ, ջրածնի ֆտորիդ, բյուրեղ, օքսալատ, նստվածք:

ЭКСПРЕСС-АНАЛИЗ НЕОРГАНИЧЕСКИХ ВЕЩЕСТВ НЕИЗВЕСТНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

СУРЕН КАРАДЖЯН

2-й курс магистратуры

Кафедра общей химии и химических технологий Института горно-металлургических и химических технологий Национального политехнического университета Армении

suren.gharajyan@mail.ru

Аннотация

Любые химические эксперименты и анализы отнимают большую часть времени от всей работы ученых. На самом деле любой лаборант может смешивать и растворять реагенты, но для некоторых исследований и экспериментов необходимо многократно повторять одни и те же действия, сохраняя точность пропорций реагентов. Все эти процессы требуют повторения одних и тех же действий с небольшой разницей в переменных.

К счастью, сегодня на помощь приходят современные инструментальные методы химического анализа. Они обладают высокой точностью, основаны на новейших принципах современной науки, но требуют современного оборудования и высокоспециализированного обслуживающего персонала. Работа сотрудников лаборатории основана на анализе полученных образцов сырья, продуктов и материалов. В то же время работа в химической лаборатории может быть опасной, и для защиты персонала постоянно разрабатываются определенные стандарты и требования к оборудованию и хранению реагентов.

Поэтому для достижения наилучших результатов необходимо делать огромные финансовые и трудозатратные вложения в химические лаборатории. Это полностью оправдано в ряде лабораторий судебной экспертизы, а также в инновационных исследовательских лабораториях, где каждое исследование уникально и часто имеет ряд юридических последствий.

Однако большое количество химических лабораторий ежедневно выполняют рутинную работу. Полностью оборудованная химическая лаборатория позволяет изучать свойства отдельных веществ и материалов, наблюдать за ходом взаимодействия реагентов. Основная задача сотрудников химических лабораторий - создание и внедрение экспресс-методов анализа проб, позволяющих контролировать качество в «полевых» условиях. Постоянно ведется работа по ускорению подготовки проб к исследованиям, внедряются

скрининговые методы анализа. В этих лабораториях требуются ежедневные экспресс-тесты, которые можно проводить быстро и недорого. Используя относительно недорогие химические реактивы, простейшие физико-химические, цветные и другие тесты, представленные в статье, лаборатория очень быстро и эффективно выполнит свою повседневную задачу, избегая при этом использования дорогостоящего оборудования.

Надеемся, что эта работа будет полезной, особенно для экологических и химических лабораторий с ограниченными ресурсами, а также для заводских и различных промышленных лабораторий, потому что в результате экономятся как материальные ресурсы, так и, самое главное, время.

Ключевые слова и фразы: катионы, анионы, смесь, растворимость, тиосульфат, фтороводород, кристалл, оксалат, осадок.

Introduction

The express analysis of unknown inorganic substances is based on qualitative reactions - these are reactions that make it possible to prove the presence of a certain substance (ion) in a medium or a functional group in a substance.

Analyzed substances can be in various states of aggregation (solid, liquid and gaseous). Based on the observed effects, all reactions can be divided into several groups: the formation of characteristic precipitation, dissolution of a substance, the appearance (change) of colour, the release of gases, a change in smell, the colour of the flame.

This paper presents the qualitative reactions used in analytical chemistry, with the help of which the elemental and functional analysis of organic compounds is carried out. These elements and functional groups are included in the organic compound.

In addition, the basic concepts of identification are considered in detail: sensitivity, selectivity and specificity of analytical reactions; methods of fractional and systematic analyzes are described. Particular attention is paid to the choice of analytical reactions and methods of their implementation, and the requirements for qualitative reactions.

Theoretical - methodological bases

Preliminary studies (characteristics of appearance) can often greatly simplify further work, although they do not lead to a complete solution to the task at hand. Preliminary research begins with a description of the external properties of the substance.

The most important stage in the theoretical and methodological foundations of express analyzes of unknown inorganic substances are chemical colour reactions - a change in the colour of a substance on various macro-and microscopic structures of samples under the influence of certain chemical reagents. This method of chemical research is used in the identification of samples of substances to distinguish between different functional groups. A taxonomic trait can be either a positive or a negative test result, and variations in colour change in positive reactions. The same reagent can give different staining for different functional groups.

Also, the determination of the solubility of a substance in water and various non-aqueous solvents will help draw a conclusion about which class of inorganic compounds this substance belongs to.

It is also necessary to check the stability of the test substance when heated. In this case, all observed changes in the substance should be noted: melting, sublimation, colour change, odour release or decomposition. If the substance is flammable, it can be helpful to record the colour of the flame [1, p. 42-44].

Identifying substances by smell requires experience and skill.

Research methods

In the present work, the definitions of cations and anions are given, as well as the determination of these components by various chemical methods. Using colour tests, the qualitative parameters of an unknown substance were determined.

If a characteristic colour is observed when the test object is burned on the flame of an alcohol burner, this indicates the presence of certain metal ions. If the object burns without colour and residue, it does not contain metal ions in its composition [1, p. 149-150].

Solubility (level of solubility) of a test object in the water and other (organic) solvents allows you to determine to which class (group) of inorganic compounds it belongs. Depending on the difference in the solubility of an object in water and ether, inorganic compounds can be divided into 4 classes:

a) we will dissolve in water and ether:

b) insoluble in water and ether:

c) we will dissolve in water, we will not dissolve in ether:

d) insoluble in water, soluble in ether:

Residue formation is also an important identification factor.

The peaks of the crystallization, melting and boiling points of the investigated substance are also significant and give almost complete information about the chemical composition of the substance [2, p. 26].

Obtained results

The analyzed mixture of salts is carefully inspected, determining its appearance, colour, smell, degree of grinding, the presence of crystalline or amorphous phases. It allows us to establish whether the mixture is homogeneous, whether it contains one or more solid phases - crystalline or amorphous, what are the sizes of the particles, that is, we determine the organoleptic and morphology of the test sample.

According to the colour of the analyzed mixture, one can make assumptions about the presence or absence of certain cations in it. If the mixture is a colorless transparent or white mass, then this indicates the absence of significant amounts of colored cations in it - Cr^{3+} (blue-violet or dark green), Mn^{2+} (light pink), Fe^{3+} (yellow-brown), Co^{2+} (pink), Ni^{2+} (green), Cu^{2+} (blue). If the mixture is colored, we can assume the content of one or more of the above cations. Suppose there are several different coloured cations in the mixture. In that case, its colour may be intermediate between the colours of the individual coloured cations, depending on their relative content and chemical form (salt, complex, oxide, etc.).

If the mixture is a homogeneous substance readily soluble in water, it is usually dissolved in water without grinding into powder. If the mixture is heterogeneous and does not dissolve very easily in water, it is triturated to a homogeneous mass consisting of small particles. Small particles mix easier and dissolve faster in water.

After a thorough inspection, the dry mixture is ground into powder in a porcelain mortar.

The action of dilute sulfuric acid

Dilute sulfuric acid displaces weak acids from their salts - carbonates, sulfites, thiosulfates, sulfides, cyanides, nitrites, acetates. The released weak acids, unstable

in an acidic environment, either volatilize or decompose to form gaseous products. Some of them have a characteristic colour or smell.

If carbonates are present in the mixture, gaseous carbon dioxide CO_2 is emitted (colourless and odourless). In the presence of sulfites and thiosulfates, sulfur dioxide SO_2 with the smell of burning sulfur is released; in the presence of sulfides - H_2S hydrogen sulfide with the smell of rotten eggs; in the presence of cyanides - HCN hydrocyanic acid vapor with the smell of bitter almonds; in the presence of nitrites, brown vapors of nitrogen dioxide NO_2 ; in the presence of acetates - pairs of acetic acid CH_3COOH with the smell of vinegar.

A little mixture is taken into a test tube for the test, and diluted sulfuric acid is added dropwise. Gas evolution indicates the presence of weak, unstable acids in the acidic medium in the analyzed mixture of the above anions.

The effect of concentrated sulfuric acid on the sample

When interacting with the analyte, Concentrated sulfuric acid can release gaseous reaction products from fluorides, chlorides, bromides, iodides, thiocyanates, and oxalates nitrates.

If fluorides are present in the analyte, hydrogen fluoride vapours HF is released; in the presence of chlorides - HCl vapours and chlorine gas; in the presence of bromides - HBr vapours and gaseous yellow bromine; in the presence of iodides - violet vapours of iodine I_2 , in the presence of thiocyanates - gaseous sulfur dioxide, in the presence of oxalates - gaseous carbon monoxide (II) $-\text{CO}$ and carbon monoxide (IV) $-\text{CO}_2$.

Cation Classifications

Hydrogen sulfide classification of cations

The classification is based on the difference in solubility of chlorides, sulfides, hydroxides and carbonates of various elements.

The following group reagents are used: HCl , H_2S , $(\text{NH}_4)_2\text{S}$, $(\text{NH}_4)_2\text{CO}_3$ added to the analyzed mixture in a certain sequence [2, p. 292].

Group	Cations	Group reagent
I	Li^+ , Na^+ , K^+ , NH_4^+ , Mg^{2+}	No
II	Ca^{2+} , Sr^{2+} , Ba^{2+}	A solution of $(\text{NH}_4)_2\text{CO}_3$ in ammonia buffer (pH $\approx$ 9,2)
III	Al^{3+} , Cr^{3+} Zn^{2+} , Mn^{2+} , Fe^{2+} , Fe^{3+} , Co^{2+} , Ni^{2+}	A solution of $(\text{NH}_4)_2\text{S}$ (pH = 7 - 9)
IV	Cu^{2+} , Cd^{2+} , Hg^{2+} , Bi^{3+} Sn^{2+} , Sn^{4+} , Sb^{3+} , Sb^{5+} , As^{3+} , As^{5+}	A solution of H_2S at pH = 0,5
V	Ag^+ , Hg^{2+} , Pb^{2+}	A solution of HCl

Acid-based classification of cations

This classification of cations into groups is based on the use of aqueous solutions of acids and bases as group reagents, such as hydrochloric acid HCl, sulfuric acid H₂SO₄, sodium hydroxides NaOH or potassium KOH (in the presence of hydrogen peroxide H₂O₂) and ammonia NH₃. This classification is less perfect than the hydrogen sulfide classification and is less detailed, but its use does not require the production and use of toxic hydrogen sulfide.

Cations opened as part of the acid-base classification are divided into six analytical groups.

Group	Cations	Group name	Group reagent	Group Feature
I	Ag ⁺ , Hg ₂ ²⁺ , Pb ²⁺	Chloride	HCl	Formation of poorly soluble chlorides
II	Ca ²⁺ , Sr ²⁺ , Ba ²⁺	Sulphate	H ₂ SO ₄	Formation of water-insoluble (poorly soluble) sulfates
III	Al ³⁺ , Cr ³⁺ Zn ²⁺ , Sn ²⁺ , Sn ⁴⁺ , As ³⁺ , As ⁵⁺	Ampholytic	NaOH	Formation of soluble salts
IV	Mn ²⁺ , Fe ²⁺ , Fe ³⁺ , Mg ²⁺ , Bi ³⁺ , Sb ³⁺ , Sb ⁵⁺ ,	Hydroxide	NaOH	Formation of poorly soluble hydroxides
V	Cu ²⁺ , Cd ²⁺ , Hg ²⁺ , Co ²⁺ , Ni ²⁺	Ammonia	NH ₄ OH	Formation of soluble complexes - ammonia
VI	Na ⁺ , K ⁺ , NH ₄ ⁺	Soluble	No	Compounds soluble in water

Cation detection

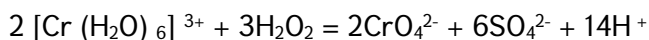
The analysis of the mixture, consisting of three unknown cations, began with preliminary tests.

We studied the appearance of the test mixture. It consisted of dark-green, colourless and white crystals. Dark-green crystals indicate the possible presence of chromium cations. The absence of pink, blue and brown-yellow crystals suggests the absence of Co²⁺, Cu²⁺ and Fe³⁺ ions, respectively.

We ground the mixture in a porcelain mortar. A water extract was prepared: part of the test mixture was dissolved in water with heating and thorough mixing.

However, a small amount of the substance remained in the sediment, indicating the presence of a sparingly soluble compound. Also, the absence of a gelatinous precipitate in the aqueous extract indicates the absence of easily hydrolyzing salts of Sb^{3+} and Bi^{3+} in the mixture.

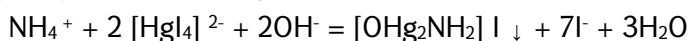
We conducted a fractional analysis. The presence of Cr^{3+} ions was checked: for this, a 2M NaOH solution and 3% H_2O_2 were added to the test solution and heated. The green colour of the solution (the colour of $[\text{Cr}(\text{H}_2\text{O})_6]^{3+}$ aqua complexes) changed to yellow (the colour of CrO_4^{2-} chromate ions). It indicates the presence of Cr^{3+} ions in the test mixture.

The presence of Fe^{2+} ions was checked: a solution of red blood salt $\text{K}_3[\text{Fe}(\text{CN})_6]$ was added to the test solution. The blue precipitate did not fall out. This means that there are no Fe^{2+} ions.

The presence of Ni^{2+} ions was checked: NH_4OH (without excess), amyl alcohol and dimethylglyoxime (Chugaev's reagent) were added to the analyzed solution. The absence of raspberry colour in the organic solvent layer indicates the absence of Ni^{2+} ions.

The content of ammonium ions NH_4^+ in the test solution was checked: an excess of alkali was added to the solution to dissolve the precipitated heavy metal hydroxides and an excess of Nessler's reagent (a mixture of potassium tetraiodomercurate (II) solution $\text{K}_2[\text{HgI}_4]$ with 2N KOH) was added [2, 12 344-416]. A reddish-brown precipitate of mercury ammonium iodide was formed:

Anion Detection

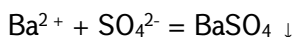
Analysis of a solution containing three unknown anions began with preliminary tests.

The solution was tested for the presence of weak acid anions: a 2N H_2SO_4 solution was added and heated. The absence of opacity of the solution and the absence of gas evolution and the smell indicate the absence of sulfites, carbonates, thiosulfates, nitrites, silicates, and acetates.

The solution was tested for the presence of anions of the first analytical group: BaCl_2 was added in an alkaline medium. There was a white precipitate, which means that there are cations of the first analytical group.

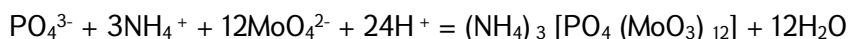
The solution was tested for the presence of anions of the second analytical group: 2M HNO₃ and AgNO₃ were added to the solution, the absence of a precipitate indicates the absence of anions of the second analytical group.

We conducted a fractional analysis. To detect SO₄²⁻, BaCl₂ was added to the solution, and the solubility of the resulting white precipitate in dilute acids was studied. The precipitate is insoluble in acids, which means this substance is BaSO₄. At the same time, sulfate ions were contained in the test solution [1, p. 98].

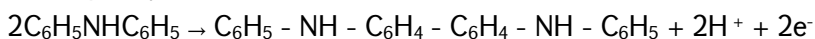
We found PO₄³⁻ ions: upon addition of ammonium molybdate (NH₄)₂MoO₄ to the solution in a nitric acid medium, a yellow crystalline precipitate of ammonium phosphoromolybdate formed upon heating. This is a complex ammonium salt of phosphoromolybdenum heteropoly acid.

The following reaction occurred:

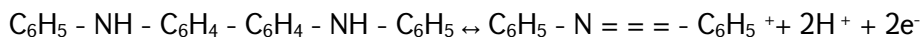

We added a solution of diphenylamine in a sulfuric acid medium to the analyzed solution. The solution turned blue, which means it may contain nitrate and/or nitrite ions. Since the absence of nitrate ions in the preliminary tests was proved, it is evident that only nitrate ions were contained in the test solution.

When reacted with diphenylamine in a sulfuric acid medium, nitrate ion converts this organic reagent into its oxidation product named blue diphenyl diphenyl quinone diimine (“diphenyl benzidine violet”). First, the irreversible oxidation of diphenylamine to diphenyl benzidine occurs:

Then, the benzidine molecule is reversibly oxidized in the presence of an oxidizing agent to diphenyl diphenyl quinonediimine which is colored blue:

As a result, the solution turns blue. The resulting blue product of the oxidation of diphenylamine is further irreversibly destroyed first to the final reaction products of a brown and then yellow colour. Following this, when the blue mixture is standing, its colour gradually changes first to brown and then to yellow [2, p. 229-232].

Conclusions

In addition to the research methods listed above, the samples submitted for research can be examined by other scientifically grounded instrumental methods, which involve the use of expensive equipment. However, the described methods are

very reliable, inexpensive, fast, applicable in open areas or any other conditions. Thus, they turn chemical science into a true friend and helper of other specialists.

Literature

1. Alekseev V. N. Quantitative analysis. Ed. Dr. chem. Sciences P.K. Agasyan. - M.: Chemistry, 1972. (Алексеев В. Н. Количественный анализ. Под ред. д-ра хим. наук П. К. Агасяна. – М.: Химия, 1972. – 504 p.)

2. Kharitonov Yu.Ya. Analytical chemistry (analytics). Book 1.- M .: Higher school, 2003. (Харитонов Ю.Я. Аналитическая химия (аналитика). Книга 1.- М.: Высшая школа, 2003. – 614p.)

**ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ
ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ**

ԳՈՀԱՐ ԳԱՐՈՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
«Գրադարանային-տեղեկատվական աղբյուրներ» ամբիոնի մագիստրանտ
Գրադարանի վարիչ
«Վանաձորի Հովհ. Թումանյանի անվան պետական համալսարան»
հիմնադրամ
goharahog@mail.ru

Համառոտագիր

Գրադարանները մշակութային ամենահին հաստատություններից են: Լինելով համեմատաբար պահպանողական սոցիալական կառույցներ, այնուամենայնիվ, գրադարաններն այսօր ապրում են ներքին և արտաքին վերափոխման գործընթացներ. ժամանակի պահանջներին համապատասխան արդիականացվում են նրանց գործառույթները:

Գրադարանագիտության մեջ ընդունված է գրադարանի ֆունկցիաները բաժանել երկու տիպի՝ սոցիալականի, որոնք բավարարում են գրադարանից օգտվողների պահանջմունքները, և տեխնոլոգիականի, որոնք ապահովում են գրադարանի աշխատանքը:

«Սոցիալական ֆունկցիա» հասկացությունը գրադարանագիտական բառապաշար է ներմուծվել XX դարում, որի բնորոշումը և դասակարգումը առ այսօր գրադարանագիտության հիմնարար խնդիրներից մեկն է: Մասնագետների կողմից որոշակիացվել են գրադարանների այնպիսի սոցիալական ֆունկցիաներ, որոնք բնութագրական կլինեին նրանց հասարակության պատմության զարգացման բոլոր ժամանակներում և կարտահայտեին գրադարանների՝ որպես տեղեկատվական-հաղորդակցական համակարգերի յուրահատկությունները: Նման սոցիալական ֆունկցիաները անվանվել են էական կամ հիմնարար ֆունկցիաներ, իսկ պատմական միջավայրի ազդեցությամբ փոփոխվող ֆունկցիաները՝ ածանցյալ:

Հիմնարար և ածանցյալ սոցիալական ֆունկցիաների շնորհիվ գրադարանն ապահովում է սոցիալական հիշողության պահպանումը՝ հաղորդակից դարձնելով մարդկությանը հասարակական մշակութային ժառանգությանը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. Գրադարանագիտություն, գրադարան, սոցիալական կառույց, հիմնարար սոցիալական գործառույթ, ածանցյալ սոցիալական գործառույթ:

СОЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ БИБЛИОТЕК И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

ГОАР ГАБОЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
магистрант кафедры «Библиотечно-информационные источники»
заведующая библиотекой Фонда Ванадзорского государственного университета
goharahog@mail.ru

Аннотация

Библиотеки - одни из старейших учреждений культуры. Будучи относительно консервативными социальными структурами, библиотеки сегодня переживают процессы внутренней и внешней трансформации, их функции модернизируются в соответствии с требованиями времени.

В библиотечном деле принято делить функции библиотек на два типа: социальные, отвечающие потребностям пользователей библиотеки, и технологические, обеспечивающие работу библиотеки.

Понятие «социальная функция» было введено в словарный запас библиотечного дела в XX веке, определение и классификация понятия до сих пор остается одной из фундаментальных проблем библиотечного дела.

Специалисты определили социальные функции библиотек, которые были бы характерны во все времена истории развития общества, выражали бы особенности библиотек как информационных и коммуникационных систем. Такие социальные функции назывались существенными или фундаментальными функциями, а функции, изменяющиеся под влиянием исторической среды, назывались производными.

Благодаря своим основным и производным социальным функциям библиотека обеспечивает сохранение социальной памяти, давая человечеству возможность общаться с социально-культурным наследием.

Ключевые слова и фразы: библиотечное дело, библиотека, социальный институт, основная социальная функция, производная социальная функция.

SOCIAL FUNCTIONS OF LIBRARIES AND THEIR CLASSIFICATION

GOHAR GABOYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

International Scientific-Educational Center

Department of "Library and Informational Sources", Master's student

Head of the Library of Vanadzor State University Foundation

goharahog@mail.ru

Abstract

Libraries are considered to be ancient cultural institutions. However, being relatively conservative social structures, libraries are undergoing some internal and external transformation processes, their functions are being modernized according to today's requirements.

The functions of the library are divided into two types:

- 1) social, which meets the requirements of the library users and
- 2) technological, which ensures the library activity.

The concept of "social function" was introduced into Library Studies in the 20th century, the definition and classification of which are considered to be fundamental issues of Library Studies.

Library specialists defined the social functions of libraries that would be characteristic at all times of the history of society, expressing the characteristics of libraries as an informational-communicative system. Such social functions were called either essential or fundamental, whereas changing functions (under the influence of historical environment) - derived.

Owing to the fundamental and derived social functions, libraries ensure the users' social memory and help them communicate with socio-cultural heritage.

Keywords and phrases: Library Studies, library, social structure, fundamental social factor, derived social factor.

Ներածություն

Հասարակության կյանքում գրադարանի ունեցած դերի վերաբերյալ հարցերը մշտապես եղել են ոչ միայն գրադարանագիտության, այլև տեղեկատվական և հասարակագիտական գիտությունների ուսումնասիրության առանցքում: Լինելով համեմատաբար պահպանողական սոցիալական կառույցներ, այնուամենայնիվ, գրադարաններն այսօր ապրում են ներքին և արտաքին վերափոխման գործընթացներ, ժամանակի պահանջներին համապատասխան արդիականացվում են նրանց գործառույթները:

Ինչպես գիտենք, գրադարանը մշակութային ամենահին հաստատություններից է: Մարդկության պատմության ընթացքում նրա սոցիալական գործառույթները զգալի փոփոխությունների են ենթարկվել: Գրադարանը, լինելով մշակութային կյանքի կազմակերպման համեմատաբար կայուն ձև, կարող է սահմանվել որպես սոցիալական ինստիտուտ, որն իր մեջ ներառում է տեղեկատվական ու մշակութային բաղադրիչներ և ապահովում հասարակական կապերն ու հարաբերությունները:

Մինևոյն ժամանակ, գրադարանը չի վերածվում արխիվի կամ ցրված տեղեկատվության պահեստի, այլ շարունակաբար համակարգում է մշակութային ժառանգությունը:

Ընթացիկ սոցիալական վերափոխումները ազդում են գրադարանների գործունեության վրա, փոխում են ոչ միայն գրադարանային աշխատանքի ամբողջ համակարգը և գրադարանային ռեսուրսները, այլև վերահիմաստավորում են «գրադարանային տարածք» հասկացությունը՝ ստեղծելով ավանդական գրադարանների գոյության ու դրանց գործառույթների վերափոխման նախադրյալներ:

Այս բոլոր երևույթները պահանջում են գրադարանի զարգացման նոր մոդելների որոնում՝ ապահովելու համար գրադարանի՝ որպես հասարակության համար անհրաժեշտ սոցիալական հաստատության կենսունակությունը՝ թվային տեխնոլոգիաների դարաշրջանում բաց գիտելիքների հասարակության կառուցման համատեքստում:

Գրադարանի գործունեությունն իրականացվում է հատուկ սոցիալական գործառույթներով, հետևաբար, դրա վերափոխումը հանգեցնում է գրադարանի սոցիալական գործառույթների փոփոխությանը: Եթե առաջին գրադարանների միակ սոցիալական ֆունկցիան փաստաթղթավորված գիտելիքների պահպանումն էր, ապա ժամանակակից գրադարանի սոցիալական գործառույթները հասարակության կողմից գրադարանային ծառայությունների ընդհանրացված ցուցակներ են, որոնք համապատասխանում են գրադարանի՝ որպես սոցիա-

լական ինստիտուտի էությանը: Այլ կերպ ասած՝ սոցիալական ֆունկցիաները գրադարանի արձագանքն են հասարակության կարիքների բավարարմանը:

Թեպետ «սոցիալական ֆունկցիա» հասկացությունը կարևորվում է գրադարանագիտության տերմինաբանական կառուցում, սակայն գրադարանի սոցիալական գործառույթների համընդհանուր և ընդունելի դասակարգում մինչ օրս մշակված չէ: Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման, էլեկտրոնային հասարակության ձևավորման և թվային գրադարանների առաջացմանը զուգընթաց գրադարանների գործառույթներն ընդլայնվում են:

Ժամանակակից աշխարհում գրադարանները սոցիալական կառույցներ են, որոնք էապես ազդում են հասարակության հոգևոր կյանքի վրա: Գրադարանները կարևոր դերակատարում ունեն գիրք-ընթերցող համակարգում, որտեղ նրանք հանդիսանում են միջնորդ գրքի և ընթերցողի միջև, ավելի ստույգ՝ գրքի և ընթերցողի փոխհարաբերությունների կազմակերպիչ, որը համապատասխանում է գրադարանի սոցիալական դերին:

Գրադարաններն իրենց բնույթով բազմաֆունկցիոնալ են: Նրանց գործառույթների ցանկը պայմանավորված է մի շարք գործոններով, առավելապես՝ հասարակության պատմական զարգացման որոշակի փուլերով: Ընդունված գիտական կարծիքի համաձայն, գրադարանին՝ որպես սոցիալական ինստիտուտի, բնորոշ են շատ ակցիդենտային (լատ. *accidentia*՝ պատահականություն) ֆունկցիաներ, որոնք առաջանում և կազմալուծվում են կոնկրետ պատմական հանգամանքների ազդեցության հետևանքով **[8, էջ 3-15]**:

«Սոցիալական ֆունկցիա» հասկացությունը գրադարանագիտական բառապաշար է ներմուծվել XX դարում, որի բնորոշումը առ այսօր գրադարանագիտության հիմնարար խնդիրներից մեկն է: Այս խնդրի ուսումնասիրությանն են անդրադարձել հայտնի գրադարանագետներ, սոցիոլոգներ, փիլիսոփաներ և այլն:

Ըստ Վ. Ն. Մարկովայի՝ սոցիալական ֆունկցիաների սահմանման հակասականության պատճառը գրադարանի առջև դրված խնդիրների համալիր բնույթն է: Ֆունկցիաների նպատակն է՝

- իրականացնել գրադարանի վրա դրված խնդիրները.
- ապահովել դրանց իրականացման արդյունավետությունը.
- հանդիսանալ փոփոխվող սոցիալական պայմաններին հարմարվելու միջոց **[4, էջ 13-19]**:

Համաձայն ընդունված սահմանման՝ «գրադարանի սոցիալական գործառույթները ներկայացվում են գրադարանի պարտականությունների ընդհան-

րացված ցանկով, որոնք թելադրվում են գրադարանի կողմից, անհրաժեշտ են գրադարանին, ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն ազդում են գրադարանի վրա և համապատասխանում են գրադարանի՝ որպես սոցիալական ինստիտուտի էությանը» [3, էջ 4]:

Տևական ժամանակ գրադարանի հիմնական գործառույթներից մեկը համարվում էր գրքերի և այլ փաստաթղթերի պահպանությունը, այսինքն՝ «մեմորիալ» գործառույթը: Դա է հուշում նաև հենց գրադարան՝ «բիբլիոտեկա» տերմինը, որը հունարենից թարգմանվում է՝ βιβλίον-գիրք և θήκη-շտեմարան: Տարբեր լեզուներով այս բառը նշանակում է նույն բանը՝ գրքի տուն, գրքերի պահեստ, գրքերի պահոց, և արտացոլում է գրադարանի էության և սոցիալական նպատակի ամենահին գաղափարը՝ գրքերի անվտանգությունը:

Ուսումնասիրողներ Ի.Գ. Յուդինան, Հ.Լ. Լավրիկը և Մ.Ի. Ակիլինան գրադարանների ամենահին գործառույթը համարում են տեղեկատվականը՝ նշելով, որ վաղ փուլում այդ գործառույթը տրամաբանական է համարել ոչ թե տեղեկատվական, այլ «պրահնֆորմացիոն» կամ կողմնորոշիչ [5, էջ 18-29]: Գրադարաններն անվանելով «իմաստության ապաստարան»՝ XVIII - XIX դարերում ուսումնասիրողներն ընդգծել են նրանց դերը գիտելիքների տարածման գործում՝ հիմնավորելով ուսումնական, կրթական, լուսավորական ֆունկցիաները: XX դարում առաջ քաշվեցին գրադարանների գաղափարական-դաստիարակչական, մշակութային-կրթական, տեղեկատվական գործառույթները:

Ռուս մատենագետ Ն. Ա. Ռուբակինը իր «Գրադարանային գործի հիմնական խնդիրները» աշխատության մեջ ընդգծել է գրադարանի ակտիվ դերակատարությունը կրթության և դաստիարակության գործում: Նա գտնում էր, որ գրադարանի կենտրոնը ոչ թե գիրքն է, այլ կենդանի մարդը, սոցիալական կոլեկտիվը [6, էջ 127] :

Գրադարանների դերի և ֆունկցիաների մասին պատկերացումներն առավել խորն ուսումնասիրվեցին XX դարի 70-ական թթ., ինչը պայմանավորված էր գրադարանագիտության օբյեկտի և սուբյեկտի վերաբերյալ ծավալված քննարկումներով: Այդ քննարկումների շրջանակում Ի.Մ. Ֆրոմինը, գրադարանը դիտարկելով որպես գաղափարական հաստատություն [10, էջ 64-68], առաջարկեց գրադարանի ֆունկցիաները բաժանել երկու տիպի՝

1. սոցիալական ֆունկցիաներ, որոնք բավարարում են գրադարանից օգտվողների պահանջմունքները.
2. տեխնոլոգիական ֆունկցիաներ, որոնք ապահովում են գրադարանի աշխատանքը:

Նման դասակարգումն ընդունելի է նաև ժամանակակից գրադարանային գիտության կողմից:

Գրադարանների սոցիալական ֆունկցիաների վերաբերյալ պատկերացումների վերլուծությունը հնարավորություն տվեց Ա.Ն. Վանեկին 1980 թ. «գրադարանների սոցիալական ֆունկցիաների մասին ուսմունք» ձևավորելու հարց բարձրացնել: Գաղափարի զարգացման ուղղությամբ սկսեցին աշխատել ժամանակի լավագույն գրադարանագետները:

Ուսմունքի անկյունաքարը եղավ այն դրույթի հիմնավորումը, որ ցանկացած սոցիալական ինստիտուտի, այդ թվում նաև գրադարանի, գործունեության ուսումնասիրության ժամանակ օրինաչափ է ընդգծել երկու փոխկապակցված ասպեկտներ, որոնք կբնութագրեն նրա էությունն ու փոփոխականությունը: Ըստ այդմ՝ գրադարանի սոցիալական ֆունկցիաները տարբերակվեցին հիմնարար և ածանցյալ գործառույթների:

Տրամաբանական է, որ սոցիալ-տնտեսական հասարակարգի փոփոխությունը պետք է հանգեցնեք գրադարանների սոցիալական ֆունկցիաների վերափոխման, սակայն պետք էր որոշակիացնել գրադարանների այնպիսի սոցիալական ֆունկցիաներ, որոնք բնութագրական կլինեին նրանց բոլոր ժամանակներում և կարտահայտեին գրադարանների՝ որպես տեղեկատվական-հաղորդակցական համակարգերի յուրահատկությունները: Նման սոցիալական ֆունկցիաները խորհրդային գրադարանագետ Ա. Վ. Սոկոլովը անվանել է էական կամ հիմնարար ֆունկցիաներ, իսկ պատմական միջավայրի ազդեցությամբ փոփոխվող ֆունկցիաները կոչել է ածանցյալ [7, էջ 22]: Ֆունկցիաների այս երկու խմբի տարբերակիչ հատկանիշները ներկայացված են աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1. Գրադարանների հիմնարար և ածանցյալ սոցիալական ֆունկցիաները:

Հիմնարար ֆունկցիաներ	Ածանցյալ ֆունկցիաներ
առաջնային, ելակետային, սոցիալ-մշակութային, քաղաքական, տնտեսական պայմաններից անկախ	երկրորդական, ածանցյալ, սոցիալ-մշակութային, քաղաքական, տնտեսական պայմաններով պայմանավորված
կայուն, անփոփոխ, սահմանափակ քանակով	դինամիկ, փոփոխական, անսահմանափակ քանակով
Ներկայացված են պրակտիկ գործունեության բոլոր դրսևորումներում:	Հատուկ են որոշ գործառնական-մասնագիտական երևույթներին:
Բացահայտում են տվյալ սոցիալական համակարգի էությունը վերացական-տեսական մակարդակով:	Բացահայտում են տվյալ սոցիալական համակարգի կոնկրետ հնարավորությունները ընթացիկ հասարակական հարցերի լուծման համար:
Արտացոլում են տեղեկատվական հաղորդակցման ընդհանուր համակարգում տվյալ սոցիալական համակարգի գոյության անհրաժեշտությունը:	Արտացոլում են տվյալ համակարգի և հասարակական կյանքի ոլորտների միջև փոխկապակցվածություն, որոնք ներառված չեն տեղեկատվական հաղորդակցման համակարգում:

Ըստ ՀՀ օրենսդրության՝ գրադարանը տեղեկատվական, մշակութային, գիտական և կրթական գործունեություն իրականացնող կազմակերպություն է, որն ունի համակարգված հավաքածու, և այն տրամադրում է ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց՝ ժամանակավոր օգտագործման համար **[1, Հոդված 4]**: Վերը նշվածն էլ հանդիսանում է գրադարանների գործունեության հիմնական նպատակը: Ընդ որում՝ խոսքը վերաբերում է ոչ միայն ՀՀ-ին և ոչ միայն ներկա ժամանակահատվածում: Այսինքն՝ նշվածը հիմնարար գործառույթ է, որը գրադարանները կատարել են ստեղծման օրից և որը պահպանվել է տնտեսական հասարակարգերի փոփոխման պայմաններում:

Այսպիսով՝ հիմնարար ֆունկցիաները պայմանավորված են գրադարանների՝ որպես սոցիալական ինստիտուտների էությամբ: Փաստենք, որ հիմնարար ֆունկցիաների փոփոխությունը կարող էր/է հանգեցնել գրադարանի վերափոխման մեկ այլ հասարակական ինստիտուտի:

Գրադարանագետները փորձեր են կատարել որոշելու գրադարանների հիմնարար սոցիալական ֆունկցիաների կազմը, ընդգծել մեկ հիմնական ֆունկցիա, որը կարտահայտեր գրադարանի՝ որպես սոցիալական ինստիտուտի ողջ էությունը: Այս հարցում կարծիքները տարամիտվել են **[2, էջ 181-195]**.

Հեղինակների առաջին խումբը (Ի.Մ. Ֆրումին, Լ.Ա. Շիրվ, Ա. Ն. Խրոպաչև և այլք) հիմնարար ֆունկցիա են համարում դաստիարակչական, կրթական և արտադրական գործառույթները:

Երկրորդ խումբը (Վ.Վ. Սկվորցով, Ն. Ի. Տյուլինա, Վ.Ռ. Ֆիրսով և այլք) տեղեկատվական գործառույթն է համարում հիմնարար:

Երրորդ խումբն (Յու.Ն. Ստոյարով, Ա.Վ. Սոկոլով, Ռ.Ս. Մատուսկի և այլք) առանձնացնում է հիմնարար գործառույթների իր եռյակը՝ կուտակային, մեմորիալ, հաղորդակցական:

Մարդկության պատմության զարգացումը նպաստում է հասարակության վերափոխմանը. փոխվում են գաղափարախոսությունը, քաղաքական կարգը և սոցիալական հարաբերությունները, հստակեցվում է հասարակության և նրա առանձին մասերի արժեհամակարգը: Այս ամենը գրադարանների առջև նոր խնդիրներ է դնում, ազդում նրա աշխատանքի ներքին կազմակերպման վրա՝ ընդգծելով նրա փոխկապակցվածությունը արտաքին միջավայրի հետ: Արտաքին միջավայրի փոփոխությունների հետ կապված գրադարանների հասարակական դերի իրականացումը տեղի է ունենում ածանցյալ սոցիալական ֆունկցիաների միջոցով: Ածանցյալ սոցիալական ֆունկցիաներն այն գործառույթներն են, որոնք արտացոլում են հասարակության ձգտումները՝ գրադարանների ընթացիկ խնդիրները լուծել վերջիններիս հիմնարար դերակատարումների միջոցով:

Ածանցյալ ֆունկցիաների մի մասն ի հայտ է եկել հիմնարարի հետ միաժամանակ, մյուս մասն էլ ձևավորվել է պատմական զարգացման արդյունքում: Այդ ֆունկցիաները համարվում են երկրորդական, քանի որ ածանցվում են հիմնարարներից: Հասարակական պահանջմունքների փոփոխականությունը հանգեցնում է ածանցյալ ֆունկցիաների բազմազանությանն ու անկայունությանը: Ածանցյալ ֆունկցիաների այդ հատկությունը հնարավորություն է ընձեռում գրադարաններին փոխակերպվելու և համահունչ արձագանքելու սոցիալական միջավայրի վերափոխմանը, կարողանալու կոնկրետ ժամանակահատվածում լուծում տալ որոշակի խնդիրների:

Գրադարանների ածանցյալ սոցիալական ֆունկցիաների ավարտուն ցանկ չկա: Մասնագետների կողմից առավել հաճախ նշվում են ինքնակրթության, դաստիարակչական, հեղոնիստական, գաղափարախոսական, մշակութա-լուսավորչական, փոխհատուցող, բուժական, գիտա-արտադրական, մանկավարժական, ճանաչողական, ժամանցային, ուսումնական, սոցիալ-մշակութային և այլ գործառույթները:

Հետխորհրդային շրջանում ձևավորվեց ուսումնասիրվող հարցի վերաբերյալ տեղեկատվական մոտեցումը: Գրադարանագետներն առաջ քաշեցին այն թեզը, որ ընթերցողի համար կարևոր է տեղեկատվությունը (բովանդակությունը), այլ ոչ թե փաստաթուղթը (ձևը), հետևաբար տեղեկատվական գործառույթը կարևորվեց գաղափարական-դաստիարակչական, մշակութալուսավորչական, կրթական, ռեկրեացիոն և այլ ածանցյալ գործառույթներից, որոնք գոյություն ունեին հենց ինֆորմացիոն հենքի շնորհիվ: Տեղեկատվական ֆունկցիայի նպատակն է բավարարել ընթերցողի փաստաթղթային-տեղեկատվական պահանջմունքը և օգնել ճիշտ կողմնորոշվել տեղեկատվական աղբյուրների հսկայական հոսքերի շտեմարաններում: Տեղեկատվականին հակակշիռ գրադարանագետների մի խումբ առաջ է քաշում փաստաթղթային-հաղորդակցական ֆունկցիան՝ որպես հիմնական սոցիալական գործառույթ՝ փաստելով, որ տեղեկույթը տրամադրվում է գրադարանային ֆոնդերում առկա փաստաթղթերի միջոցով՝ այդ կերպ ապահովելով կապը ընթերցողի և գիտելիքի միջև:

Նշենք, որ գրադարանը միաժամանակ կարող է իրականացնել մի քանի ածանցյալ ֆունկցիա, սակայն որոշակի ժամանակահատվածում դրանցից մեկն է հանդիսանում գերիշխող: Օրինակ՝ կրթական հաստատությունների գրադարաններին առավել բնորոշ են կրթական և դաստիարակչական ֆունկցիաները, արտադրական ձեռնարկությունների գրադարաններին՝ գիտա-տեղեկատվական ֆունկցիան, հանրային գրադարաններին՝ մշակութայինը և լուսավորչականը: Ածանցյալ ֆունկցիաների ձևավորումը ավարտուն գործընթաց չենք կարող համարել, քանի որ ժամանակի պահանջներին զուգընթաց դրանց թիվը կարող է ավելանալ (2007 թ. Ի. Պ. Տիկունովան առաջ է քաշում կոգնիտիվ գործառույթի գաղափարը) **[9, էջ 68]**:

Գրադարանների սոցիալական ֆունկցիաների հարցի շուրջ հետազոտությունները և քննարկումները չեն դադարել նաև այսօր: Համաձայն գիտական կանխատեսումների՝ գրադարաններն ապագայում դառնալու են ինֆորմացիոն դարաշրջանի սոցիալական ինստիտուտներ: Նման տեսակետներ են հայտնել Օ. Լ. Լավրիկը և Ի. Գ. Յուդինան՝ ենթադրելով, որ կոմերցիոն ինտերնետ համակարգերը կարող են դուրս մղել գրադարաններին հասարակությանը տեղեկատվություն սպասարկելու ոլորտից: ՏՏ ոլորտի ընդլայնումը, թվայնացման գործընթացները, արհեստական բանականությունը, տեսալսողական մշակույթի գերակայությունը կրկին ստիպեց գրականագետներին խորհելու գրադարանների առաքելության և ֆունկցիաների մասին:

Վերոբերյալից եզրակացնենք, որ գրադարանների ժամանակակից առաքելությունը թելադրված է տեղեկատվության և գիտելիքների կարևորության ամրապնդմամբ՝ որպես սոցիալական զարգացման համար կատալիզատոր: Նրա սոցիալական ֆունկցիաների իրականացումը միտված է օգնելու մարդկության կողմից կուտակված գիտելիքների շրջանառությանը և զարգացմանը, պահպանելու փաստագրված գիտելիքները որպես հանրային սեփականություն:

Ժամանակակից գրադարանի սոցիալական գործառույթները որոշվում են նրա հիմնարար առանձնահատկություններով: Դրանք ունեն դինամիկ բնույթ: Առանց անունը փոխելու, գործառույթները փոխում են իրենց բովանդակությունը՝ կախված սոցիալական դերից, որը հասարակությունը դնում է նրանց վրա: Որպես սոցիալական գործառույթի մաս՝ ժամանակակից գրադարանը, հավաքում և պահում է էլեկտրոնային փաստաթղթերը: Չկառավարվող էլեկտրոնային տեղեկատվական հոսքի պայմաններում այն հանդես է գալիս որպես գիտելիքների պահպանումը և շրջանառությունը կազմակերպող հաստատություն՝ ապահովելով էլեկտրոնային հրատարակությունների համապատասխանությունն ընդունված ստանդարտներին: Գրադարանը դառնում է վիրտուալ միջավայրի հիմնական կառուցվածքային բաղադրիչը, որը տեղեկատվական ռեսուրսների մուտքերը և ելքերն իրականացնում է իրավաբանորեն կարգավորված ձևաչափերով:

Այսպիսով՝ իր հիմնարար և ածանցյալ սոցիալական ֆունկցիաների շնորհիվ գրադարանն ապահովում է սոցիալական հիշողության պահպանումը՝ տարբեր կրիչների միջոցով համալրելով, դասակարգելով և հանրայնացնելով տեղեկատվական պաշարները, հաղորդակից դարձնելով մարդկությանը հասարակական մշակութային ժառանգությանը:

Գրականություն

1. Հայաստանի Հանրապետության օրենքը գրադարանների և գրադարանային գործի մասին. Հոդված 4. ընդունված է 2012 թվականի մարտի 21-ին. <https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=64917>
2. Ванеев, А. Н. Библиотекосведение в России конца XX века. Общетеоретические концепции и дискуссии: учеб. пособие. - СПб.: Профессия, 2007, 248 с.
3. Карташов Н.С. Общее библиотековедение. Ч. 2. – М., 1997. 256 с.
4. Маркова В.Н. Функциональная модель библиотеки // Библиосфера. 2013. № 1. С. 13—19. <https://www.bibliosphere.ru/jour/article/view/756/741>
5. Нещерет М. Ю. Социальные функции публичной библиотеки в трудах отечественных библиотековедов//Библиотековедение. 2019. Т. 68, № 1. с. 18-29. DOI: 10.25281/0869-608X-2019- 68-1-18-29. <https://bibliotekovedenie.rsl.ru/jour/article/view/1200/1091#>
6. Рубакин Н.А. Основные задачи библиотечного дела // Избранное: в 2 т. Москва, 1975. Т. 2. 284 с.
7. Рябков В. М., Историография функций библиотек в педагогической литературе 60-80-х гг. XX в., ВЕСТНИК Челябинской государственной академии культуры и искусств. 2007 / 2 (12), с. 12-34. <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriografiya-funktsiy-bibliotek-v-pedagogicheskoy-literature-60-80-gg-hh-v>
8. Столяров Ю.Н. О сущностных функциях элементов библиотеки и их наименовании // Научные и технические библиотеки. 2015. № 7. с. 3—15. <https://ellib.gpntb.ru/subscribe/index.php?journal=ntb&year=2015&num=7&art=1>
9. Тикунова, И.П. Концептуальная модель современной библиотеки: социально-философский анализ [Рукопись] : диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук: [специальность] 09.00.11 – Социальная философия: защищена 13.03.2007 Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования «Помор. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова». – Архангельск : [б.и.], 2007. – 129 с. http://tikunova-i.narod.ru/ni/koncept_dis.htm
10. Фурмин, И. М. Библиотековедение: объект, предмет, функции / И. М. Фурмин // Библиотекарь. – 1977. – № 2. – с. 64–68.http://library-21.narod.ru/articles/objekt_predmet_BV.html

**ՍՈՎՈՐՈՂՆԵՐԻ ԲԱՐՈՅԱՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ
ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՋ**

ՆԱԻՐԱ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
naira.hakobyan@isec.am

ՎԱԶԳԵՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու
vazgen.poghosyan@isec.am

ԱՆՆԱ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
հոգեբանության ամբիոնի դասախոս
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու
anna.khachatryan@isec.am

Համառոտագիր

Հոդվածում ներկայացված են ամերիկացի հոգեբան Լ. Կոլբերգի մշակած բարոյական զարգացման տեսության հիման վրա առաջարկվող սովորողների բարոյահոգեբանական զարգացման և հետազոտական կարողությունների ձևավորման ծրագրի հիմնական դրույթները: Օգտագործելով ուսումնական հաստատությունների համար հոգեբանամանկավարժական ուսումնական և մեթոդական ձեռնարկներ ստեղծելու իրենց փորձը՝ հոդվածի հեղինակները մշակել են պրոբլեմային առաջադրանքներ, որոնք կարող են կիրառվել սովորողների բարոյահոգեբանական զարգացման և հետազոտական կարողությունների ձևավորման համար: Ծրագիրը նախատեսում է նաև ուսուցիչների և դպրոցական հոգեբանների համար կազմակերպվող վարժանքների անցկացում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. անձի զարգացում, բարոյահոգեբանական զարգացում, հետազոտական կարողություններ, ազգային հոգեկերտվածք, խնդիր-երկրնտրանքներ, վարժանքներ:

К ПРОБЛЕМЕ О МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ И ФОРМИРОВАНИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УМЕНИЙ УЧАЩИХСЯ

НАИРА АКОПЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
заместитель директора по научно-исследовательским вопросам
доктор психологических наук, профессор
naira.hakobyan@isec.am

ВАЗГЕН ПОГОСЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
доцент кафедры психологии
кандидат психологических наук
vazgen.poghosyan@isec.am

АННА ХАЧАТРЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
преподаватель кафедры психологии
кандидат психологических наук
anna.khachatryan@isec.am

Аннотация

В статье представлены основные положения программы нравственно-психологического развития и формирования исследовательских умений учащихся на основе выделенных американским психологом Л.Колбергом стадий морального развития личности. Используя свой опыт создания и применения психолого-педагогических учебных и методических пособий в учебных заведениях, авторы разработали серию проблемных заданий, которые могут быть использованы для нравственно-психологического развития и формирования исследовательских умений учащихся. Программа предусматривает также проведение соответствующих тренингов для учителей и школьных психологов.

Ключевые слова и фразы: развитие личности, нравственно-психологическое развитие, исследовательские умения, национальный менталитет, проблемные задания, тренинги.

ON THE PROBLEM OF STUDENTS' MORAL-PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT AND FORMATION OF RESEARCH SKILLS

NAIRA HAKOBYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Center
Deputy Director on Research Affairs
Doctor of Psychology, Professor
naira.hakobyan@isec.am

VAZGEN POGHOSYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Center
Department of Psychology,
PhD in Psychological Sciences, Associate Professor
vazgen.poghosyan@isec.am

ANNA KHACHATRYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Center
Department of Psychology, Lecturer
PhD in Psychological Sciences
anna.khachatryan@isec.am

Abstract

The article presents the main provisions of the program of the student's moral and psychological development and research skills proposed based on the person's moral development theory by American psychologist L. Kohlberg.

Using their experience in creating psychological-pedagogical-methodological manuals for educational institutions, the authors of the article have developed problem-solving tasks that can be used to develop student's moral and psychological development and research skills. The program also provides training courses for teachers and school psychologists.

Keywords and phrases: personality development, moral and psychological development, research skills, national mentality, problem-dilemmas, trainings.

Ժամանակակից հասարակության արագ զարգացման և գլոբալացման գործընթացների պայմաններում առանձնահատուկ կարևորություն է ներկայացնում սովորողների բարոյահոգեբանական զարգացման և հետազոտական կարողությունների ձևավորման հիմնախնդիրը ուսումնական գործունեության ընթացքում: Այս հիմնախնդրի արդիականությունն առավել պայմանավորվում է հետպատերազմյան շրջանի հայ հասարակությամբ, որտեղ նկատվում է ուսման նկատմամբ հետաքրքրության կորուստ, տարաբնույթ խնդիրների լուծման անկարողություն, անորոշության զգացում վաղվա օրվա նկատմամբ և բարոյական սկզբունքների որոշակի մարգինալացում **[3, էջ 28]**: Թվարկած գործոններն ամրապնդվում են համավարակով պայմանավորված սովորողների շրջանում հաղորդակցման սահմանափակումներով և ուսումնական գործընթացի պարբերաբար դադարներով, ուստի մեր հանրապետության կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներն ընդգրկած բարոյահոգեբանական և տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում հրամայական պահանջ է դառնում սովորողների այնպիսի կարողությունների խթանումը, որոնք միտված են լինելու անձի բարոյահոգեբանական զարգացմանն ու բազմաբնույթ խնդիրների լուծմանը՝ հիմնված ազգային արժեհամակարգի և բարոյականության սկզբունքների վրա:

✓ Այս առումով ուշագրավ է արևմտյան հոգեբանների հարուստ փորձը և, հատկապես, ամերիկացի հետազոտող Լ. Կոլբերգի մշակած բարոյական զարգացման տեսությունը, որը հիմք է ծառայել դպրոցներում բարոյական դաստիարակության խնդիրների լուծմանը **[4, էջ 38]**:

✓ Որպես ելակետ ընդունելով Ժ. Պիաժեի այն դրույթը, ըստ որի մարդու գիտակցությունը բոլոր տիպի հասարակություններում և անկախ մշակութային պատկանելությունից, պայմանավորված է որոշակի կառուցվածքով, որը, զարգացման բնական փուլերն անցնելով, աստիճանաբար ձևավորվում է իբրև անհատի և արտաքին միջավայրի սերտ փոխազդեցության արդյունք **[6, էջ 45]**: Լ.Կոլբերգն այն հաջողությամբ կիրառեց անձի բարոյական զարգացման աստիճանների վերաբերյալ իր տեսակետը հիմնավորելու համար:

Յուրաքանչյուր անհատ ինքն է իր համար ձևակերպում բարոյականության ընդհանուր սկզբունքները, որոնց նա հանգչում է իր բնականոն զարգացման ընթացքում և կարողանում է դրանք տարբերել վարքի այնպիսի կանոններից, որոնք ունեն ընդհանրացվածության ավելի ցածր աստիճան:

Այդ պատճառով էլ, Լ. Կոլբերգի կարծիքով, անհնար է ուսումնասիրել անձի բարոյականության մակարդակը լոկ հասարակության նորմերի և տվյալ անձի կողմից դրանց ներքնայնացման (ինտերիորիզացիայի) աստիճանի

բացահայտմամբ: Անհրաժեշտ է պարզել նաև այն ուղիներն ու եղանակները, որոնց օգնությամբ անձն ինքն է ձևակերպում իր սկզբունքները՝ անկախ դրանց կոնկրետ բովանդակությունից և հասարակության մեջ գործող կանոնների հետ ունեցած հարաբերություններից: Ահա թե ինչու որպես առավել կարևոր հանգամանք առաջ է քաշվում անձի անհատական բարոյականության կառուցվածքի հիմնախնդիրը:

Մեր կարծիքով՝ անհատական բարոյականության կառուցվածքի ձևավորմանը մեծապես նպաստում է սովորողների հետազոտական կարողությունների զարգացումը, որոնց թվին որոշ հեղինակներ դասում են՝

- խնդիրներ «տեսնելու» կարողությունը,
- հարցադրումներ կատարելու կարողությունը,
- սահմանումներ ձևակերպելու կարողությունը,
- դասակարգելու կարողությունը,
- եզրահանգումներ կատարելու և դրանք բացատրելու

կարողությունը [7, էջ 88]:

✓ Անհատական բարոյականության կառուցվածքին համահունչ զարգացող հետազոտական կարողությունները անհրաժեշտ պայման են սովորողի սոցիալականացմանն ու հասարակության մեջ ինտեգրմանը [8, էջ 165]:

Անձը կարողանում է ոչ միայն բացահայտել նորանոր խնդիրներ և դասակարգել դրանք, այլև ընդունակ է լինում ձևավորելու գնահատողական դիրքորոշումներ՝ հիմնված բարոյականության սկզբունքների վրա, ուստի անհատական բարոյականությունն անցնում է կառուցվածքային զարգացման բավականին տևական մի գործընթաց և բարոյական այն ընդհանուր սկզբունքները, որ մարդն, ի վերջո, ձևակերպում է իր համար, դառնում են այդ ներքին ձևափոխությունների, կառուցվածքային տեղաշարժերի և հետազոտական կարողությունների զարգացման վերջնական ու բարձրագույն արդյունքները:

Անձի բարոյական զարգացումն ու վարքագիծը, ինչպես նաև շրջապատող աշխարհի երևույթների արտացոլումը, հետազոտումն ու վերապրումը, պայմանավորված են նրա իմացական զարգացմամբ: Անձի զարգացման յուրաքանչյուր փուլում նրա բարոյականությունն ունի որակական տարբերություններ, տարբեր են նաև նրա բարոյական փիլիսոփայությունն ու շրջապատող աշխարհի հետ ունեցած հարաբերությունների յուրահատկությունները:

✓ Բարոյական զարգացման աստիճանը բացահայտելու նպատակով Լ. Կոլբերգը փորձարկվողներին առաջադրում էր իրավիճակային խնդիրներ, որոնք նրանց դնում էին երկընտրանքի առջև: Փորձակվողների բարոյական զարգացման մակարդակը գնահատում են ոչ թե ըստ այն հանգամանքի, թե նրանք ինչպիսի որոշում են ընտրում, այլ ըստ իրենց կատարած ընտրությունը հիմնավորելու համար բերվող փաստարկների **[5, էջ 138]**:

Այսպիսով՝ հնարավոր է դառնում ոչ միայն բացահայտելու փորձարկվողների բարոյական զարգացման մակարդակը, այլև պարզելու ընտրությունը հիմնավորող փաստարկների հետազոտման, սահմանման և որպես այլընտրանք դասակարգման կարողությունները:

Լ. Կոլբերգի տեսության հիմնադրույթները մինչ օրս պահպանել են գիտական բարձր արժեք և օգտակար ուղեցույց կարող են լինել բարոյական դաստիարակության նոր ծրագրեր մշակելու ժամանակ:

Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտություն է դառնում դպրոցներում տարվող բարոյադաստիարակչական աշխատանքի հստակ, գործուն, հոգեբանության արդի նվաճումների վրա հիմնված և, միաժամանակ, մեր ազգային հոգեկերտվածքին համապատասխանող ծրագրի մշակումն ու իրագործումը: Նման ծրագրի ներմուծումը ուսումնական գործունեության մեջ հետապնդում է ինչպես հոգեբանամանկավարժական հետազոտական, այնպես էլ՝ պրակտիկ նպատակներ, որոնք միտված են հետազոտական կարողությունների զարգացման միջոցով ամրագրելու սովորողների անհատական բարոյականության կառուցվածքը:

Ստորև ներկայացնում ենք այդպիսի մի հնարավոր ծրագրի ընդհանուր ուրվագիծը:

Համաձայն մեր տեսանկյունի, դպրոցում բարոյադաստիարակչական նոր բնույթի աշխատանքի հիմնական պատասխանատվությունն ու ծանրությունը պիտի կիսեն դպրոցական հոգեբանը և դասղեկը (սրանից բխում է նոր տիպի՝ մանկավարժական հոգեբանության ժամանակակից նվաճումներին իրազեկ և բազմակողմանիորեն զարգացած դասղեկներ պատրաստող գործուն համակարգի անհրաժեշտությունը):

Նրանց միացյալ ջանքերով մանրամասն կերպով մշակվում և հետևողականորեն իրագործվում է աշակերտների տվյալ համակազմի հետ տարվելիք բարոյահոգեբանական աշխատանքի ծրագիրը:

Այն, մեր կարծիքով, պետք է ներառի հետևյալ բովանդակությունը.

1) դասղեկի կողմից որոշակի հաճախականությամբ կազմակերպվող զրույցներ, որոնց ընթացքում քննարկվում են դպրոցական և հասարակական

կյանքի առավել հրատապ, բարոյական երկընտրանքի հնարավորություն ընձեռող խնդիրներ,

2) վերը նշված խնդիրների շուրջ քննարկումները կրում են հետազոտական բնույթ, այն է՝ սովորողներին առաջադրանք է տրվում՝ բնութագրելու երկընտրանքի հիմքում ընկած փաստարկները, կատարելու համեմատական վերլուծություն, բացահայտելու պատճառահետևանքային կապերը, կատարելու երկընտրանքի գնահատում և եզրահանգում.

3) հայ գրականության և պատմության դասերին գրական կերպարների կամ պատմական անձանց վարքի բարոյական դրդապատճառների հետազոտում և պարզաբանում (կարելի է նաև կազմակերպել իմպրովիզացված «դատավարություններ» և այլ տիպի բանավեճեր),

4) աշակերտներին հետաքրքրող խիստ անձնական բնույթի բարոյական և հոգեբանական խնդիրների քննարկում դպրոցական հոգեբանի հետ,

5) աշակերտներին սովորեցնել փոխադարձ ըմբռնմանը նպաստող հոգեբանական վարժանքի տարբեր ձևեր (սեմինար-պարապմունքների, դերային խաղերի միջոցով),

6) ելնելով բարոյական հասունության և հետազոտական կարողությունների զարգացման փոխկապվածության կուրբերայան դրույթից, կազմակերպել տարբեր միջոցառումներ, որոնք կնպաստեն աշակերտների ընդհանուր զարգացմանը,

7) աշակերտների ինքնուրույնության և պատասխանատվության զգացումը խթանող միջոցառումների կազմակերպում, դպրոցական ինքնավարության քաջալերում,

8) աշակերտների ներգրավում հանրագուտ և բարեգործական աշխատանքների մեջ:

Ինչ վերաբերում է քննարկման առարկա դարձող հարցերի բովանդակային մասին, ապա ծրագրի կազմակերպիչը պետք է ձեռքի տակ ունենա պատրաստի նյութ, որն ընդգրկում է այնպիսի համընդհանուր հասկացություններ, ինչպիսիք են՝ պատիժ, օրենք, սեփականություն, ճշմարտություն, արդարություն, խնդիր, երկընտրանք, եզրահանգում և այլն:

Կիրառելով ուսումնամեթոդական ձեռնարկներ ստեղծելու և դրանք կրթական հաստատություններում կիրառելու մեր փորձը [1, 2], հայ գրականության և պատմության ուսուցիչների հետ համատեղ ծրագրային նյութից դուրս ենք բերել այնպիսի իրադրություններ, որոնք կարող են հետագայում բարոյական խնդիր-երկընտրանքի ստեղծման հիմք հանդիսանալ: Այդ

խնդիր-երկընտրանքները առաջարկելու և քննարկումները անցկացնելու համար անհրաժեշտ ենք համարում ուսուցիչների հետ նախապատրաստական միջոցառումներ (բանավեճեր, վարժանքային խմբեր, հատուկ դասընթացներ) կազմակերպել:

Ձրույցների և քննարկումների նյութ ընտրելիս նկատի ենք ունեցել նաև աշակերտների տարիքային առանձնահատկությունները և հետաքրքրությունների շրջանակը (ծնողների հետ փոխհարաբերություններից մինչև ներդպրոցական կարգապահության հարցերը):

Անհրաժեշտ ենք համարում նաև լուրջ հարցադրումներ պարունակող զրույցներ և բանավեճեր կազմակերպել՝

1. բնապահպանության հրատապ խնդիրների,
2. հասարակությունում գործող կարգ ու կանոնի, կենցաղային մշակույթի,
3. ազգային արժանապատվության և ազգային ավանդույթների պահպանման անհրաժեշտության,
4. քրիստոնեական էթիկայի հիմնական դրույթների վերաբերյալ:

Այսպիսով՝ համապատասխան ուսուցման և ակտիվ գործունեության մեջ ներգրավելու ճանապարհով լայն հնարավորություն է ստեղծվում արագացնելու աշակերտների ներհոգեկան և վարքային զարգացումը:

Գրականություն

1. Պողոսյան Վ. Վ., Մկրտչյան Ս. Շ. Հայ ազգային-կրոնական սիմվոլներ, “Զանգակ” հրատարակչություն, Երևան, 2003
2. Պողոսյան Վ.Վ., Պողոսյան Ա.Վ. Ընդհանուր հոգեբանության թեստ-հարցարան: “Զանգակ” հրատարակչություն, Երևան, 2015
3. Акопян Н., Хачатрян А. Процесс маргинализации личности и формы социального взаимодействия. / Проблемы развития личности в условиях глобализации: психолого-педагогические аспекты, Ереван2020, 2.
4. Анциферова Л.И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Л. Колберга и его школы) // Психологический журнал, 1999г.20#3
5. Методика оценки уровня развития морального сознания (Дилеммы Л.Колберга) Диагностика эмоционально-нравственного развития Ред. и сост. И.Б.Дерманова, СПб.,2002
6. Пиаже Ж. Психология, междисциплинарные связи и система наук, Вопросы философии, 1966#12
7. Середенко П. В. Развитие исследовательских умений и навыков младших школьников в условиях перехода к образовательным стандартам нового поколения, Южно-Сахалинск, Издательство СахГУ, 2014, с. 91-92; Сабирова Э. Г., Закирова В. Г., Формирование исследовательских умений учащихся в информационно-образовательной среде начальной школы, Казань, 2015
8. Hakobyan Naira, Khachatryan Anna // Methodological Approaches to the Study of Person’s Identity / Katchar Scientific Yearbook, 2020, 2

**ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴԻ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆԸ
ՀԱԿԱԶԴԵԼՈՒ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ**

ՄԱՐԻԱՄ ՄԵՀՐԱԲՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու
mariam.mehrabyan@isec.am

ԱՆԻ ԱՊԻՏՈՆՅԱՆ

«Ժեստ» հոգեբանական կենտրոնի հոգեբան, արտ-թերապևտ
aniapitonyan@gmail.com

ԼԻԼԻԹ ՓԱՅՏՅԱՆ

«Ժեստ» հոգեբանական կենտրոն, ռազմական հոգեբան
paytyan.lilit@gmail.com

Համառոտագիր

Հոդվածի նպատակն է մշակել հայեցակարգ՝ ուղղված խաղաղ և պատերազմական պայմաններում պետական տեղեկատվական քաղաքականության ոլորտում տեղեկատվահոգեբանական պայքարին դիմագրավելու, քարոզչություն իրականացնելու, ՋՈւ-ին ուղղված հակառակորդի բացասական տեղեկատվահոգեբանական ներգործության բացասական հետևանքերի վերացմանը, կանախարգելիչ գործողությունների իրականացմանը՝ հոգեբանական գիտելիքի, մեթոդների, գործիքների միջոցով:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. Տեղեկատվահոգեբանական հակամարտություն, վարքային և հուզական կողմնորոշումներ, քարոզչություն, ազգային արժեքային համակարգ, վիրտուալ տարածք, խոցելի հասարակություն, արդյունավետ պաշտպանություն:

СПОСОБЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМУ ВОЗДЕЙСТВИЮ ПРОТИВНИКА

МАРИАМ МЕГРАБЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
доцент кафедры психологии
кандидат психологических наук
mariam.mehrabyan@isec.am

АНИ АПИТОНЯН

психолог, арт-терапевт психологического центра "Жест"
aniapitonyan@gmail.com

ЛИЛИТ ПАЙТЯН

военный психолог психологического центра "Жест"
paytyan.lilit@gmail.com

Аннотация

Целью статьи является разработка концепции, направленной на противодействие информационно-психологической борьбе в сфере государственной информационной политики в мирное время и в военный период, ведение пропаганды, устранение негативных последствий негативного информационно-психологического воздействия противника на ВС, проведение превентивных действий с помощью психологических знаний, методов, инструментов.

Ключевые слова и фразы: информационно-психологическое противостояние, поведенческие эмоциональные ориентировки, пропаганда, система национальных ценностей, виртуальное пространство, результативная защита, ранимое общество.

THE WAYS TO COUNTERACT THE INFORMATIVE AND PSYCHOLOGICAL IMPACT OF THE ADVERSARY

MARIAM MEHRABYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Center
Department of Psychology,
PhD in Psychological Sciences, Associate Professor
mariam.mehrabyan@isec.am

ANI APITONYAN

Art therapist at Psychological Center “Zhest”
aniapitonyan@gmail.com

LILIT PAYTYAN

Military psychologist at Psychological Center “ Zhest ”
paytyan.lilit@gmail.com

Abstract

The purpose of the article is to develop a concept aimed at resisting the informative-psychological conflict in the sphere of state information policy in peacetime and war, conducting propaganda, eliminating the negative consequences of the enemy's negative informative psychological influence on the Armed Forces, carrying out preventive actions through psychological knowledge, methods, tools. To solve the goal set in the article, the following tasks were set: to present the psychological realities of the Armenian society during the war unleashed on September 27, to analyze them, comparing them with the provisions accepted in military psychology.

During the research, the methods of psychological observation and psychological conversation were used.

Keywords and phrases: informative-psychological conflict, behavioural-emotional orientations, propaganda, national value system, virtual space, effective defence, vulnerable society.

Նախաբան

Հողվածում առաջադրված նպատակը լուծելու համար առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները՝ ներկայացնել սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված պատերազմի ընթացքում հայ հասարակության մեջ տեղ գտած հոգեբանական իրողությունները, վերլուծել դրանք՝ համադրելով ռազմական հոգեբանության մեջ ընդունված դրույթների հետ:

Հետազոտության իրականացման ընթացքում կիրառվել են հոգեբանական դիտման, հոգեբանական զրույցի մեթոդները:

Հետազոտության ամփոփման արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ ՀՀ պետական տեղեկատվական քաղաքականության ոլորտում տեղեկատվահոգեբանական պայքարին դիմագրավելու համար կտրուկ աճել է կայուն քաղաքականության անհրաժեշտությունը: Մարտական գործողությունների ընթացքում համացանցի առկայության պայմաններում կարճ ժամանակահատվածում ԶԼՄ-ների, սոցիալական ցանցերում անհատների կամ ցանցային լրատվական կայքերի կողմից տարածած տեղեկատվության ներգործությունը հայ հասարակության մեջ տրամադրությունների առաջացման, փոփոխման, սրման, խուճապի առաջացման վրա: Զինձառայողների հետ հարազատների մշտական կապը, համացանցից օգտվելու հնարավորությունները կարող են նպաստել բացասական տեղեկատվության հոսքը դեպի ԶՈւ, որը բացասական ներգործություն կունենա զինձառայողների մարտական ոգու, բարոյահոգեբանական կերպարի վրա: Վերջինն էլ կարող է բացասական ազդեցություն ունենալ մարտական գործողությունների ընթացքի վրա:

Բազմական հոգեբանության մեջ «տեղեկատվահոգեբանական հակամարտություն» հասկացությունը բնորոշվում է հետևյալ միջոցառումներով՝

1. ՀՀ պետական տեղեկատվական քաղաքականության ոլորտում տեղեկատվահոգեբանական պայքարին դիմագրավելու պետական համակարգի գործունեություն:

2. Քարոզչությունը՝ ՀՀ պետական տեղեկատվական համակարգում և ՀՀ ԶՈՒ-ում:

3. ՀՀ ԶՈւ-ին ուղղված հակառակորդի բացասական տեղեկատվահոգեբանական ներգործության խափանումն ու բացասական հետևանքերի վերացումը:

1. *ՀՀ պետական տեղեկատվական քաղաքականության ոլորտում տեղեկատվահոգեբանական պայքարին դիմագրավելու պետական համակարգի գործունեություն:*

«Այս պետական տեղեկատվական քաղաքականության ոլորտում տեղեկատվահոգեբանական պայքարին դիմագրավելու պետական համակարգի կայուն քաղաքականության անհրաժեշտությունը կտրուկ աճել է 21-րդ դարում: Ողջ աշխարհում հասարակությունը առանց սահմանափակումների տիրապետում է ինչպես տեղական, այնպես էլ արտասահմանյան տեղեկատվական դաշտին: «Խոսքի ազատություն» հիմնադրույթը, համացանցի և սոցիալական կայքերի առկայությունը, հնարավորություն են տալիս ՁԼՄ-ներին, սոցիալական ցանցերում անհատներին կամ ցանցային լրատվական կայքերին կարճ ժամանակահատվածում տարածելու ցանկացած տեղեկատվություն, որն իր հերթին դարձել է բնակչության վրա բարոյահոգեբանական ներգործություն ունենալու մեխանիզմ: Տեղեկատվությունը, կարճ ժամանակահատվածում հայտնվելով միլիոնավոր մարդկանց լրահոսում կամ տեղեկատվական դաշտում, կարող է առաջացնել խուճապ, տագնապային գրոհ, հուսալքություն, ագրեսիա, էջֆորիա ինչպես խաղաղ պայմաններում, այնպես էլ պատերազմական իրավիճակում: Բարոյահոգեբանական ներգործությունն առավել լայնամասշտաբ և արդյունավետ է, երբ այն ուղղվում է նպատակային լսարանին՝ հաշվի առնելով լսարանի հոգեբանական առանձնահատկությունները: Սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված պատերազմի ընթացքում նկատելի էր հակառակորդի կողմից կեղծ օգտատերերի ներգրավումը հայկական վիրտուալ տարածք, որոնք կրում էին հայկական անուն-ազգանուն, գրում էին հայերեն՝ նպատակ ունենալով խուճապ տարածել, ինչը մարդկանց մեծամասնության մոտ բերում էր ընդհուպ տագնապային գրոհի: Ցանկացած տեղեկատվություն ընկալվում էր որպես ճշմարիտ և ուղիղ կերպով ազդեցություն էր գործում: Տեղեկատվության վերլուծության, կրկնակի ստուգման կամ համբերատար սպասելու, պարզելու փորձերը հաճախ տեղի չէին ունենում: Նկատելի էր նաև այդ ներգործության հանդեպ հայ հասարակության որոշ շերտերի խոցելի, անպաշտպան լինելը: Այսպիսով՝ տեղեկատվական ներգործությունն ազդում է անձի գիտակցության և ենթագիտակցության վրա և կարող է սպառնալիք դառնալ հասարակության հոգեկան առողջության, դրանից բխող գործողությունների փոփոխության համար, ազդել երիտասարդ սերնդի բարոյալքմանը, ոչ պետականամետ արժեքների ձևավորմանը: Այն կարող է ազդել կառավարման համակարգի վրա և անկանախսատեսելի հետևանքների հանգեցնել: Անհրաժեշտություն է ծագում լայն զանգվածների հետ աշխատելու՝ կիրառելով ամբոխավարության այն կանոնները, որոնք մարտական գործողությունների ժամանակ զերծ կպահեն թիկունքում սպառնալիք հանդիսացող խուճապից:

Տեղեկատվահոգեբանական պայքարի առաջնահերթ խնդիրներն են՝

- հասարակության բարոյահոգեբանական վիճակի պատշաճ մակարդակի ապահովումը.

- բացասական ներգործությունը դիմակայելու կայուն համակարգի ձևավորումը.

- ՀՀ ՁՈՒ ԳՇ ԲՀԱ վարչության աշխատանքերում անհրաժեշտություն է առաջացել տեղեկատվահոգեբանական ուղղությամբ համակարգված մոտեցում մշակելու և ներդնելու, ինչպես նաև մարտական գործողությունների ժամանակ ողջ հասարակության համար կայուն հոգեբանական ազդեցության ապահովումը:

Տեղեկատվահոգեբանական անվտանգության ապահովումը ներառում է միջոցառումների մեկ ամբողջական համակարգ: Այդ միջոցներն ուղղված են կանխելու և չեզոքացնելու ՁԼՄ-ների կողմից հաղորդվող բացասական տեղեկատվահոգեբանական ներգործությունը քաղաքացիների, նրանց միությունների, առանձին խմբերի և մարդկանց զանգվածների վրա **[6, էջ 221-225]:**

Խոսքի ազատությունը չպետք է հանգեցնի ամենաթողության մթնոլորտի ձևավորմանը, որի բացասական հետևանքերը կարող են անդառնալի հետևանք թողնել երիտասարդ սերնդի բարոյական նկարագրի ձևավորման վրա **[2, էջ 76-78]:**

Տեղեկատվության հոսքի բացասական ներգործությունը չեզոքացնելու համար հարկավոր է՝

1. պետական մակարդակում ստեղծել հատուկ փորձագիտական հանձնախմբեր, որոնք կվերահսկեն ՀՀ-ում տեղեկատվական կապուլիներով տարածվող տեսալսողական արտադրանքը.

2. ավելացնել հեռուստատեսությամբ հեռարձակվող այն հաղորդումների քանակը, որոնք կնպաստեն երիտասարդ սերնդի ռազմահայրենասիրական դաստիարակությանը, կսերմանեն հայրենասիրություն, բարություն, հարգանք ընտանեկան ավանդույթների նկատմամբ.

3. իրավական դաշտում կարգավորել ՁԼՄ-ների միջոցով հեռարձակվող հաղորդումները, կինոֆիլմերը, սահմանել հատուկ չափորոշիչներ և համապատասխան վարչական տույժի ենթարկել, եթե հեռարձակվող հաղորդումները չեն համապատասխանում սահմանված կարգին.

4. մշակել չափորոշիչներ առցանց տեղեկատվության հոսքը որոշակիորեն կարգավորելու, կեղծ, հակառակորդի կողմից ուղղորդվող տեղեկատվությունը չեզոքացնելու համար (հատկապես մարտական գործողությունների ընթացքում).

5. հասարակությանը զինել մեդիագրագիտության տարրական գիտելիքներով, հատուկ ուշադրություն դարձնել հակառակորդի կողմից հնարավոր ներգործության ձևերի վրա՝ որպես պաշտպանվելու միջոց և կոնկրետ դեպքերում հակազդելու գործիքակազմ ունենալու համար:

2. Քարոզչությունը՝ ՀՀ պետական տեղեկատվական համակարգում և ՀՀ ՁՈՒ-ում:

Քարոզչությունը ներազդման տարբեր ձևերով, մեթոդներով և միջոցներով ազգաբնակչության, այդ թվում նաև զինծառայողների հայացքները, կարծիքները, ազգային արժեքային կողմորոշումները, տրամադրությունները, վարքը ցանկալի ուղղությամբ փոխելու կամ որոշակի աշխարհայացք ձևավորելու ամբողջությունն է: Քարոզչությունը կարող է իրականացվել խաղաղ և պատերազմական ժամանակաշրջաններում:

ՀՀ պետական տեղեկատվական համակարգում և ՀՀ ՁՈՒ-ում խաղաղ (ամենօրյա) ժամանակաշրջանի քարոզչության մեջ պետք է կարևորվեն հետևյալ նպատակները՝

- ✓ Զարգացնել մեր հասարակությունը՝ հայրենասեր, բարոյական հատկանիշներով, ազգային արժեքներ կրող, պետական մտածողությամբ քաղաքացի ձևավորելու միջոցով:
- ✓ Ձևավորել հայրենասեր զինծառայողի կերպարը: Նպաստել պետական մտածողության, հայ ժողովրդի պատմության, մշակույթի, ավանդույթների հանդեպ հարգալից վերաբերմունքի ձևավորմանը՝ պարբերաբար կազմակերպելով տեղեկատվական միջոցառումներ: Անձնակազմին պարզաբանել սեփական ռազմական պլանները, արմատախիլ անել զինծառայողների խաղաղասիրական տրամադրությունները:
- ✓ Թուլացնել հակառակորդի զինված ուժերի անձնակազմի բարոյական ոգին, հասցնել նրան, որ հակառակորդը հրաժարվի մարտական գործողություններին մասնակցելուց: Հակառակորդին հրահրել հակահասարակական արարքների, աշխուժացնել հակառակորդերկրի ազգաբնակչության ներքին միջկրոնական, ազգայնամուլական կրքերը:

ՀՀ պետական տեղեկատվական/քարոզչական համակարգում և ՀՀ ՁՈՒ-ում պատերազմական ժամանակաշրջանի քարոզչության մեջ կարևոր են հետևյալ նպատակները.

ՀՀ պետական տեղեկատվական/քարոզչական համակարգում կարևոր է թիկունքում միասնականության, քաղաքացիական և զինվորական պարտքի

գիտակցման ու բարեխիղճ կատարման հանդեպ ուղղված քարոզչության իրականացումը ԶԼՄ-ների և վիրտուալ դաշտի միջոցով, դրա արդյունքում իրականացնել հասարակության լայն շերտերին թիկունքում իրականացվող աշխատանքներին ընդգրկելու գործընթացը: Մեդիագրագիտության, թշնամու վարած քաղաքականության մասին տրվող տեղեկատվության միջոցով /հնարավոր է նաև որոշակի տեղեկատվական հոսքի կասեցման միջոցով, որը կարող է բացասական հետևանքեր առաջացնել/ բարձրացնել հասարակության զգոնությունը հակառակորդի իրականացվող գործողությունների հանդեպ՝ հասարակությանը հնարավորինս զերծ պահելու հակառակորդի քարոզչական ներգործությունից: Պետական-ազգային շահերին, ԶՈւ-ի գործողություններին սատար կանգնելու մասին քարոզչական աշխատանքի շնորհիվ բարձր պահել թիկունքում մարտական գործողությունների դրական ելքի հանդեպ վստահությունը՝ հասարակության մեջ խուճապ չառաջացնելու և տվյալ աֆեկտիվ հոսքը ԶՈւ չփոխանցելու նպատակով:

« ԶՈւ-ում պատերազմական ժամանակաշրջանում քարոզչության կարևոր նպատակները հետևյալն են՝

Պատերազմական ժամանակաշրջանում մարտի հիմնական տեսակները երկուսն են՝ պաշտպանություն և հարձակում: Պաշտպանությունում քարոզչության գլխավոր նպատակն է պահպանել զինվորների բարձր մարտական ակտիվությունը, տոկոսությունը, հակագրոհ, վերջնական հարձակում իրականացնելու պատրաստակամությունը: Հարձակման ժամանակ քարոզչությունը պետք է ուղղված լինի անձնակազմի հարձակողական մեծ թափի, կրակային հարվածներից հետո սրընթաց առաջ շարժվելու վճռականության ապահովմանը և հակառակորդի անխնա ոչնչացմանը:

Մարտական գործողությունների վարման ընթացքում քարոզչությունը պետք է առաջին հերթին նպատակաուղղված լինի անձնակազմի համախմբմանը, հայրենիքին նվիրվելու, զինվորական պարտքին հավատարիմ մնալու, հակառակորդի հանդեպ ատելության ու մարտական ակտիվության ոգով դաստիարակությանը:

Երկրորդ հերթին, քարոզչությունը պետք է նպատակաուղղված լինի հակառակորդի զինված ուժերի անձնակազմի բարոյական, մարտական ոգու և մարտունակության թուլացմանը, դիմադրելու կամքի ճնշմանը, դասալիքների, հրամանատարներին չենթարկվողների, գերի հանձնվողների թվի ավելացմանը: Տվյալ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է պարզաբանել պատերազմի աղետաբեր հետևանքները հակառակորդ երկրի յուրաքանչյուր զինձառայողի և նրա ընտանիքի համար, վարկաբեկել հակառակորդի զինվո-

րական ղեկավարությանը, քարոզել սեփական ուժերի գերազանցությունը հակառակորդի նկատմամբ, փոխադարձ ատելություն սերմանել ճակատում և թիկունքում գտնվողների միջև, ներշնչել դասալքության կամ գերի հանձնվելու գաղափարը [3, էջ 116-118]:

Քարոզչության կազմակերպումը և անցկացումը բարդ և պատասխանատու գործընթաց է: Նրա արդյունավետությունը մեծապես կախված է յուրահատուկ ձևերի և տեխնիկական միջոցների ճիշտ կիրառմամբ:

«ԸՌԻ-ի քարոզչական հիմնական ձևերն են [2, էջ 13-16]՝

1. բանավոր ձայնային հեռարձակումը,
2. տպագիր և արտահայտչական միջոցներով ազդեցությունը,
3. ռադիոհեռարձակումը (ռադիոքարոզչությունը),
4. սոցիալական կայքերի կիրառումը, համացանցի ներգործությունը:

Հեռարձակվող հաղորդումները կարող են հասցեագրվել ոչ միայն յուրային զորքերին, այլ նաև հակառակորդի զինծառայողներին, քաղաքացիական ազգաբնակչությանը և գերիներին: Այս առումով առավել բարենպաստ ժամանակը մարտերի միջանկյալ դադարն է, հատկապես՝ գիշերը: Մարտական գործողությունների ժամանակ բանավոր հեռարձակման օբյեկտներն են՝

1. հակառակորդի պաշտպանվող զորքերը,
2. շրջապատված զորախմբերը, այդ թվում՝ իրենց զորամասերից մեկուսացած զինվորները և դասալիքները,
3. զբաղեցրած շրջանների ազգաբնակչությունը և փախստականները,
4. յուրային զորքի համար պարտադիր ռեժիմով իրականացվի քարոզչական տեղեկատվության տրամադրում, որը կնպաստի մարտական ոգին, միասնականությունը, ամուր թիկունքն ունենալու՝ վստահության բարձրացմանը: Քարոզչական նյութը մարտական հաջող գործողությունների ներկայացումից զատ կարող է պարունակել թիկունքից նորություններ, զինծառայողներին ուղղված քաղաքացիների խոսք, հայրենասիրական ստեղծագործություններ:

Բանավոր հեռարձակման հիմքը ծրագրերն են, որոնք տարաբնույթ տեքստեր են: Դրանք պարունակում են հակիրճ, բայց հետաքրքիր տեղեկատվություն, լրացրած այլ՝ ձայնային կամ աղմկային տպավորիչ ազդակներով: Ըստ նյութի շարադրման ոճի՝ ծրագրերը լինում են տեղեկատվական, վերլուծական, վերջնագրային և ստանդարտացված: Վերջինս պատրաստի տեքստ է և նախատեսված է տիպային մարտական գործողություններում օգտագործելու համար: Բանավոր հեռարձակման ծրագրերը պետք է ունենան ժամանակի ճշգրիտ հաշվարկ: Մարտական իրադրություններում բանավոր

հեռարձակման տևողությունը չպետք է գերազանցի 2-3 րոպեն: Երկարաձգվելու դեպքում հեռարձակում չպետք է գերազանցի 15-20 րոպեն, քանի որ ընկալումը թուլանում է, և նույն դիրքից հեռարձակումը կարող է հակառակորդին հնարավորություն տալ հայնաբերելու կայանը:

Տպագիր և արտահայտչական միջոցներով ներգործությունն իրականացվում է տպագիր նյութի տարածմամբ ու ՁԼՄ-ների հրապարակումներով: Այն առանձնանում է իր մատչելիությամբ, դիտողականությամբ, տարբեր լսարանների վրա ազդելու հնարավորությամբ: Տպագիր նյութերի հիմնական տեսակներն են թերթիկները (թռուցիկները), ամսագրերը, թերթերը, գրքույկները: Թերթիկների տեսակներից անդրադառնանք վերլուծականին, որի կառուցվածքային տարրերն են՝ վերնագիրը, ներածականը, հիմնական տեքստը, վերջաբանը, ստորագրությունը, ծանոթագրությունը, անցագիրը: Վերնագիրը պետք է լինի հակիրճ և հասկանալի, տեքստը պարունակի քարոզչական տեղեկատվություն, ստորագրությունը՝ պաշտոնատար անձի ստորագրություն, որը կբարձրացնի տեղեկատվության կարևորության աստիճանը:

Արտահայտչական միջոցներով ներգործությունն զգայական լիցք կրող դիտողական միջոցների օգնությամբ քարոզչությունն է: Արտահայտչական միջոցները ներազդում են տեսողական զգայարանների միջոցով և արագորեն ընկալվում են որպես իրականություն:

Արդյունավետ ազդեցության ապահովման համար լայնորեն տարածել ոչ խոսքային հետևյալ չափանիշները՝ կինեսիկ ազդեցության ձևեր, տաղաչափության և արտալեզվաբանության հիմնական երանգներ (նախապես կազմակերպված դասընթացների օգնությամբ), պրոքսեմիկ ընկալումներ, որոնք հնարավորության կտան արագ կողմնորոշվելու և ընկալելու տարածական աղավաղումները [2, էջ 57-61]:

Ռադիոհեռարձակումը (ռադիոհանգույցների) հակառակորդի զորքերի ու բնակչության մեծ լսարանների վրա ներազդելու համար հնարավորությունների օգտագործումն է: Քարոզչական պրակտիկայում լայնորեն կիրառվող ներազդման եղանակներից մեկն էլ լուրերի տարածումն է:

Ըստ արտահայտչական բնույթի՝ տարբերվում են.

1. Լուրեր-ցանկություններ, որոնց նպատակն է չկատարվող սպասումների հանդեպ հիասթափություն առաջացնելը և ներգործման օբյեկտին բարոյագրկելը:
2. Լուրեր-սարսափ, որոնց նպատակն է ներգործման օբյեկտի մեջ սերմանել վախի զգացում և անվստահության վիճակ:

3. Անջատարար-ագրեսիվ լուրեր, որոնց նպատակն է գժտություններ առաջացնել հակառակորդի փոխհարաբերություններում և խզել նրանց միջև առկա սոցիալական կապերը:

Ըստ մարդկանց հոգեբանության վրա ներգործության աստիճանի՝ լուրերը բաժանվում են՝

1. հասարակական կարծիքը ցնցող լուրեր,

2. հասարակության որոշ խմբերի շրջանում հակահասարակական վարքի դրսևորմանը հանգեցնող լուրեր,

3. սոցիալական կապերը և կազմակերպակառավարչական հարաբերությունները խարխլող, զանգվածային անկարգություններ և խուճապ սերմանող լուրեր **[4, էջ 37-41]:**

Այսպիսով՝ ՀՀ բնակչության, այդ թվում նաև ԶՈւ-ի անձնակազմի արդյունավետ պաշտպանությունը կազմակերպելու և դիմակայելու համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ հակառակորդի համապատասխան մարմինները մինչև հոգեբանական օպերացիաների իրագործումը պարտադիր վերլուծության են ենթարկում նպատակային լսարանը, իսկ նպատակային լսարանի վերլուծությունը ներառում է մեծ թվով գործոնների ուսումնասիրություն, որոնք խմբավորվում են մի քանի ենթաբաժիններում՝ սոցիալական կազմակերպվածք, առօրյայի տիպեր, սովորություններ, վարվելակերպ, կրթություն և այլն:

3. ՀՀ ԶՈւ-ին ուղղված հակառակորդի բացասական տեղեկատվահոգեբանական ներգործության խափանումն ու բացասական հետևանքերի վերացումը:

Զորքերին հակառակորդի բացասական տեղեկատվահոգեբանական ներգործությունից պաշտպանելու համար իրականացվում է միջոցառումների հետևյալ համակարգը.

Կանխատեսման միջոցով կարելի է լուծել հետևյալ խնդիրները:

Առաջին փուլում անհրաժեշտ է ձեռք բերել հակառակորդի այն ուժերի ու միջոցառումների մասին տվյալներ, որոնք կարող են ներգրավված լինել տեղեկատվաքարոզչական գործընթացի մեջ:

Երկրորդ փուլում հարկավոր է գնահատել հակառակորդի քարոզչական մարմինների հնարավորությունները:

Երրորդ փուլում անհրաժեշտ է որոշել յուրային զորքերի վրա հնարավոր տեղեկատվահոգեբանական ներգործության կապուղիները, ընդ որում պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ մշտական տեղաբաշխման և պաշտպանությունում գտնվող մեր զորքերը կարող են ենթարկվել հակառակորդի տեղեկատվական ներգործությանը:

Չորրորդ փուլում ի հայտ են բերվում այն օբյեկտները, որոնց վրա կարող է ազդել հակառակորդի բացասական տեղեկատվահոգեբանական ներգործությունը: Չորքերում առանձնացվում են հետևյալ ինքնուրույն օբյեկտները.

1. զինվորներ, սերժանտներ,
2. կին զինծառայողներ,
3. էթնիկական, քաղաքական, կրոնական
4. կապի միջոցներով և տեղեկատվությամբ զբաղվող անձինք:

Հինգերորդ փուլը հակառակորդի կիրառած բացասական տեղեկատվահոգեբանական ներգործության հիմնական թեմատիկայի և խորհրդանշանների կռահումն է:

Կանխարգելմամբ կարելի է իրականացնել այնպիսի միջոցառումներ, որոնք նպատակաուղղված են հակառակորդի բացասական տեղեկատվահոգեբանական ներգործության դիմագրավելուն և այդ ներգործության նկատմամբ զինծառայողների ընկալունակության աստիճանի նվազեցմանը: Հարկ է նշել, որ զինծառայողը, չունենալով համապատասխան փորձ, կարող է հայտնվել ծայրահեղ իրավիճակներում, օրինակ՝ բացասական տեղեկատվահոգեբանական ներգործության դաշտում, և նա դժվար թե կարողանա համապատասխան հակազդում դրսևորել դրանց, և նրա վարքը նման դեպքում կարող է անկանխատեսելի լինել:

Կարևոր կանխարգելիչ միջոց է համարվում զորամասերի ու ստորաբաժանումների անձնակազմի վրա ներազդման կապուղիների փակումը: Անկասկած, մարտական իրադրությունում յուրաքանչյուր զինծառայող չի կարող ունենալ տարբեր հաճախականության ռադիոալիքներ որսացող ընդունիչներ, կապի ու տեղեկատվական անհատական միջոցներ: Եթե հակառակորդն, այնուամենայնիվ, տարածել է այդ սարքերը, ապա անհրաժեշտ է կարճ ժամանակամիջոցում հայտնաբերել ու առևանգել: Միաժամանակ, ինչպես վկայում է փորձը, մարտական պայմաններում, ստորաբաժանումներում նպատակահարմար է տարածել սեփական ռադիոընդունիչները, որոնք կաշխատեն ցանկալի ռադիոհաճախականությամբ: Մարտական գործողությունների փորձը վկայում է **[5, էջ 77-83]**, թե որքան կարևոր է ղեկավարման ու կապի միջոցներով աշխատելու համար մասնագետ անձանց բժախնդիր ընտրությունը: Նրանց շարքերում չպետք է լինեն հոգեպես անհավասարակշիռ, դյուրագրգիռ ու վախկոտ անձինք: Նրանց ամենօրյա գործը պետք է վերահսկեն հրամանատարները, դաստիարակչական աշխատանքի գծով նրանց տեղակալները և անմիջական պետերը:

Խափանմամբ հնարավոր է արագ հայտնաբերել, անհապաղ ճնշել ու ոչնչացնել հակառակորդի քարոզչության միջոցները: Շատ կարևոր է, որ հրամանատարները վճռականորեն կասեցնեն ցանկացած լուրերի, խուճապային տրամադրությունների տարածումն ու սադրիչ գործողությունները, իսկ բացասական բարոյահոգեբանական մթնոլորտ ունեցող ստորաբանաժանոնները կամ ապակողմնորոշված զինծառայողների խմբերը պետք է մեկուսացվեն մինչև դրանցում կազմակերպվածության, կարգապահության ու կարգուկանոնի լիարժեք վերականգնումը: Կարևոր է նշել, որ սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված Արցախյան պատերազմի ընթացքում բազմիցս շեշտվել է պահեստազորային և կամավորական խմբերի կողմից մարտական գործողությունների ընթացքում զորքի մեջ խուճապի տարածումը, դասալքությունը, որը թույլ է տալիս ենթադրել, որ ՋՈւ կանոնակարգի մեջ հարկավոր է ներառել ամենամյա պահեստազորային սպաների զինպատրաստվածության, մարտական ոգու բարձրացման համար դասընթացներ, որտեղ ներգրավված կլինեն նաև ռազմական հոգեբաններ: Հարկավոր է նաև աշխարհազորային համակարգի հրատապ ձևավորումն ու նպատակաուղղված աշխատանքների իրականացումը՝ դրանցում պարտադիր կերպով ընդգրկելով ռազմական հոգեբաններին:

Հետևանքների վերացման ժամանակ պետք է վերլուծվեն ու գնահատվեն հակառակորդի քարոզչությունից զորքերի պաշտպանության համակարգում հայտնաբերված առավել թույլ օղակները, որոշվեն դրանց վերացման ուղիները, վերականգնվեն կազմալուծված ստորաբաժանումների մարտունակությունը, մշակվեն միջոցառումներ՝ ուղղված հակառակորդի քարոզչությանը հակազդելու ամբողջ համակարգի օպտիմալացմանը:

Ձորքերը նման բացասական ներգործությունից պաշտպանելու համար անհարժեշտ է ապահովել զինծառայողների կայուն բարոյահոգեբանական վիճակը՝ մի շարք բլոկ միջոցառումների կազմակերպման միջոցով:

Առաջին բլոկն են կազմում զինծառայողների դաստիարակության հետ կապված այն միջոցառումները, որոնցում հաշվի կառնվեն երիտասարդության շրջանում առկա արժեքային կողմնորոշումները, որոնք միտված կլինեն հայրենասիրության, արիության, զինծառայողների նկատմամբ հարգանքի սերմանմանը: Այդ միջոցառումները պետք է կենտրոնացված լինեն հետևյալ երեք ոլորտների վրա.

1. պետական ոլորտ՝ երկրի սոցիալ-տնտեսական, աշխարհայացքային, հոգևոր շահերի, ինքնիշխանության պաշտպանություն, սահմանադրությանն ու օրենքերին հավատարմություն,

2. հայրենասիրական ոլորտ՝ սեր հայրենիքի նկատմամբ, հավատարմություն քաղաքացիական և զինվորական պարտքին,

3. բարոյական ոլորտ՝ բարեխիղճ վերաբերմունք զինվորական ծառայության, համագործակցության և փոխօգնություն, լավագույն զինվորական ավանդույթների պահպանում:

Միջոցառումների երկրորդ բլոկը ներառում է.

1. բարձր որակավորմամբ մասնագետների պատրաստումը հետևյալ տեղեկատվավերլուծական աշխատանքերը կատարելու համար,

ա) տեղեկատվական պատերազմի ոլորտում հավանական հակառակորդի հնարավորությունների վերաբերյալ տվյալների հավաքում և վերլուծում,

բ) հակառակորդի կողմից իրականացվող հոգեբանական օպերացիաների էության, նպատակների, խնդիրների պարզաբանում զինծառայողներին, բնակչությանը՝ հակառակորդի կողմից հաղորդված տեղեկատվության նկատմամբ քննադատական ընկալման կողմնորոշում ձևավորելու նպատակով:

2. Հինծառայողների բարոյահոգեբանական վիճակի վերահսկողության ուժեղացում.

ա) զորամասերի և ստորաբաժանումների տեղեքաշխման շրջաններում տիրող բարոյահոգեբանական իրադրության վերլուծություն,

բ) հակառակորդի քարոզչության և ներգործության նկատմամբ յուրային զորքի ընկալունակության աստիճանի գնահատում,

գ) իրականացնել համացանցի օգտագործման վերահսկողություն, որը կնպաստի տեղեկատվական խառնաշփոթի, բացասական, հակապետական տեղեկատվության, բարոյահոգեբանական վիճակի թուլացմանը:

3. Հասարակության, մամուլի, նախագորակոչային տարիքի երիտասարդության հետ կապերի գծով աշխատանքների համադասում **[1, էջ 125-129]**:

Հակառակորդի կողմից իրականացվող տեղեկատվահոգեբանական ներգործությանը հակազդելու արդյունավետությունը մեծացնելու համար չպետք է սահմանափակվել միայն տեղեկատվահոգեբանական ներգործությանը օպերատիվ հակազդմամբ, անհրաժեշտ է հեռանկարի տեսանկյունից պլանավորել և իրագործել աճող սերունդների կրթադաստիարակչական խնդիրը: Անձի զարգացման տարբեր փուլերում պետք է մի շարք հասկացությունների մասին պատկերացումներն ամրագրված լինեն ենթագիտակցական մակարդակում և գործեն անձի զգացմունքների և հույզերի հարթության մեջ: Մեր կողմից մշակված անկետաների արդյունքում, սոցիալական կայքերում կատարված հարցումների հիման վրա այդ հասկացություններն են՝ առաջընթաց (80%), ինքնուրույնություն (74%), նախաձեռնողականություն (68%), համագործակցություն (65%), նվիրվածություն (61%), հեռատեսություն (58%), սրատեսություն (55%), վերլուծելու կարողություն (52%), ստեղծագործականություն (45%),

նորարարություն (88%), պատկանելիություն (25%): Ինչպես երևում է արդյունքներից, անհրաժեշտ է համակարգված աշխատանքներ կազմակերպել, հատկապես «պատկանելիություն» հասկացությունը ներքնայնացնելու համար: Քանի որ տարբեր տարիքային խմբերում մի շարք կարևոր այլ առաջարկներ ևս եղան՝ զարգացնելու նորարար միտքը, տեխնիկական մտածողությունը, այնուամենայնիվ, դրված նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է, որ աճող սերունդը գիտակցի, ներքնայնացնի, ենթագիտակցական մղում դարձնի սեփական հողին, սեփական ազգին, սեփական տանը պատկանելու զգացողությունը: Նշված ուղղությամբ անհրաժեշտ է հետևողական աշխատանք վարել և ոչ թե մեկ, այլ մի քանի սերունդների հետ, այսինքն՝ այդ աշխատանքը պետք է շարունակական բնույթ կրի: Այն կարևոր համազգային խնդիրներից է, որի անտեսումը կարող է բացասական հետևանքներ ունենալ ապագայում:

Ամփոփելով կատարված վերլուծությունները, դիտարկումները՝ հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ հայ հասարակության այնպիսի շերտեր, ովքեր անիրազել են, տազնապային, անընդհատ որոնումների մեջ են, արագ ենթարկվում են տեղեկատվահոգեբանական ներգործություններին՝ ունենալով խուճապի և էյֆորիայի հերթափոխներ, ագրեսիա, որը դրսևորվում է հատկապես համացանցում, սոցիալական կայքերում: Հոգեբանական սթրեսակայունության ապահովման համար անհրաժեշտ է պետական տեղեկատվահոգեբանական հայեցակարգի մշակում և կիրառում հասարակությանը մեղիագրագիտությամբ, հուզական ոլորտի կառավարման հոգեբանական գիտելիքներով, ինչպես նաև հակառակորդի, հակապետականամետ ներգործությունները ճանաչելու և հակազդելու գիտելիքները, ինչպես նաև տարբեր տարիքային խմբերում (նախադպրոցական, կրտսեր դպրոցական, դեռահասության, երիտասարդության) երկարաժամկետ ռազմահայրենասիրական ոգով կրթելու ծրագիր: ԶՈւ համակարգում ընդգրկել ռազմական հոգեբաններին՝ նախապես ստեղծելով մագիստրոսական դասընթաց՝ կանխարգելիչ, ընթացիկ և բացասական հետևանքների հետ հոգեբանական աշխատանք իրականացնելու և զինծառայողների մոտ արժեհամակարգային, հուզական ոլորտների կայունության ապահովման համար:

Գրականություն

1. Հայրենիք և ծառայություն: Ոսկան Երևանցի, 576 էջ, Երևան, 2001:
2. Հակոբյան Ն., Մեիրաբյան Մ., Ոչ խոսքային հաղորդակցման հոգեբանական առաձեռնհաստկությունները, Ասողիկ, ՀՏԴ 316.6/.7:159.9(07), 177 էջ, Երևան, 2020 թ.:
3. Մարգարյան Վ., Տեղեկատվական դաշտի վերահսկողությունը հոգեբանական օպերացիաների տեսանկյունից: «ՀԲ», 275 էջ, Երևան, 2004, հմ. 2:
4. Потеряхин А. Л. Психология слухов (Научно-практическое пособие), Изд. Мироник В. М., Черновцы, 2000 68 с.
5. Плотников И. Д. Психологические операции: цели, задачи, содержание: (По опыту локальных войн и конфликтов) // Военная мысль.- М., 1994, 355 с.
6. Тарас А. Е. Информационно-психологическая и психотронная война, Харвест, Минск, 2003, 432 с.

**2020 Թ. ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿ ԱԶԳԱՔՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՏԱԳՆԱՊԱՅԻՆ ՀԱԿԱԶԴՈՒՄԸ,
ՆԵՎՐՈՏԻԶԱՑԻԱՆ, ՀՈԳԵՔԱՆԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐԸ
ԱՆՁՆԱԿԵՆՏՐՈՆ ԻՆՏԵՆՍԻՎ ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ
ՀՈԳԵԹԵՐԱՊԻԱՅԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ**

ԱՐԿԱԴԻ ՄԵՀՐԱՔՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
Հոգեբանության ամբիոնի հայցորդ
«Ժեստ» հոգեբանական կենտրոնի հիմնադիր-ղեկավար
mehrabyanarkadi@gmail.com

ԼՈՒՍԻՆԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

«Ժեստ» հոգեբանական կենտրոնի հոգեբան
lusinegrigoryan82@yahoo.com

Համառոտագիր

Հոդվածի նպատակն է ազգաբնակչության շրջանում հաղթահարել մարտական գործողությունների ժամանակ դրսևորվող խուճապը, զինել տագնապը կառավարելու կարողություններով: Հոդվածում ներկայացված են մարտական գործողությունների ժամանակ տագնապի առաջացման պատճառները, զարգացման փուլերը և հաղթահարման ուղիները: Առանձնացված են բուն մարտական գործողություններին և հաջորդող փուլին բնորոշ տագնապի տեսակները, դրսևորման առանձնահատկությունները: Հոդվածում ներառված են «Ժեստ» հոգեբանական կենտրոնում 2020-2021 թթ-ին մարտական գործողությունների ժամանակ և մարտական գործողություններին հաջորդող փուլում ազգաբնակչության մոտ առկա հոգեբանական խնդիրների հետ աշխատանքի կազմակերպման ձևերը, իրականացված աշխատանքի վիճակագրությունը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. տագնապ, տագնապային հակազդում, ներոտիզացիա, հոգեբանական օգնություն, խուճապ, մարտական գործողություն, ճգնաժամ, տրավմա:

ТРЕВОЖНОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ И НЕВРОТИЗАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ ВО ВРЕМЯ ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ АРЦАХСКОЙ ВОЙНЫ 2020 ГОДА. ВИДЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ В РАМКАХ ЭГОЦЕНТРИЧНОЙ ИНТЕНСИВНОЙ ПРОГРАММНОЙ ПСИХОТЕРАПИИ

АРКАДИЙ МЕГРАБЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
соискатель кафедры психологии
основатель-руководитель психологического центра "Жест "
mehrabyanarkadi@gmail.com

ЛУСИНЭ ГРИГОРЯН

психолог психологического центра "Жест"
lusinegrigoryan82@yahoo.com

Аннотация

Цель статьи - преодолеть панику среди населения во время боевых действий, вооружить его умением управлять тревогой. В статье представлены причины возникновения тревоги во время боевых действий, этапы развития и способы преодоления. Отдельно представлены виды, особенности проявления тревоги, характерные во время основных боевых действий и на последующем этапе. В статье представлены способы организации работы с психологическими проблемами населения в период боевых действий в психологическом центре «Жест» в 2020-2021 гг., статистика проделанной работы.

Ключевые слова и фразы: тревога, тревожное противостояние, невро-тизация, психологическая помощь, боевые действия, комплекс, травма.

THE ANXIETY RESISTANCE OF THE POPULATION DURING ARTSAKH WAR OPERATIONS IN 2020, NEUROTIZATION, THE MANNERS OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE IN THE FRAMEWORK OF PERSON-CENTRED INTENSIVE PROGRAM PSYCHOTHERAPY

ARKADI MEHRABYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Center
Department of Psychology, Applicant
Founding director, expert at " Zhest " Psychological Center
mehrabyanarkadi@gmail.com

LUSINE GRIGORYAN

Psychologist at "Zhest" Psychological Center
lusinegrigoryan82@yahoo.com

Abstract

The purpose of the article is to overcome the panic among the population during hostilities, to equip them with the ability to manage the anxiety. It presents the causes of anxiety during hostilities, stages of development, and means of overcoming them. The types and characteristics of the anxiety that characterize the main hostilities and the subsequent phase are presented separately. The article presents ways of organizing the work with the psychological problems of the population during the hostilities and at the following stage, and the statistics of the work at "Gesture" Psychological Center in 2020-2021.

Keywords and phrases: anxiety, anxiety resistance, neurotization, psychological assistance, panic, hostility, crisis, trauma.

Տազնապը ժամանակակից մարդուն առավելագույնս ուղեկցող հոգեվիճակն է, քանի որ չնայած այն հազամանքին, որ քաղաքակրթությունն օր օրի զարգանում է, տեղեկատվական ոլորտը՝ նորագույն նվաճումներ գրանցում, այնուամենայնիվ մարդիկ հետևում են համաշխարհային աղետներին, այլ մարդկանց «իդեալական կյանքին» և ամբողջ ուժով վազում՝ արդյունքում գրանցելով բարձր տազնապայնություն **[1, էջ 46]**:

Պատերազմական գործողությունների, հեղափոխությունների պատմության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ համախմբված հասարակությունը, կոլեկտիվը կարող են անգամ մահացու վտանգի դեպքում պահպանել գործողությունների միասնականությունը և չունենալ տազնապային ախտանիշներ: Մյուս դեպքում, անդրադառնալով սթրեսակայնությանը, պետք է դիտարկել նաև անհատական հոգեբանական որակները, նյարդային համակարգի առանձնահատկությունները **[3, էջ 19]**:

Համաձայն Մ. Հեյզի՝ անձի պահանջմունքների կառուցվածքն ու շարժընթացն այնպիսին են, որ մարդը, կորցնելով կամային որակները, մի դեպքում կարող է հայտնվել կենդանական (բնազդային) վիճակում, մյուս դեպքում հանուն ընդհանուր նպատակի ընդունակ է գնալ մահվան, զգվել կրակի մեջ, նետվել տանկի տակ **[8, էջ 127]**:

Մարտական գործողություններին, ինչպես նաև ցանկացած իրավիճակին ազգաբնակչության հակազդումը միանշանակ չէ, ուստի կարող ենք առանձնացնել ինչպես տազնապի անհատական, այնպես էլ խմբային դրսևորումները:

Մարտական գործողությունների ժամանակ զինվորական ծառայության անցած մարտիկի մոտ տազնապի մակարդակը պայամանավորված է նրա անհատական առանձնահատկություններով. օրինակ՝ անձի տազնապային տեսակը մարտական գործողությունների ժամանակ դրսևորում է բարձր տազնապայնություն՝ ընդհուպ մինչև տազնապային գրոհ, որը կարող է ուղեկցվել անելանելիության զգացումով, խուճապահար փախուստով, հոգեմարմնային դրսևորումներով:

Եթե զինծառայողի անձը պեղանտ տեսակի է, ապա նրա մոտ ճկունության բացակայությունը կարող է հանգեցնել ստեղծված իրավիճակում ելքեր չտեսնելուն, պաշտպանական ինտրոյեկցիայի, երբ անձն իր ողջ էներգիան ծախսում է ոչ թե իրավիճակին հարմարվելու համար, այլև դիմադրում է փոփոխություններին, որն էլ հանգեցնում է բարձր տազնապի: Այլ է ցիկլոթիմիայի դեպքում. այս տեսակի մոտ կարող է նկատվել ինչպես տազնապային

վիճակ, այնպես էլ դրական տրամադրվածություն՝ պայմանավորված նրանով, թե ինչ ազդեցություն է իր վրա կրում [2, էջ 97-99]:

Ազգաբնակչության մոտ մարտական գործողությունների ժամանակ տազնապային հակազդումը պայմանավորված է հետևյալ գործոններով՝

1. Սոցիալական գործոններ: Հասարակության մեջ լարվածություն՝ պայմանավորված մարտական գործողություններով և անորոշությամբ: Երբեմն լարվածությունը հիմնավորված է նախկին ողբերգության հիշողություններով, որին բնորոշ դրսևորումներ անձը նկատում է նաև ներկայում:

2. Ֆիզիոլոգիական գործոններ: Հոգնածություն, քաղց, երկարատև անքնություն, ակլոհոլի և թմրանյութի չարաշահում, որի դեպքում մեծանում է տազնապի հավանականությունը:

3. Ընդհանուր հոգեբանական գործոններ: Անսպասելիություն, զարմանք, վախ՝ պայմանավորված հնարավոր վտանգի և դրա կանխարգելման մասին անբավարար տեղեկատվությամբ: Մարտական գործողությունների անսպասելիությունն ու ոչ սովորական լինելը (օր.՝ 2020թ. մարդ-տեխնիկա պատերազմ) հանգեցնում է տազնապային գրոհի:

4. Սոցիալ-հոգեբանական և գաղափարական գործոններ: Հստակ և կարևոր ընդհանուր նպատակների, վստահություն առաջացնող առաջնորդի բացակայություն, խմբային համախմբվածության ցածր մակարդակ [6, էջ 27-31]:

Տազնապի զարգացման մեխանիզմները

Կոլեկտիվ տազնապի բազմաթիվ դրվագների դիտարկումը թույլ է տալիս առանձնացնել «միջինացված» սցենար:

Շոկային խթան՝ շատ ուժեղ կամ կրկնվող, որը վախ է առաջացնում սկզբում մեկ կամ մի քանի հոգու մոտ, այնուհետև համապատասխան միջոցներ չձեռնարկելու արդյունքում հասարակությունը դեգրադացվում է, մարդիկ կորցնում են ինքնատիրապետումը, և տեղի է ունենում տազնապային փախուստ, որը համարվում է փրկություն, սակայն իրականում՝ մեծացնում վտանգը:

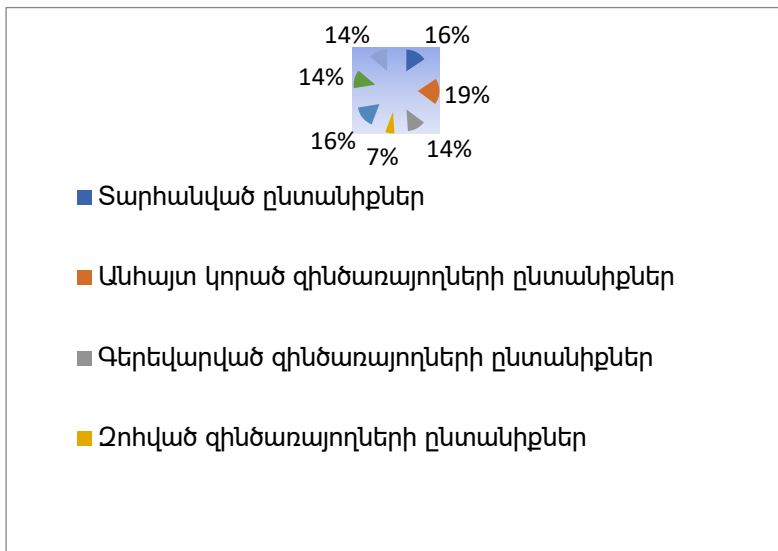
Շոկային խթանին սովորաբար հաջորդում է առաջնային հակազդումը, երբ մարդը գտնվում է «անելանելի վիճակում»: Առաջնային հակազդումը կարող է ունենալ նաև ֆրեյդյան հակահակազդման ձև, երբ վախից տեղի է ունենում փախուստ դեպի վտանգ [5, էջ 39-42]:

Մարտական գործողությունների ժամանակ ազգաբնակչության տազնապային հակազդումը և իրականացրած հոգեբանական աշխատանքները թույլ են տալիս առանձնացնել՝

- Տարհանված ընտանիքների հետ հոգեբանական աշխատանքը և նրանց մոտ արտահայտված տագնապը:
- Անհայտ կորած զինծառայողների ընտանիքների հետ հոգեբանական աշխատանքը և նրանց մոտ արտահայտված տագնապը:
- Գերեվարված զինծառայողների ընտանիքների հետ հոգեբանական աշխատանքը և նրանց մոտ արտահայտված տագնապը:
- Չոհված զինծառայողների ընտանիքների հետ հոգեբանական աշխատանքը և նրանց մոտ արտահայտված տագնապը:
- Հոգեբանական աշխատանքն այն ընտանիքների հետ, որտեղ ընտանիքի անդամը կամ հարազատը տվյալ պահին մասնակցում է մարտական գործողություններին և նրանց մոտ արտահայտված տագնապը:
- Հոգեբանական աշխատանքն այն անձանց հետ, ովքեր վերը նշված խմբերի մեջ չեն, սակայն նկատելի է բարձր տագնապայնություն:

Ըստ «Ժեստ» հոգեբանական կենտրոնի վիճակագրական տվյալների վերլուծության՝ մարտական գործողությունների ժամանակ ազգաբնակչության տագնապային հակազդումը միջինացված տվյալներով հետևյալն է՝

Գծապատկեր 1. Տագնապային հակազդման տեսակների հոգեբանական վերլուծությունը հետազոտական բոլոր խմբերում:

Մարտական գործողություններին տագնապային հակազդումն առավել արատահայտված էր անհայտ կորած, տվյալ պահին մարտական գործողությունների մեջ գտնվող և գերեվարված զինծառայողների ընտանիքի անդամ-

ների և հարազատների մոտ, ինչպես նաև տարհանված ընտանիքների մոտ, որտեղ ընտանիքի հայրը զոհված էր կամ գտնվում էր մարտական գործողությունների մեջ: Զոհված զինծառայողների ընտանիքի անդամների մոտ տազնապան արդեն նվազած է, առկա է հուսահատություն, ընկճվածություն, որոշ դեպքերում՝ ագրեսիա:

Հոգեբանական աշխատանքի ձևերը.

1. Առաջնային հոգեբանական առցանց խորհրդատվություն՝ հատուկ մշակված ալգորիթմով:

2. Հոգեբանական հետազոտություն, որն իր մեջ ներառում է նաև Շիխանի «Տազնապայնության ախտորոշման» մեթոդիկան՝ ըստ որի ներկայացվում է տազնապի արտահայտման հետևյալ մակարդակները՝

0-34 միավոր. թույլ արտահայտված տազնապ, ներքին լարվածության զգացում, տազնապի առաջնային նշաններ, որոնք արտահայտվում են լարվածության քիչ ինտենսիվությամբ: Մարդն ունի անհարմարավետության զգացում, որն իր մեջ վտանգ չի պարունակում, այլ առավել տազնապային վիճակների առաջացման ազդակ է հանդիսանում: Տազնապի այս աստիճանն ունի առավել հարմարվողական նշանակություն:

36-70 միավոր. քիչ արտահայտված տազնապ, երբ նախկին թույլ արտահայտված նշանները դառնում են ակնհայտ, ավելանում է լարվածությունը, անհանգստությունը: Քիչ արտահայտված տազնապին բնորոշ է դյուրագրգիռ վիճակը, որի պատճառները մարդը չի գիտակցում:

71-105 միավոր. արտահայտված տազնապ, ներքին լարվածություն՝ պայմանավորված անիրական վտանգով: Տազնապի հետ միասին առաջանում է վախ, որի պատճառները մարդը փորձում է կապել տազնապի հետ, սակայն իրականում վախի օբյեկտը տազնապի առաջացման իրական պատճառը չէ:

106-140 միավոր. ուժեղ արտահայտված տազնապ, առկա է վտանգի անխուսափելիության զգացում, որն էլ առաջացնում է անորոշ, սակայն շատ ուժեղ տազնապ: Առկա են այնպիսի նշաններ, ինչպիսիք են ներքին ջերմություն, դող, մարմնի քոր, սրտխփոց, շնչարգելություն:

141-175 միավոր. տազնապային գրոհ, որն արտահայտվում է խուճապով, օգնության փնտրտուքով: Տազնապով պայմանավորված՝ վարքի և գործունեության անկառավարելիությունը հասնում է առավելագույնին **[4, էջ 73-78]:**

3. Հոգեբանական աշխատանքի կազմակերպում՝ ըստ վերը նշված խմբերի.

Աղյուսակ 1. Հոգեբանական աշխատանքի ձևերը:

Իրականության ընդունում	պատերազմ, կորուստ
Սեփական հնարավոր գործողությունների գիտակցում	Մեղքի զգացում, երբ կա միտք. «Կարող էի ինչ-որ բան փոխել»:
Վշտի թերապիա	Ձուկվածի ընտանիք. վշտի փուլերի ճիշտ հաղթահարում՝ շոկային ապրումներից, մեղադրանքից, ինքնամեղադրանքից մինչև հույզերի արտահայտում, իրականության ընդունում, հրաժեշտ:

Ազգաբնակչության մոտ մարտական գործողությունների ժամանակ տագնապի նվազումն ու հաղթահարումը ենթադրում է հոգեբանական աշխատանք տարբեր ուղղություններով:

Տարհանված ընտանիքների հետ հոգեբանական աշխատանքը կազմակերպվել է հատկապես երեխաների հետ խմբային աշխատանքների միջոցով, իրականացվել է արտթերապևտիկ աշխատանք՝ ավազաթերապիա, կավաթերապիա, պարաթերապիա, խմորաթերապիա, մանդալաթերապիա, իսկ վերջիններիս մայրիկիների և տատիկների հետ արդյունավետ էր արտթերապևտիկ ուղղություններից տիկնիկաթերապիան: Հոգեբանական աշխատանքի վերջում նկատելի էր երեխաների և նրանց ծնողների մոտ տագնապի նվազում (աշխատանքներին մասնակցել է բարձր տագնապայնությամբ 300 և ավել մարդ, արդյունքում ստացել ենք իրականության ընդունում՝ այլընտրանքային լուծումներով):

Ձուկված զինծառայողների ընտանիքների հետ մարտական գործողությունների սկզբնական փուլում հոգեբանական աշխատանքը սկսվել է տնայցերի տեսքով, երբ նախաձեռնությունը մասնագետ-հոգեբանին էր: Առաջնային տագնապային հակազդումների հաղթահարումից հետո սկսվել է աշխատանքներ տարվել կորստի հաղթահարման ուղղությամբ: Տագնապի նվազեցման տեսանկյունից բավականին արդյունավետ է խմբային աշխատանքը ընտանիքի բոլոր անդամների հետ:

Վիրավոր զինծառայողների հետ առաջնային հոգեբանական աշխատանքն ընթանում էր գրույցի տեսքով, ստեղծվում վստահության դաշտ. վերջիններիս մոտ արտահայտված տագնապը ոչ միայն մարտական գործողությունների ընթացքով էր պայմանավորված, այլև առկա առողջական խնդիրներով: Ապաքինումից հետո հոգեբանական աշխատանքները շարու-

նակվել են «Ժեստ» հոգեբանական կենտրոնում, որոնք իրենց մեջ ներառում էին նյարդամկանային ռեֆլեքսոթերապիա՝ 21 օր տևողությամբ, հոգեբանական աշխատանք տրավմատիկ հիշողությունների հետ:

Ըստ «Ժեստ» հոգեբանական կենտրոնի վիճակագրության բաժնի՝ 2020 թ-ին՝ մարտական գործողությունների ժամանակ, և 2021թ-ի սկզբից առ այսօր հոգեբանական աջակցության են դիմել հատկապես «տագնապային գրոհ, անտարբերություն, սոմատիկ դրսևորումներ» գանգատներով: Նշենք, որ նկատելի են հատկապես երեխաների մոտ առկա տագնապների աճը, որը հետևանք է տագնապային ծնողների, տագնապային միաջավայրի ազդեցության: Տագնապի հաղթահարմանն ուղղված հոգեբանական աշխատանքը ենթադրում է՝

- Մարտական գործողությունների ժամանակ ավելորդ, ոչ ստույգ տեղեկատվության մերժում:
- Մարտական գործողությունների ժամանակ սեփական հնարավորությունների գիտակցում (հրաժարվել ամեն ինչ կառավարելու ոչ իրատեսական ցանկությունից):
- Ընդունել իրականությունը, արտահայտել հույզերը, առաջարկվող տեխնիկա՝ «Երբ խոսում է իմ մարմինը», մարմնաշարժողական տեխնիկաների, պարաթերապիայի միջոցով արտահայտել մարմնում քարացած, ճնշված հույզերը:
- Կռիվ տագնապի հետ → Տագնապն ինձ սովորեցրեց

Տեխնիկա՝ «Ծնողների ձեռքեր»

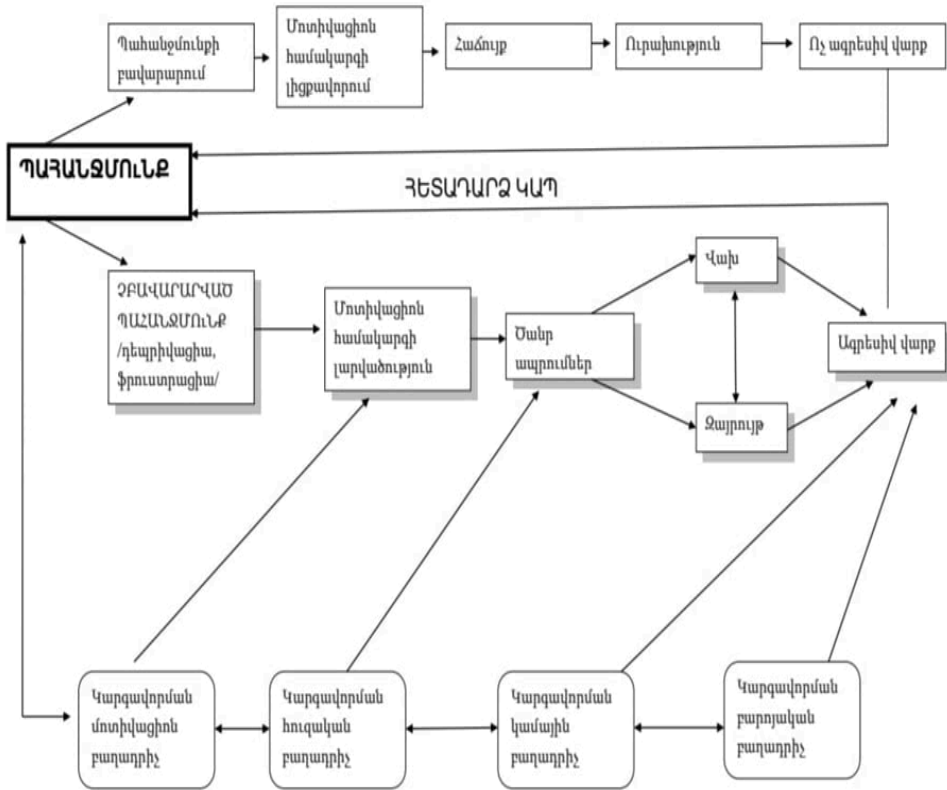
Նպատակ՝ անձին վերադարձնել ծնողներից և շրջապատից ունեցած սպասումները, սեփական անձի միջոցով ինքն իրեն տալ ապահովության զգացում:

Ընթացք. մարմնի որևէ հատվածում պատկերացնել մայրիկի ձեռքը, այդ ձեռքից ունեցած սպասումները, այնուհետև մարմնի մեկ այլ հատվածում պատկերացնել հայրիկի ձեռքը և այդ ձեռքից ունեցած սպասումները: Պատկերացնել ինձ՝ որպես երեխա, ով ամուր բռնել է ծնողների ձեռքերը և չի ցանկանում բաց թողնել, քանի որ կկորցնի ապահովությունը: Պատկերացնել ինձ՝ արդեն մեծահասակիս, ով դեռևս շարունակում է ամուր բռնել ծնողների ձեռքերը՝ վախենալով կորցնել ապահովությունը: Հրահանգ՝ բաց թողնել այդ ձեռքերը, քայլ անել առաջ, մարմնի այն հատվածում, որտեղ զգում էի մայրիկի ձեռքը, դնել իմ ձեռքը և մայրիկից ունեցած սպասումները վերադարձնել ինձ: Մարմնի այն հատվածում, որտեղ զգում էի հայրիկի ձեռքը, դնել իմ ձեռքը և հայրիկից

ունեցած սպասումները վերադարձնել ինձ: Տեխնիկայի ավարտին թղթի վրա գրել ինձ վերադարձրած սպասումները և դրանք դարձնել գործողություններ:

Քանի որ տազնապի հիմքում ընկած է անորոշությունը, ակտուալ պահանջմունքները բավարարելու անկարողությունը, ապա հոգեբանական աշխատանքն ուղղված է անձի մոտ անավարտ պահանջմունքների բավարարմանը, հույզերի արտահայտմանը [7, էջ 53-57]:

Գծապատկեր 2. Տազնապային վարքի կարգավորման հետադարձ կապը:

Գծապատկերում հստակ երևում է տազնապի հիմքում ընկած ակտուալ պահանջմունքի և որպես հետևանք դրսևորվող հակազդման կապը: Պահանջմունքի գիտակցումը և բավարարումը հանգեցնում է լիարժեքության, որն ուղեկցվում է դրական հույզերով, ակտիվությամբ: Տազնապն իրավիճակով պայմանավորված է, ինչը հայտնի է իբրև իրավիճակային տազնապ: Ընթացքից պարզ երևում է տազնապի ժամանակ հույզերի տեղափոխությունը:

Պահանջմունքի չբավարարումը առաջացնում է անլիարժեքության զգացում, անտարբերություն, որն ուղեկցվում է ծանր ապրումներով, անորոշությունն ուղեկցվում է վախով, որպես հետևանք դրսևորվում է ագրեսիվ վարք:

Տազնապի կարգավորման բաղադրիչներն են՝

1. Կարգավորման մոտիվացիոն բաղադրիչ
2. Կարգավորման հուզական բաղադրիչ
3. Կարգավորման կամային բաղադրիչ
4. Կարգավորման բարոյական բաղադրիչ

Նշված բաղադրիչներից մարտական գործողությունների ժամանակ ակտիվանում է կամային բաղադրիչը: Արդյունքում, հոգեբանական աշխատանքը և պահանջմունքների բավարարումը մարտական գործողությունների ժամանակ ենթադրում է հուզական ոլորտի կարգավորում, կամային գործողությունների միջոցով՝ իրավիճակի հաղթահարում, ապագայի տեսլականի կառուցում, որն էլ հանգեցնում է տազնապի հաղթահարմանը:

Մարտական գործողությունների ժամանակ ազգաբնակչության մոտ տազնապի բարձր մակարդակը նվազեցնելու համար հոգեբանական աշխատանքը կազմակերպվել է Անձնակենտրոն ինտենսիվ ծրագրային հոգեթերապիայի միջոցով, որի արդյունքում ցուցաբերվել է համակարգային մոտեցում՝ ուղղված համընդհանուր տազնապի նվազմանը:

Գրականություն

1. Лакан Ж. Тревога/Le seminaire: Livre X: L'angoisse/, М., 2010, издательство Гнозис, Логос, 424 с, ISBN: 5-8163-0037-7 ,
2. Мэй Р. Смысл тревоги : /The Meaning of Anxiety /; пер. с англ. М. И. Заваловой и А. Ю. Сибуриной; N.Y.: Pocket Books, 1977. М.: Независимая фирма "Класс", 2001 Терминологическая правка В.Данченко К.: PSYLIB, 2005, 258 с,
3. Ролло М. Смысл тревоги пер. с англ. Анастасия Багрянцева -- ISBN 978-5-94193-862-9 М. Институт общегуманитарных исследований, М., 2016, 417 с.
4. Тревога и тревожность. Хрестоматия [Электронный ресурс] . сост. В.М. Астапов., СПб, Издательство Пер_Сэ, 2008, 240 с.
5. Фрейд З. Торможение, симптом и тревога (1926 [1925]) // Влечения и невроты, М., Академический проект, 2007, 233 с.
6. Фурманов И. А., Жеребцов С. Н., Сильченко И. В., Э. А. Соколова, Селиванова Л. И. Первичная профилактика психосоматических заболеваний с помощью системы психологических технологий, Гомель, ГГУ им. Ф. Скорины, 2015, 221с.
7. Хейг М., Планета нервных «Как жить в мире процветающей паники», М., издательство ООО Лайвбук, 2019, 336с. ISBN: 978-5-907056-29-9
8. Щербатых Ю. В. Психология страха, М., Издательство Эксмо, 2007, 512 с. ISBN: 5-699-11053-4

ԳԵՆԴԵՐԱՅԻՆ ԽՏՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԱՇԽԱՏԱՇՈՒԿԱՅՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

ՎԻԿՏՈՐՅԱ ՍԱՐՋԱՆՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա

Գիտակրթական միջազգային կենտրոն

Գիտահետազոտական աշխատանքների գծով փոխտնօրենի օգնական

Խ. Աբովյանի անվանի հայկական պետական մանկավարժական

համալսարանի մագիստրանտ

viktorya.sarjanyan@isec.am

Համառոտագիր

Սույն հոդվածում ուսումնասիրության են ենթարկվում հայաստանյան աշխատաշուկայում առկա գենդերային խտրականության հիմնախնդիրները, ներկայացվում են տեսական հիմնավորումներ, վեր են հանվում խտրականության հաղթահարման հստակ մեխանիզմներ, ներկայացվում են գենդերային խտրականության ու գենդերային հավասարության միջև առկա հիմնական տարբերությունները: Ներածության մեջ քննարկվում են գենդերային խտրականության դրսևորումներն ու հաղթահարման միջոցների անհրաժեշտության ներդրումը հայաստանյան աշխատաշուկայում: Տեսական հատվածում ներկայացվում են գենդերային խտրականության առաջացման պատճառները, համընդհանուր տարածում գտած և որպես ազգային մտածելակերպ ներկայացող ավանդույթներն ու արժեքները, ինչպես նաև աշխատաշուկայում առկա խտրականության հիմնական պատճառները: Ուսումնասիրության է ենթարկվում նաև ընտանիքում և կրթական համակարգում գենդերային զգայունության տարածումն ու գենդերային դաստիարակության ներդրումը: Որպես աշխատաշուկայում գենդերային խտրականության առկայություն դիտարկվում են քանակական տվյալներ, ներկայացվում են տարբեր փորձագիտական կարծիքներ:

Բանալի բառեր. գենդեր, գենդերային խտրականություն, գենդերային հավասարություն:

ПРОЯВЛЕНИЕ ГЕНДЕРНОЙ ДИСКРИМИНАЦИИ НА АРМЯНСКОМ РЫНКЕ ТРУДА И ПУТИ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ

ВИКТОРИЯ САРДЖАНЫАН

магистр Армянского государственного педагогического университета
им. Х. Абовян

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
помощник заместителя директора по
научно-исследовательским работам
viktorya.sarjanyan@isec.am

Аннотация

В данной статье исследуются проблемы гендерной дискриминации на рынке труда Армении, представлены теоретические обоснования, определены четкие механизмы преодоления дискриминации и представлены основные различия между гендерной дискриминацией и гендерным равенством. Во введении обсуждаются проявления гендерной дискриминации и необходимость ее преодоления на рынке труда. В теоретической части представлены причины гендерной дискриминации, традиции и ценности, широко распространенные в национальном менталитете, а также основные причины дискриминации на рынке труда. Также изучается распространенность гендерной чувствительности в семье, системе образования и внедрение гендерного образования. Количественные данные рассматриваются как наличие гендерной дискриминации на рынке труда, представлены различные мнения экспертов и данные социальных опросов.

Ключевые слова и фразы: гендер, гендерная дискриминация, гендерное равенство.

MANIFESTATIONS OF GENDER DISCRIMINATION IN THE ARMENIAN LABOR MARKET AND WAYS TO OVERCOME THEM

VIKTORYA SARJANYAN

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan, Master's student

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

International Scientific-Educational Center

Assistant of the Deputy Director on Research Affairs

viktorya.sarjanyan@isec.am

Abstract

This article examines the problems of gender discrimination in the Armenian labour market, presents theoretical grounds, defines precise mechanisms of overcoming discrimination, and attempts to analyze and explain the main differences between gender discrimination and gender equality.

The introduction discusses gender discrimination and the need to overcome it in the labour market. The theoretical part presents the causes of gender discrimination, traditions and values that are widespread in the national mentality and the main causes of discrimination in the labour market. The prevalence of gender sensitivity in the family, educational system and the introduction of gender education are also studied. Quantitative data are seen as the presence of gender discrimination in the labour market and different expert opinions and social surveys.

Keywords and phrases: Gender, gender discrimination, gender equality.

Ներածություն

21-րդ դարը, լինելով լիբերալության և ժողովրդավարության դար, կոչ է արել մարդկանց՝ հավասար պայմաններում դիտարկելու կնոջն ու տղամարդուն՝ տեղ տալով կանանց՝ երկրի կառավարման, ինչպես նաև արդյունաբերության ու տնտեսության զարգացման ոլորտում: Մեծ թվով կանայք դուրս են եկել տնային տնտեսուհու «պաշտոնից» և սկսել են գործել՝ մասնակցելով սեփական երկրի բարեկեցությանը:

Թեմայի ուսումնասիրության ժամանակ որպես մեթոդ ընտրվել են փորձագիտական հարցումը, փաստաթղթերի վերլուծությունը, վիճակագրական տվյալների հետ աշխատանքը:

Հիմնական մաս

Գենդերը (անգլ.՝ gender, լատ.՝ genus-սեռ) փարբեր սեռի անձանց ձեռքբերովի, սոցիալապես ամրագրված վարքն է, կանանց և տղամարդկանց միջև հարաբերությունների սոցիալական հայեցակետը, որն արտահայտվում է հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ ներառյալ քաղաքականությունը, տնտեսությունը, իրավունքը, գաղափարախոսությունը, մշակույթը, կրթությունը, գիտությունն ու առողջապահությունը [2, էջ 103]:

«Գենդեր» եզրույթը գիտական շրջանառության մեջ է ներմուծել սեքսուոլոգ Ջոն Մանին 1955 թվականին: Նա առաջինն էր, որ հանրությանը ներկայացրեց «գենդերի» և «սեռի» տերմինաբանական տարբերությունը, սակայն եզրույթը մեծ ճանաչում ստացավ, երբ այն կիրառեց Կալիֆոռնիայի համալսարանի հոգեբանության պրոֆեսոր Ռոբերտ Ստոլլերը 1968 թվականին:

Գենդերն անձի սոցիալական սեռն է, որը մոդելավորում է հասարակությունը [5, էջ 1]:

Գենդերը հստակ մեկնաբանելու համար անհրաժեշտ է տարբերակել գենդերային խտրականությունն ու գենդերային հավասարությունն եզրույթները:

Գենդերային խտրականությունը բացառություն կամ սահմանափակում է, որը իրենից ներկայացնում է սեռի գենդերային ինքնության հատկանիշով պայմանավորված իրավունքների ու շահերի տարբերակում:

Գենդերային հավասարությունը կանանց և տղամարդկանց հավասար իրավական կարգավիճակն ու դրա իրականացման համար հավասար հնարավորություններն են, որոնք օժանդակում են անձանց, անկախ սեռից, ազգությունից օգտագործելու իրենց ունակությունները՝ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային և հասարակական կյանքի այլ ոլորտներում մասնակցություն ունենալու համար [3, հոդված 4]:

«Գենդերային հավասարություն» եզրույթը անմիջականորեն կապված է «ղեր» հասկացության հետ, իսկ դերն իր հերթին ենթադրում է որոշակի իրավունքներ ու պարտականություններ [9, էջ 51]:

Ինչպես նշում է անգլիացի սոցիոլոգ Էնտոնի Գիդդենսը. «Գենդերը ոչ թե տղամարդկանց և կանանց ֆիզիկական տարբերությունն է, այլ տղամարդկային և կանացի սոցիալապես ձևավորվող առանձնահատկությունները» [7, էջ 51]:

Գենդերային խտրականությունը պայմանավորված է հատկապես՝

- պատմության խորքից եկող ավանդություններով, երբ *մարդիկ ապրել են ընդարձակ ընտանիքներով՝ հետևելով նահապետական ավանդույթներին,*
- հասարակության մեջ առկա նորմատիվային կարծրատիպերով, որոնք վերագրվել են կնոջն ու պայմանավորել նրա վարքը. *«կինը պետք է համեստ լինի, հնազանդ, լավ տնային տնտեսուհի, ամուսնուն օժանդակող, երեխաներին ազգային արժեքներով դաստիարակող,*
- տղամարդու անձի ինքնահաստատման կարծրատիպով, որը դարեր շարունակ համարվել է «նորմ» և ընդունվել հասարակության կողմից. *«տղամարդը պետք է մշտապես ֆիզիկական և հոգեբանական ուժ գործադրի կնոջ նկատմամբ, որպեսզի շրջապատի կողմից հարգանք վայելի»,*
- աշխատաշուկայում նույն աշխատանքի համար ավելի ցածր վարձատրությամբ. *«վարչակառավարչական միջին օղակներում կանանց են ընդունում աշխատանքի՝ հատկապես համարելով, որ նրանք ավելի հարմարվող են թե՛ ներկայացվող պահանջներին, թե՛ վարձատրությանը, բայց ամեն դեպքում աշխատաշուկայում նույն կրթությամբ և նույն աշխատանքային փորձառությամբ կանանց սովորաբար ավելի ցածր աշխատավարձով են ընդունում աշխատանքի», սակայն կա մի կարևոր հանգամանք՝ պետական հաստիքները աշխատաշուկայի շատ քիչ մասն են կազմում՝ սովորաբար ոչ ավել, քան 20-25%, ուստի այս պարագայում նման մոտեցումն ընդունելի չէ:*

Իրավական տեսանկյունից կինն ու տղամարդն ունեն հավասար իրավունքներ՝ ամրագրված մի շարք օրենքներում: Ճիշտ է՝ վերոնշյալ օրենքները կատարյալ չեն և այս պարագայում գործատուն ստանում է մանկրելու հնարավորություն: Մասնավոր հատվածի գործատուների դեպքում սա առավել դժվար կառավարելի հարց է, որի հաղթահարման գործում պետական մարմիններն ազդելու լծակներ գրեթե չունեն:

Ըստ Է. Բադենտերի՝ տղամարդկային նույնականությունը ձևավորվում է կանացիության ժխտման հիման վրա, ոչ թե առնականության կայացման, քանի որ վաղ մանկությունից տղաներին ոչ այնքան սովորեցնում են «լինել տղամարդկային», որքան սովորեցնում են «չլինել կանացի» [6, էջ 67]:

Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ կինն ու տղամարդը նույն պաշտոնի համար անհավասար աշխատավարձ են ստանում, որովհետև ավանդաբար համարվում է, որ տղամարդը «տուն է պահում», իսկ կինը կարող է և բարձր աշխատավարձ չստանալ, որովհետև ընտանիքը պահելու հոգսը նրա ամուսնու ուսերին է: Գործատուի նպատակը մեկն է՝ աշխատանքի ընդունել «հուսալի» աշխատողի, որին անձնական կամ ընտանեկան հանգամանքները չեն շեղի իր պարտականությունների ճիշտ կատարումից: Հետևաբար, առավել նախընտրելի է ընդունել այնպիսի աշխատողի, որը «հոգսեր» չի պատճառի:

Կինը դարձել է այս դիրքորոշումների «գոհը»: Ավանդական պատկերացումները կնոջ առջև դնում են մի շարք սահմանափակումներ: Նախ և առաջ՝ աշխատանքային ոլորտի առումով, քանի որ կանոլորտներ, որտեղ կանանց ներկայությունը, մեղմ ասած, ողջունելի չէ: Եվ հակառակը, կան ոլորտներ, որոնք խիստ «կանացի» են: Առավել ծանր դեպքերում՝ ավանդական պատկերացումները կնոջը հետ են պահում աշխատաշուկայում ընդգրկվելուց՝ նրան ցույց տալով տան խոհանոցի տեղը, ընտանիքի առօրյան կազմակերպելու ու երեխաների մասին հոգ տանելու պարտականությունների ճիշտ և ժամանակին իրականացումը:

Գենդերային խտրականությունը դրսևորվում է ոչ միայն կանանց, այլ նաև տղամարդկանց նկատմամբ: Ըստ հակաֆեմինիստների՝ տղամարդկանց նկատմամբ խտրականությունը նախ և առաջ արտահայտվում է թոշակային տարիքում, որի շեմը նրանց համար ավելի բարձր է, քան կանանց: Այս երևույթը դրսևորվում է նաև բանակ զորակոչվելու ժամանակ, որին ենթակա են միայն տղամարդիկ: Տղամարդկանց նկատմամբ գենդերային խտրականության դրսևորումներից մեկն էլ այն է, որ որոշ երկրներում տղամարդիկ ենթարկվում են մահապատժի, իսկ կանայք՝ ոչ [10, էջ 48]:

Խոսելով գենդերային հիմքով խտրականության առաջացման պատճառներից՝ անհրաժեշտ է դիտարկել ընտանիքի և կրթական համակարգի դերը գենդերային զգայուն դաստիարակության ապահովման գործում: Ցավոք, մեր կրթական համակարգը չի ապահովում գենդերային զգայուն դաստիարակություն: Ավելին՝ հաճախ գենդերային խտրականությունը հենց այդտեղից էլ ծագում է, քանի որ երեխաները առաջին անգամ հենց այստեղ են բախվում խտրականության: Երբ ուսուցիչները, որոնք դիտարկվում են որպես գենդե-

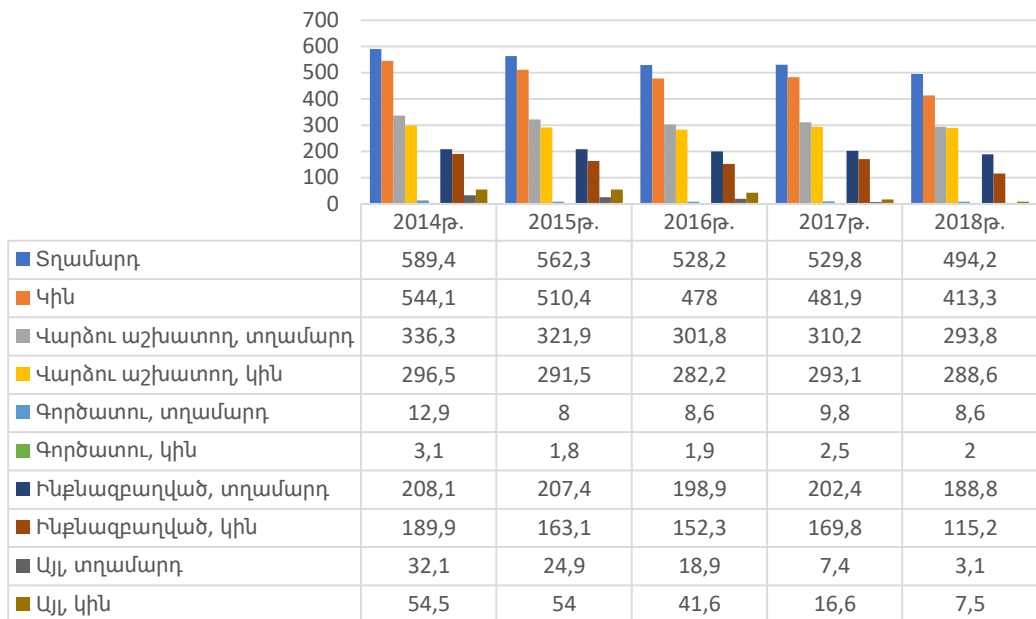
րային կարծրատիպերը վերարտադրող կարևորագույն օղակներ, տարբերություններ են դնում աշակերտների միջև՝ նրանց մոտ որոշակի համակրանք ու հակակրանք ձևավորելով կոնկրետ մասնագիտությունների նկատմամբ: Նույնը կարելի է ասել նաև ընտանիքի մասին: Եթե երեխան մեծանում է ավանդական պատկերացումների տեր ընտանիքում, որտեղ մայրը առօրյա հոգսերով է զբաղված, իսկ հայրը՝ ֆինանսական ապահովության, նրա համար արդեն իսկ այդ մոդելն է օրինակելի համարվում: Դրանից հավասարապես տուժում են և՛ տղա, և՛ աղջիկ երեխաները:

Համաձայն գենդերային հավասարության գլոբալ զեկույցի (2014 թ.)՝ կանանց համար տնտեսական հնարավորությունների գենդերային բացն ամբողջ աշխարհում կազմում է 60%: Վերլուծաբանները հաշվարկել են, որ այս ոլորտը հավասարակշռելու համար առնվազն 81 տարի կպահանջվի [8, էջ 62]:

Վիճակագրական տվյալների երկրորդական վերլուծություն

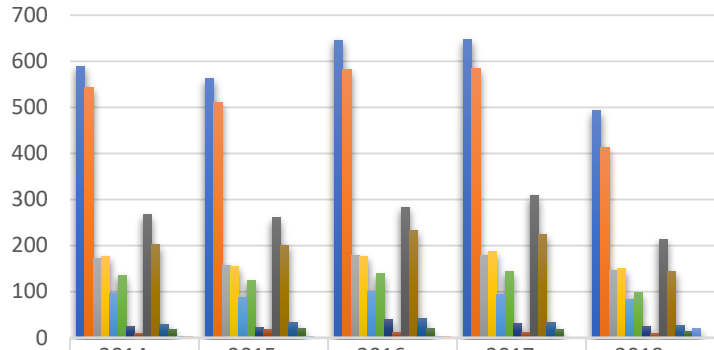
Այժմ իրականացնենք աշխատաշուկայի վիճակագրական տվյալների վերլուծություն ուսումնասիրվող թեմայի համատեքստում:

Զբաղվածներն ըստ զբաղվածության կարգավիճակի

«Զբաղվածներն՝ ըստ զբաղվածության կարգավիճակի» [4] գրաֆիկը ցույց է տալիս, որ երբ համեմատության մեջ ենք դնում 2014 և 2018 թվականների տվյալները, տեսնում ենք, որ աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց թիվը նվազման միտում ունի: Վարձու աշխատող տղամարդկանց և կանանց միջև տարբերությունը 2014 թվականին կազմել է 39,8%, իսկ 2018 թվականին՝ ընդհամենը 5,2%, այսինքն՝ նկատվում է կայուն միտում կանանց և տղամարդկանց վարձու աշխատաշուկայում զբաղվածության հավասար ապահովման մեջ, նշանակալիորեն փոխվում է կականց ու տղամարդկանց միջև ընդգրկվածությունը զբաղվածության ոլորտում՝ որպես աշխատողների: Այլ պատկեր է տալիս գործատու կանանց ու տղամարդկանց միջև հարաբերակցությունը, որը 2014 թվականին կազմել է 9,8%, իսկ 2018 թվականին՝ 6,6% (այստեղ ակնհայտորեն նկատվում է) ու 2018 թվականն էլ դրա վառ ապացույցն է, որ գործատու տղամարդկանց թիվն ավելի բարձր է, քան կանանցը: Ինքնազբաղված տղամարդկանց ու կանանց միջև տարբերությունը 2014 թվականին կազմել է 18,2%, իսկ 2018 թվականին՝ 73,6%, բայց սրան զուգահեռ աճել է այլ գործունեությամբ զբաղվող կանանց թիվը 2014 թվականին՝ հասնելով 22,4%-ի, իսկ 2018 թվականին՝ 4,4%-ի:

Զբաղվածությունն ըստ կրթության

	2014թ.	2015թ.	2016թ.	2017թ.	2018թ.
■ Տղամարդ	589,4	562,3	645,1	646,2	492,2
■ Կին	544,1	510,4	581,2	584,5	413,3
■ Բարձրագույն, հետբուհական, տղամարդ	171	156,5	177,6	178	145,2
■ Բարձրագույն, հետբուհական, կին	176,3	155,2	176,1	187	150,2
■ Միջին մասնագիտական, տղամարդ	95,3	88	101,3	94,9	82,4
■ Միջին մասնագիտական, կին	135,5	124	138,9	143,3	97,1
■ Նախամասնագիտական, տղամարդ	25,1	22,1	38,8	31,2	24,3
■ Նախամասնագիտական, կին	10,1	17,5	10,6	11,1	8,4
■ Միջնակարգ ընդհանուր, տղամարդ	266,9	260,6	283,2	308,2	213,9
■ Միջնակարգ ընդհանուր, կին	202,2	201,1	233,7	225,1	142,9
■ Հիմնական ընդհանուր, տղամարդ	29,5	32,9	41,6	32,5	26,4
■ Հիմնական ընդհանուր, կին	18,1	20,9	19,1	17	13,5
■ Տարրական, ոչ լրիվ տարրական, տղամարդ	1,7	2,2	2,5	1,3	20
■ Տարրական, ոչ լրիվ տարրական, կին	2,1	1,6	2,8	1,1	1,2

Գրաֆիկ 3

«Զբաղվածությունն՝ ըստ կրթության» [4] գրաֆիկի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ 2014 թ-ին աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց թվի միջև տարբերությունը կազմել է 45,3%, 2015թ-ին այդ ցուցանիշը կազմել է 51,9%, 2016 թ-ին ցուցանիշը բարձրացել է՝ հասնելով 63,9%-ի, 2017 թվականին՝ 61,7%-ի, 2018 թվականին ևս նկատվում է աճ, որը

կազմել է 78,9%: Ակնհայտորեն պարզ է դառնում, որ 2016 և 2017թթ-ի աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց թիվն ավելի շատ է, քան մնացած տարիներին, իսկ 2018 թ-ին այդ ցուցանիշը կտրուկ անկում է ապրել: Չգիտեմ՝ ինչն է այդ ցուցանիշի անկման պատճառը, գուցե ուղեղների արտահոսք է տեղի ունեցել, բայց կարծում եմ, որ հետագա ուսումնասիրությունների արդյունավետության համար անհրաժեշտ է պարզել աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց թվի անկման պատճառը, քանի որ այս տեմպերով շարժվելու դեպքում կնվազի բնակչության ընդհանուր թվաքանակը:

Գրաֆիկի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ 2014 թ-ին բարձրագույն հետբուհական կրթական համակարգում աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց թվի հարաբերակցությունը կազմել է 5,3%, 2015 թ-ից այդ ցուցանիշը նվազել է՝ կազմելով 1,3%, 2016թ-ին՝ 1,5%, 2017թ-ին՝ 9%, իսկ 2018թ-ին՝ 5%: Ցուցանիշը փաստում է, որ բարձրագույն հետբուհական կրթության ոլորտում տղամարդկանց թիվը գերակշռում է կանանց թվին:

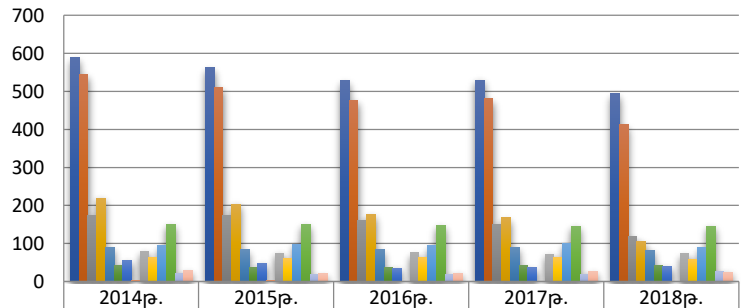
Միջին մասնագիտական կրթական համակարգում 2014 թ-ին աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց թվի հարաբերակցության ցուցանիշը կազմել է 40,2%, 2015թ-ին այդ ցուցանիշը նվազել է՝ հասնելով 36%-ի, 2016թ-ին կազմել է 37,6%, 2017թ-ին՝ 48,4%, իսկ 2018թ-ին նկատվել է ցուցանիշի կտրուկ անկում՝ 14,7%:

Նախամասնագիտական կրթության շրջանում աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց թվի հարաբերակցությունը 2014 թ-ին կազմել է 15%, 2015թ-ին այդ ցուցանիշը կտրուկ նվազել է՝ հասնելով 4,6%-ի, 2016թ-ին կրկին նկատվում է ցուցանիշի աճ, որը կազմել է 28,2%, 2017թ-ին՝ 20,1%, իսկ 2018թ-ին կրկին նվազել՝ հասնելով 15,9%-ի:

Միջնակարգ ընդհանուր մասնագիտական կրթության համակարգում աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց թվի հարաբերակցությունը 2014 թ-ին կազմել է 64,7%, 2015թ-ին այդ ցուցանիշը սկսել է նվազել՝ կազմելով 59,5%, իսկ 2016թ-ին՝ 49,5%, 2017թ-ից նկատվել է ցուցանիշի աճ՝ հասնելով 83,1%-ի, իսկ 2018 թ-ին այն կազմել է 71%:

Հիմնական ընդհանուր կրթական մակարդակում աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց թվային հարաբերակցության տարբերությունը կազմել է 2014թ-ին 11,4%, 2015թ-ից նկատվում է ցուցանիշի աճ, որը կազմում է 12%, 2016թ-ին գրանցվել է 22,5%, 2017թ-ին՝ 15,5%, իսկ 2018թ-ին փոքր-ինչ նվազել է՝ հասնելով 12,9%-ի: Կարելի է ասել, որ ցուցանիշը պահպանում է իր կայունությունը:

Ջրաղվածությունն՝ ըստ տնտեսական գործունեության խմբի

	2014թ.	2015թ.	2016թ.	2017թ.	2018թ.
■ Տղամարդ	589,4	562,3	528,2	529,8	494,2
■ Կին	544,1	510,4	478	481,9	413,3
■ Գյուղատնտեսություն, անտառային տնտեսություն և ձկնորսություն, տղամարդ	174,6	174,6	161,7	149,3	117,8
■ Գյուղատնտեսություն, անտառային տնտեսություն և ձկնորսություն, կին	220,1	204,3	176,3	167,8	107,1
■ Արդյունաբերություն, տղամարդ	89,1	83,9	84,8	90,8	82,4
■ Արդյունաբերություն, կին	41,9	36,8	36,5	42,1	42,8
■ Շինարարություն, տղամարդ	55,9	47,9	36	36,4	39,1
■ Շինարարություն, կին	2,7	2	1,4	0,7	0,6
■ Առևտուր, նորոգում և հանրային սննդի կամակերպում, տղամարդ	80,7	75,4	76,6	71,4	74,4
■ Առևտուր, նորոգում և հանրային սննդի կամակերպում, կին	63	60	62,5	63,8	59,1
■ Պետական կառավարում, կրթություն, առողջապահություն և բնակչության սոցիալական սպասարկում, տղամարդ	94,2	99,1	94,2	99,7	89,5
■ Պետական կառավարում, կրթություն, առողջապահություն և բնակչության սոցիալական սպասարկում, կին	151,6	150,8	148,3	145,7	145,5
■ Այլ ծառայություններ, տղամարդ	21,8	19,2	19,4	19,8	25,9
■ Այլ ծառայություններ, կին	29,2	20,4	22	27	24,6

Գրաֆիկի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց ընդգրկվածությունը գյուղատնտեսության, անտառային տնտեսության և ձկնորսության ոլորտում 2014թ-ին կազմել է 45,5%, 2015 թ-ին՝ 29,7%, 2016թ-ին՝ 14,6%, 2017թ-ին՝ 18,5% և 2018թ-ին՝ 10,7%: Ինչպես փաստում են վիճակագրական տվյալները, տվյալ ցուցանիշը 2014թ-ից հետո սկսել է նվազել, ինչը խոսում է կանանց ու տղամարդկանց ոչ համաչափ ընդգրկվածության մասին:

Ըստ գրաֆիկի՝ աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց ընդգրկվածությունն արդյունաբերական ոլորտում 2014թ-ին կազմել է 47,2%, 2015թ-ին՝ 47,1%, 2016թ-ին՝ 48,3%, 2017թ-ին՝ 48,7%, իսկ 2018թ-ին ցուցանիշը նվազել է՝ հասնելով 39,6%-ի: Ինչպես վկայում են վիճակագրական տվյալներն, այս ցուցանիշը մինչև 2018 թվականը եղել է հարաբերական կայունության մեջ:

Աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց հարաբերակցության տարբերությունը շինարարական աշխատանքներում 2014թ-ին կազմել է 53,2%, 2015թ-ին՝ 45,9%, 2016թ-ին՝ 34,6%, 2017թ-ին՝ 35,7%, իսկ 2018թ-ին՝ 38,5%: Գրաֆիկը փաստում է, որ կանայք աշխատանքային այս ոլորտում գրեթե ընդգրկվածություն չունեն:

Առևտրային, նորոգման և հանրային սննդի կազմակերպման ոլորտում աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց հարաբերակցությունը 2014թ-ին կազմել է 17,7%, 2015թ-ին՝ 15,4%, 2016թ-ին՝ 14,1%, իսկ 2017թ-ին կտրուկ նվազել է՝ հասնելով 7,6%-ի, սակայն ինչպես վկայում են վիճակագրական տվյալները, 2018թ-ին այս ցուցանիշը կրկին բարձրացել է՝ հասնելով 15,3%-ի:

Պետական կառավարման, կրթության, առողջապահության և բնակչության սոցիալական ապահովման ոլորտում աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց հարաբերակցությունը 2014թ-ին կազմել է 57,4%, 2015թ-ին՝ 51,7%, 2016թ-ին՝ 54,1%, 2017թ-ին՝ 46%, իսկ 2018 թ-ին՝ 56%: Ինչպես երևում է գրաֆիկից, այս ոլորտում ավելի շատ գերակշռում են կանայք:

Այլ ծառայությունների ոլորտում աշխատունակ տարիքի աշխատող կանանց և տղամարդկանց ընդգրկվածությունը 2014թ-ին կազմել է 7,4%, 2015թ-ին այդ ցուցանիշը կտրուկ նվազել է՝ հասնելով 1,2%, 2016թ-ին՝ 2,6%, իսկ 2017թ-ին ցուցանիշը գրանցել է 7,2% աճ, սակայն 2018թ-ին կրկին նվազել է՝ հասնելով 1,3%-ի:

Հետազոտության արդյունքները հնարավորություն տվեցին մշակելու ստորև բերված առաջարկները, որոնք կնպաստեն Հայաստանում գենդերային հարաբերությունների հավասարությանը: Մասնավորապես առաջարկվում է.

- Գենդերային հավասարության վերաբերյալ իրազեկության բարձրացման նպատակով մշակել այնպիսի ծրագրեր, որոնք միտված կլինեն կարողությունների զարգացմանն ու հնարավորություն կտան կանանց աշխատաշուկայում դառնալ ավելի մրցունակ:
- Ընտրել տեղացի կին առաջնորդների, որոնք կարող են համախմբել և իրազեկել համայնքի կին անդամներին, քանի որ խտրականությունն իր դրսևորումը գտել է ողջ Հայաստանում:
- Գենդերային դերերի մասին կարծրատիպային պատկերացումների փոփոխություն ՁԼՄ-ների հետ, հետևողական աշխատանքի միջոցով՝ գենդերային թեմաներով գրագետ ծրագրերի մշակում և հեռարձակում, գենդերային զգայուն սոցիալական գովազդներ, որոնք կխոսենք նաև աշխատաշուկայում կնոջ ներգրավվածության անհրաժեշտության մասին:
- Մշակույթի նախարարության հետ համատեղ հետևողական աշխատանք սկսել ցուցադրվող հեռուստասերիալների և հեռուստածրագրերի շրջանում և զտել այն ծրագրերը, որոնք պրոպագանդում են ոչ առողջ ու ոչ կառուցողական հարաբերություններ թե՛ ընտանիքում և թե՛ աշխատաշուկայում:
- Սոցիալականացման ընթացքում ապահովել աղջիկներին և տղաներին վերագրվող համահավասար հատկանիշների զարգացում: Խուսափել այն կարծրատիպերի տարածումից, որոնք շեշտադրում են ուժն ու անկախությունը՝ որպես տղամարդուն բնորոշ հատկանիշներ, և հնազանդությունը՝ որպես կնոջ հատկանիշ, իսկ այս նպատակին հասնելու համար, առաջարկում են ակտիվորեն համագործակցել Կրթության և գիտության նախարարության հետ և այդ ծրագրերը դարձնել պարտադիր թե՛ մանկապարտեզներում, թե՛ դպրոցներում և թե՛ բուհական համակարգում:
- Աջակցություն ցուցաբերել կանանց ասոցիացիաներին, որպեսզի նրանց տնտեսական գործունեությունը հնարավոր լինի արդյունավետորեն ուղղորդել աշխատաշուկա: Հնարավորության դեպքում նկատի ունենալ կոնկրետ նախաձեռնություններ ու գործողություններ, որոնք միտված կլինեն կնոջը ներգրավվելու աշխատանքային պրոցեսում:

Գրականություն

1. Գարգրյան Լ., Հարությունյան Ի., Գենդերային սոցիալականացման գործընթացի վերլուծություն. հայկական ընտանիքներում կանանց և աղջիկների կարգավիճակն ու հեռանկարները, Եր., 2015, 66 էջ
2. Հարությունյան Ա., Կոնֆլիկտաբանություն, գենդեր, խաղարարություն, Եր., 2003, 320 էջ
3. ՀՀ, Կանանց և տղամարդկանց հավասար իրավունքների և հավասար հնարավորությունների ապահովման մասին ՀՀ օրենքը
<http://www.arlis.am/ DocumentView.aspx?DocID=83841>
4. Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրության կոմիտեի 2014, 2015, 2016, 2017, 2018 թվականների տարեգրի ուսումնասիրություն
<https://www.armstat.am/am/?nid=586&year=2018>
5. Կոջոյան Ա. Գենդեր. պատմագիտական ակնարկ http://www.yasu.am/files/Ani_Kojoyan.pdf- 6 էջ
6. Бадентэр Э., Мужская сущность, М., изд. «Новости» 1995, 304с.
7. Гидденс Э. Социология, М., 1994 632 с.
8. Гуманитарный портал: Всемирный экономический форум / World Economic Forum, Индекс гендерного разрыва по версии Всемирного экономического форума, 2006 г, <https://gtmarket.ru/ratings/global-gender-gap-index/info>
9. Дугина А.Г. Социология гендера: Лекция 1: Введение в курс, Пол как социологическое явление, МГУ, осенний семестр 2013.
<http://dugin.ru/course/kurs-sociologiya-gendera>
10. Douglas S. J. The Rise of Enlightened Sexism, New York, St. Martin's Press, 2010, 770р.

**ԿԱՐԻԵՐԱՅՈՒՄ ՀԱՋՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵԼՈՒ ՍՈՑԻԱԼ-ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ**

ԳԱՅԱՆԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի
դոցենտ

gohargrigoryan@rambler.ru

Համառոտագիր

Հոդվածում վերլուծության է ենթարկվել կարիերայի հաջողության և արդյունավետության սոցիալ-հոգեբանական հիմնախնդիրները, անդրադարձել ենք անհրաժեշտ տեսամեթոդաբանական հիմքերին: Քննարկվում է գոյություն ունեցող հասկացություններն ու մոտեցումները՝ կապված կարիերայի սահմանման և հասկացությունների դուրս բերման հետ: Համեմատական վերլուծության է ենթարկվում կարիերայի և անձի հարաբերակցության եզրերը, առաջարկվում է նոր մոտեցում կարիերայի հաջողության փոփոխականների կիրառմամբ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. կարիերա, կարիերայի հաջողություն, կարիերայի սոցիալ-հոգեբանական գործոններ, կարիերայի կողմնորոշումներ:

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ УСПЕХА

ГАЯНЕ ГРИГОРЯН

доцент Армянского государственного
педагогического университета
им. Х. Абовяна

gohargrigoryan@rambler.ru

Аннотация

Анализируются концепции, затрагивающие социально-психологическую проблематику успешности карьеры. Обсуждаются существующие определения и подходы к понятию карьеры, возможные векторы изучения данной проблемы. Детально рассматриваются факторы успешности карьерных процессов, включая типологии соответствия карьеры и личности. Формулируется ав-

торское определение карьеры, предлагается подход к оценке наиболее значимых ее детерминант, подразумевающий выделение комплексных личностных и организационных факторов.

Ключевые слова и фразы: карьера, карьерный успех, карьерные социально-психологические факторы, карьерные ориентации.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF A SUCCESSFUL CAREER

GAYANE GRIGORYAN

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan

Associate Professor

gohargrigoryan@rambler.ru

Abstract

The article analyses the concepts affecting the socio-psychological problems of career success, required theoretical and methodological grounds are covered. Existing definitions and approaches to the concept of career and possible avenues of study are discussed. Success factors in career processes are discussed in detail, including career-personality typologies. An author's definition of a career is formulated, and an approach to the evaluation of the most important determinants of a career is proposed, which implies highlighting complex personal and organizational factors.

Keywords and phrases: career, career success, career socio-psychological factors, career orientations.

Պատմականորեն կարիերայի մասին պատկերացումները կապված են աշխատակցի կազմակերպության ծառայողական աստիճանով վեր բարձանալու հետ այն գործունեության շրջանակում, որն անձն ընտրում է իր աշխատանքային գործունեության սկզբում: Սակայն կյանքի շարժընթացը միանգամայն փոխել է այս մոդելը: Մրցակցությունը, տեղեկատվական տեխնոլոգիաները և սպառողին հատկացված հատուկ ուշադրությունը բերել են այնպիսի դասական երևույթների դերի անկմանը, ինչպիսին է <<կարիերայի հիերարխիկ կառուցվածքը>> [3, էջ 69]: Ժամանակի հրամայականով կազմակերպությունները վերացրել են <<կարիերայի աստիճաններ>> հասկացությունը և կենտրոնացրել են իրենց ուշադրությունը կարիերայի ձևավորման սոցիալ-հոգեբանական գործոնների վրա:

<<Կարիերա>> եզրույթը ուշադրության կենտրոնում է գտնվում ինչպես մի շարք գիտակարգերի, այնպես էլ ողջ հասարակության կողմից: Տարբեր ժամանակահատվածներում տարբեր կերպ է մեկնաբանվել մարդու կողմից աշխատանքային գործունեության մեջ հաջողության հասնելու միտումները: Երկար ժամանակ բացասական իմաստով էր կիրառվում <<կարիերիզմ>> եզրույթը՝ բովանդակելով մարդու հոգեբանական դիմանկար, ով ձգտում է ամեն գնով հասնելու իր առջև դրված նպատակներին: Հասարակարգի փոփոխման հետ մեկտեղ փոխվեց նաև ժամանակակից մարդու պատկերացումները: Այսօր բավականին շատ են տարբեր հետազոտություններ սոցիոլոգիայի, մենեջմենթի ոլորտում նվիրված այս հասկացությանը, սակայն առաջատար մնում է սոցիալական հոգեբանությունը: Այս ոլորտում հետազոտությունները <<կարիերա>> եզրույթը վերլուծում են և ուսումնասիրում տարբեր կողմերից [9]:

Կարիերան կարելի է նկարագրել մասնագիտական և կազմակերպչական զարգացման պլանում, երկրորդ հերթին, մասնագիտական զարգացումը կարող է դիտարկվել ներքին զգացողությունների հետ միաժաման արտաքին գործոնների վերլուծության հիման վրա:

Կարիերայի սոցիալ-հոգեբանական գործոնները հանդիսանում են հաջող ձևավորված կարիերայի գործոնները: Մեր կողմից փորձ է արվել համակարգել և ներկայացնել մի շարք գործոնների համատեղումը հաջողակ կարիերայի դեպքում: Մի շարք հետազոտողների կողմից փորձ արվել է համակարգված ներկայացնել կարիերան պայմանավորող սոցիալ-հոգեբանական գործոնները [1], այնուամենայնիվ դասակարգումը սահմանափակվել է միայն արտաքին և ներքին գործոնների շուրջ պարփակվելով: Մեր դիտարկումների հիման վրա

մենք համախմբել և Ձեզ ենք ներկայացնում հետևյալ սոցիալ-հոգեբանական գործոնային տիպաբանությունը՝

- Սոցիալ-իրավիճակային գործոններ
- Կազմակերպչական գործոններ
- Անհատական-հոգեբանական գործոններ
- Կարիերային հանդեպ սոցիալ-հոգեբանական դիրքորոշումներ:

Մեր հողվածի շրջանականներում հիմք ենք ընդունել Ե. Մուլի կարիերայի գործոնների տիպաբանության վերլուծությունը, որտեղ նա ամրապնդում է այն փաստը, որ յուրաքանչյուր իրավիճակ յուրատիպ է անդրադառնում խնդիրների լուծման և որոշումների կայացման գործընթացի վրա: Որոշ հետազոտողներ այս գործոնը անվանում են «<կենսական հանգամանքներ>>», որոնք անհատական գործոնների ազդեցության տակ անձի սոցիալիզացիայի ժամանակ պայմանավորում են նրա կարիերայի ապագան: Սակայն այս տիպաբանության մեջ անհատական-հոգեբանական գործոնները զուտ պարփակվում են ներքին գործոններ անվանմամբ:

Դուրս բերված սոցիալ-հոգեբանական գործոնների հիման վրա տարբերակում են մասնագիտական և ներկազմակերպական կարիերա տեսակները, որոնց դիֆերենցումը կարող է որոշիչ լինել անձի հետագա մասնագիտական աճի համար **[8, էջ 147–153]**:

Մասնագիտական կարիերան բնութագրվում է նրանով, որ կոնկրետ աշխատակիցը իր մասնագիտական գործունեության պրոցեսում անցնում է զարգացման տարբեր փուլերով՝ ուսում, աշխատանքի ընդունվում, մասնագիտական աճ, անհատական մասնագիտական ընդունակությունների զարգացում: Միևնույն ժամանակ ներկազմակերպական կարիերան աշխատակցի զարգացման փուլերի հաջորդաբար փոխարինումն է մեկ կազմակերպության շրջանակներում: Ներկազմակերպական կարիերան, ինչպես ընդունված է անվանել, իրականացվում է հետևյալ ուղղություններով.

- ✓ ուղղահայաց, այսինքն վերելք կառուցվածքային հիերարխիայի առավել բարձր աստիճանին. առավել հաճախ հենց դրա հետ են կապում «<կարիերա>> հասկացությունը, քանի որ այստեղ առաջընթացն ավելի բացահայտ է,
- ✓ հորիզոնական - ֆունկցիոնալ ոլորտ տեղափոխությունն է կամ ծառայողական դերի կատարումը այն աստիճանի վրա, որը չունի խիստ ձևական ամրագրում կազմակերպչական կառուցվածքում,

- ✓ կենտրոնախույս - կազմակերպության ղեկավարությունն ընթացող շարժումն է, ինչը բավականին գրավիչ է հանդիսանում աշխատակիցների համար, արտահայտվում է վստահելի դիմումներով և առանձին կարևոր հանձնարարություններով, հանդիպումների հրավերներով և խորհրդակցություններով:

Ծառայողական կարիերայի պլանավորումը իրականացվում է ելնելով անձի սոցիալ-հոգեբանական ներուժի գնահատման արդյունքներից, անհատական ներդրումներից, աշխատակիցների տարիքից, արտադրական փորձից, որակավորումից և պաշտոնների առկայությունից: Կադրերի բաշխման նախնական տվյալներ են հանդիսանում ծառայողական կարիերայի մոդելները, ձեռնարկության փիլիսոփայությունը, Աշխատանքային օրենսգիրքը, աշխատակցի պայմանագիրը, գրանցումը, պաշտոնական հրահանգները և աշխատակիցների անձնական գործերը:

Կարիերայի պլանավորման հիմքը հաճախ դառնում է, այսպես կոչված, **կարիերոգրաման [6, էջ 58]**: Դա փաստաթուղթ է, որը կազմվում է 5-10 տարվա համար, պարունակում է անձի ադմինիստրացիայի պարտավորությունները աշխատակցի հորիզոնական և ուղղահայաց տեղաշարժման համար, իսկ մյուս կողից՝ նրա պարտականությունները բարձրացնելու կրթության, որակավորման, մասնագիտական վարպետության մակարդակը:

Կարիերայի պլանավորումը կայանում է կարիերայի զարգացման նպատակների որոշման մեջ և այն ճանապարհների, որոնք տանում են դեպի դրան հասնելը: Ճանապարհներն իրենցից ներկայացնում են պաշտոնների հաջորդականություն, որոնց վրա անհրաժեշտ է աշխատել մինչ նպատակային պաշտոնը զբաղեցնելը:

Կարիերայի զարգացում են անվանում այն գործողությունները, որոնք ընդունում է աշխատակիցը իր պլանի իրականացման համար **[2, էջ 68]**: Կարիերայի զարգացումը ստեղծում է որոշակի առավելություններ և աշխատակցի համար, և կազմակերպության համար: Անձի համար առավելությունները հետևյալն են.

- ✓ բավարարվածության առավել բարձր մակարդակի կազմակերպությունում,
- ✓ անձնական մասնագիտական հեռանկարների ու հնարավորությունների առավել հստակ պատկերացումներ պլանավորելու համար անձնական կյանքի այլ ոլորտները,

- ✓ ապագա մասնագիտական գործունեությանը նպատակաուղղված պատրաստակամության հնարավորություն,
- ✓ աշխատանքի շուկայում մրցունակության բարձրացում:

Կազմակերպության համար առավելություններն են.

- ✓ նպատակաուղղված աշխատակիցների առկայություն, որոնք կապում են իրենց մասնագիտական գործունեությունը տվյալ կազմակերպության հետ, ինչը բարձրացնում է աշխատանքի արտադրողականությունը և նվազեցնում է աշխատուժի հոսքը,
- ✓ պահանջարկի որոշումը աշխատակիցների մասնագիտական ուսուցման մեջ առանձին աշխատակիցների կարիերայի պլանների զարգացման հիման վրա,
- ✓ պատրաստակամ աշխատակցիների բացահայտում՝ կարևոր պաշտոնների զբաղեցման համար:

Եվ այսպես, մեր կողմից կատարված վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ կարիերայի հաջողության վրա ազդում են բազմաթիվ գործոններ, որոնք փոխկապակցված են և բարդ են դարձնում կարիերայի հետազոտությունների հնարավորությունները: Կարիերայի ղեկավարման առանձնահատկություններն էլ կանխատեսելի են դարձնում կարիերայի հաջողվածության և արդյունավետության աստիճանը: Կարիերայի հաջողվածության համար կարևորագույն ռեսուրս է հանդիսանում կարիերայի հանդեպ սոցիալական դիրքորոշման մասին պատկերացումները, անհրաժեշտ կրթվածության մակարդակը և անձնային գործոնները: Անձնային գործոնների մեջ կարևոր է առանձնացնել միջանձնային հարաբերություններում ճկուն լինելը և կոնֆլիկտային հարաբերություններում կառավարելի լինելը **[4, էջ 214]**: Արդյունքում կարիերայի սոցիալ-հոգեբանական գործոնների առանձնացումը մատնանշում է կարիերայի տարբեր մոդելներ մշակելու անհրաժեշտությունը, տարբեր փոփոխականների առանձին-առանձին վերլուծությունը: Անձի կողմից մասնագիտական զարգացման հանդեպ ձգտումները մշտապես պետք է դիտարկել արտաքին սոցիալական իրավիճակային գործոնների համատեքստում, որոնց մեր վերլուծության արդյունքում կանվանենք անհատական-հոգեբանական և կազմակերպական-սոցիալական փոփոխականներ: Այս փոփոխականները կարող են պայմանավորել հաջողակ կարիերան, եթե միասնական և համակարգված են հանդես գալիս ու կառավարվում անձի կողմից:

Գրականություն

1. Богатырева О. О. Психологические предпосылки карьерного роста // Вопросы психологии. 2008. N 3. С. 92–98.
2. Вудкок М., Френсис Д. Раскрепощенный менеджер. М.: Дело Лтд, 1994. 320 с.
Грошев И. В. Организационная культура: учеб. пособие для студентов вузов. М.: Юнити-Дана, 2004. 288 с.
3. Егоршин А. П., Филимонова С.Г. Карьера одаренного менеджера. М.: Логос, 2006. 510 с.
4. Жданович А. А. Карьерные ориентации в структуре профессиональной Я-концепции студентов: автореф. дис. канд. психол. наук. М., 2008. 20 с.
Занковский А. Н. Организационная психология: учеб. пособие. М.: Форум, 2009. 647 с.
5. Климов Е. А. Психология профессионала. М., 1996. 400 с.
Малинин Е. Д. Философия жизненного успеха. Практическое руководство: учеб. пособие. М.: МОДЭК, 2004. 304 с.
6. Хаммер Я. Профессиональный успех и его детерминанты // Вопросы психологии. 2008. N 4.
7. Чернышев Я. Л. Понятие «профессиональная карьера»: потребностно-мотивационная характеристика // Мир психологии. 2008. N 2.
8. McCrae R. R., Costa P.T. Personality in adulthood: A five-factor theory perspective. N.Y.: Guilford Press, 2003.

**ՆԱԽԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՒԼՈՒՄ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ
ՏԱԿՏԻԿԱԿԱՆ ՀՆԱՐՔՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

ԱՆԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
հոգեբանության ամբիոնի հայցորդ
«Փորձաքննությունների ազգային բյուրո» ՊՈԱԿ-ի
հոգեբանական փորձաքննությունների բաժնի պետ
ani.robertovna@gmail.com

Համառոտագիր

Քրեական գործով վարույթի ընթացքում հարցաքննությունը՝ որպես ինքնուրույն քննչական գործողություն, ունի բացառիկ դեր և նշանակություն, ուստի հարցաքննությունների արդյունավետությունը վճռորոշ նշանակություն կարող է ունենալ հանգամանքների բացահայտման և գնահատման համար՝ էապես ազդելով վարույթի իրականացման ընթացքի օբյեկտիվության և բազմակողմանիության վրա: Հատկանշական է, որ հարցաքննության արդյունավետ իրականացման հոգեբանական գործոններին անդրադարձ կատարվել է տարբեր գիտական մեկնաբանություններում, սակայն յուրաքանչյուր երկրում դրանց համադրումը քննիչի աշխատանքային ընդհանուր մեթոդաբանության հետ հնարավոր է միայն տվյալ երկրի օրենսդրական ակտերի հետ լիարժեք համապատասխանելիության պայմաններում: Հաշվի առնելով խնդրի արդիականությունը նաև մեր հանրապետության համապատասխան օրենսդիր մարմինների գործառույթների սահմանման և իրականացման շրջանակներում՝ սույն հոդվածում ներկայացվում են այն հիմնական հոգեբանական առանձնահատկությունները, որոնք՝ որպես տակտիկական հնարներ, կիրառելի են հարցաքննությունների արդյունավետ իրականացման ընթացքում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. հարցաքննության հոգեբանական առանձնահատկություններ, տակտիկական հնարներ, հարցաքննվողի հոգեբանություն:

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТАКТИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ ДОПРОСА НА ЭТАПЕ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО СЛЕДСТВИЯ

АНИ ВАРДАНЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
соискатель кафедры психологии
начальник отдела психологических экспертиз
ГНКО “Национальное бюро экспертиз”
ani.robertovna@gmail.com

Аннотация

Допрос как самостоятельное следственное действие имеет особую роль и значение для уголовного процесса, следовательно, продуктивность допросов может иметь решающее значение для установления и оценки обстоятельств, существенно влияя на объективность и разносторонность процесса допроса. Примечательно, что психологические факторы продуктивного допроса рассматривались в различных научных интерпретациях, но в каждой стране их сравнение с общей методологией работы следователя возможно только в полном соответствии с законодательством данной страны. Учитывая актуальность проблемы в рамках определения и реализации функций соответствующих органов нашей республики, в данной статье представлены те основные психологические особенности, которые могут быть использованы в качестве тактического приема при эффективном проведении допросов.

Ключевые слова и фразы: психологические особенности допроса, тактический прием, психология допрашиваемого.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INTERROGATION TACTICS TECHNIQUES IN THE STAGE OF PRELIMINARY INVESTIGATION

ANI VARDANYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

International Scientific-Educational Center

Department of Psychology, Applicant

Head of Psychological Expertise Department

“National Bureau of Expertises” SNPO

ani.robertovna@gmail.com

Abstract

During the criminal proceedings, the interrogation, as an independent investigative action, has a unique role, so the effectiveness of the interrogations can be crucial for the identification and assessment of the circumstances, significantly affecting the objectivity and the versatility of the proceedings.

It is noteworthy that the psychological factors of effective interrogation have been addressed in various scientific interpretations. Still, in each country, their comparison with the general working methodology of the investigator is possible only in full compliance with the legislation of that country. Given the problem urgency within the framework of defining and implementing the functions of the relevant legislative bodies of our republic, this article presents the main psychological characteristics that can be used as a tactic during the effective conduct of interrogations.

Keywords and phrases: psychological characteristics of the interrogation, tactics, psychology of the interrogated.

Նախաքննության ընթացքում հարցաքննության արդյունավետ ընթացքի ապահովումը պահանջում է քննիչի կողմից տեղեկությունների ստացման անհրաժեշտ ուղղությունների և հնարների մշակում և կիրառում, որոնք սկսվում են հարցաքննվողին որպես անձ հնարավորինս բազմակողմանի ուսումնասիրելու (ի սկզբանե հեռահար կարգով՝ առկա տեղեկությունների, սոցիալական կայքերի և այլ նմանատիպ՝ ոչ անմիջական եղանակներով, այնուհետև շփման առաջին իսկ պահից՝ համապատասխան դիտողականության և հարցադրումների միջոցով), ներառում է վերջինիս հետ հոգեբանական կապ ստեղծելու կարողությունը (ինչն առաջնային նշանակություն ունի վստահության մթնոլորտի ստեղծման և տեղեկություններ հաղորդելու պատրաստակամության համար), հարցաքննության տեղի և ժամանակի պատշաճ ընտրությունը, ժամանակային տևողության նպատակաուղղված կարգավորումը՝ ըստ անհրաժեշտության ընձեռելով ընդմիջման և դադարների հնարավորություն և ենթադրում անհրաժեշտ տեղեկությունների ստացման համար համապատասխան ճկուն հնարների կիրառում, որի անհրաժեշտությունն առավելապես առկա է այն դեպքերում, երբ հարցաքննվողը չի ցանկանում ներկայացնել հանգամանքները կամ փորձում է թաքցնել որոշ իրողություններ: Հարցաքննվողի վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկությունների ամբողջությունը ենթադրում է վերջինիս ազգային պատկանելությունը, ծննդավայրին և բնակության վայրին բնորոշ վարք-ուբարքերը, ընդունված նորմերը, կրոնական կազմակերպությունների կամ որևէ ենթամշակույթի (օրինակ՝ զինծառայողների դեպքում զինվորական ենթամշակույթ, պատանիների շրջանում լայն տարածում գտած էմոների ենթամշակույթ) անդամակցելու դեպքում տվյալ կազմակերպության կամ ենթամշակույթի գաղափարախոսությունը, չգրված օրենքները, արտաքին տեսքը (օրինակ՝ հասակի համապատասխանությունը տարիքին, հագուստը, վարվեցողության ձևերը), խոսքի առանձնահատկությունները (ձայնի տոնայնությունը, բառապաշարը, շեշտադրումները, որևէ բարբառի օգտագործումը, որոշակի բառերի կամ արտահայտությունների կրկնությունը և այլն), մասնագիտությունը, շփման շրջանակները, կյանքի նյութական պայմանները, վարքը, հուզական ռեակցիաները, բարոյական և կամային որակները, արժեհամակարգը և դիրքորոշումները (անձնային, սոցիալական, գաղափարական, քաղաքական, նյութական), վարքի մոտիվացնող գործոնները, սոցիալական հարմարման առանձնահատկությունները (այդ թվում՝ այլ մարդկանց հետ փոխհարաբերությունները, տարբեր իրավիճակների ընկալման և դրանց արձագանքման առանձնահատկությունները), ընդունակությունները և կարողությունները (այդ թվում՝ մարդկանց վրա ազդելու, ըստ իրավիճակի արագ կողմնորոշվելու, վստահություն

ծեռք բերելու և այլն): Հատկանշական է, որ նշված առանձնահատկություններն ամփոփում են անձի բնութագրական կերպարի շատ ընդհանուր, հիմնական ուղղությունները, սակայն ըստ գործի առանձնահատկությունների կարող են ուշագրավ լինել նաև առավել կոնկրետ, գործի համար էական նշանակություն ունեցող բազմաթիվ այլ անձնային առանձնահատկություններ **[4, էջ 58-68]**:

Լայն առումով կարելի է արձանագրել, որ հոգեբանական և բարոյական տեսանկյունից հարցաքննությունն իրենից ներկայացնում է անձանց շփման և հաղորդակցման յուրահատուկ ձև, որի ընթացքում տեղի է ունենում ինչպես համագործակցություն, այնպես էլ հակամարտություն, հնարավոր է նաև՝ որոշակի բարոյահոգեբանական պայքար: Միաժամանակ, իրավաբանական տեսանկյունից այն դատավարական տարբեր կարգավիճակներով օժտված անձանց (մի կողմից, քննիչի, մյուս կողմից, հարցաքննվող անձի) միջև ընթացող ոչ միայն պարզապես հոգեբանական փոխազդեցություն է, այլ կոնկրետ գործողություն, որում յուրաքանչյուրն ունի իր ուրույն դերակատարությունը՝ պայմանավորված իր դատավարական իրավունքներով ու պարտականություններով: Սակայն այս դիտանկյունից պայմանականորեն կարելի է փաստել, որ դա ոչ թե հավասարազոր հաղորդակցում է, այլ պետաիշխանական որոշակի լիազորություններով օժտված սուբյեկտի և ֆիզիկական անձի միջև տեղի ունեցող գործընթաց, որի ընթացքում հենց քննիչն է օրենքի շրջանակներում հանդես գալիս որպես այդ գործողությունը պլանավորող, անցկացնող և անմիջականորեն կանոնակարգող սուբյեկտ, ուստի վերջինիս վարքով և գործողություններով է բացառապես պայմանավորված հարցաքննության պատշաճ ընթացքի ապահովումը:

Հարկ է շեշտադրել այն փաստը, որ առհասարակ գոյություն չունեն այնպիսի տակտիկական հնարքներ, որոնք հանդիսանում են «պատրաստի բաղադրատոմսեր» հարցաքննությունները միանգամայն արդյունավետ իրականացնելու համար, քանի որ յուրաքանչյուր հարցաքննվող անձ և քննվող յուրաքանչյուր գործ ունեն մի շարք յուրահատկություններ, և քննիչի դիտողականության, վերլուծական մտածողության և ճկուն գործելաոճի պայմաններում է հնարավոր միայն մշակել և կիրառել այն ռազմավարությունը, որը կարող է գործուն լինել տվյալ անձի դեպքում տվյալ հանգամանքների շրջանակներում: Այդուհանդերձ, ստորև կներկայացվեն որոշակի տակտիկական հնարքներ, որոնց ճիշտ և տեղին գործածելու դեպքում հնարավոր է ապահովել հարցաքննության առավել բարձր որակ: Այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով գիտական մի շարք հետազոտությունների և գործնականում կիրառվող արդյունավետ օրինակները՝ նախևառաջ հարկ է նշել, որ որևէ դեպք լիարժեք

վերհիշելու և ներկայացնելու համար հարկավոր է ստեղծել համապատասխան պայմաններ, որպեսզի հարցաքննվողը իր մտապատկերներում կատարվածը վերակառուցի իր ապրած զգացողությունների և հուզական արձագանքների հետ միասին՝ հնարավորություն ստեղծելով ազատ, առանց խմբագրելու և փոփոխելու շարադրելու ողջ եղելությունը՝ ներկայացնելով նույնիսկ այն ամենը, ինչն, ըստ հարցաքննվողի, էական չէ: Հարցաքննության տարբեր փուլերում քննիչի կողմից իր առջև դրվող խնդիրը և համապատասխանաբար առաջադրվող հարցադրումները և տակտիկական հնարքները խիստ տարբերվում են միմյանցից:

Ըստ այդմ, հարկ է նկատի ունենալ, որ տակտիկական հնարքների կիրառելիությունն իր առանձնահատուկ կարևորությունն ունի հատկապես այն դեպքերում, երբ հարցաքննվողը՝

- ✓ հրաժարվում է ցուցմունք տալուց.
- ✓ տալիս է խուսափողական պատասխաններ.
- ✓ հայտնում է ակնհայտ կեղծ տեղեկություններ.
- ✓ սպառնում է քննիչին, առերես հարցաքննվողին կամ հարձակվում նրանց վրա.

նրանց վրա.

- ✓ վնասում կամ ոչնչացնում է ապացույցները.
- ✓ կատարում է ինքնավնասումներ:

Նման դեպքերում, առաջին հերթին, խիստ կարևոր է քննիչի ոչ կոնֆլիկտային, հավասարակշռված վարքը, հարցաքննվողի այդ վարքագիծը խթանող կամ հրահրող որևէ գործողություն չիրականացնելը (օրինակ՝ ինքնավնասման փորձի դեպքում հայտարարելը, որ հարցաքննվողը ձևական է գնում նման քայլի, դադարի դերասանություն անել և այլն) և դրսևորվող հակադրությունը մեղմացնելու, հարցաքննվողի վարքի իրական դրդապատճառները հասկանալու և դրանց համապատասխան հետադարձ կապ (ինչը մեկնաբանվում է որպես զրուցակցին հայտնվող տեղեկություն այն մասին, թե ինչպես է ինքը՝ որպես հաղորդակցվող, ընկալել նրան **[4, էջ 68–69]**՝ ապահովելով հաղորդակցման միջոցով հարցաքննությունը ցանկալի ուղղությամբ վարելու կարողությունը:

Անդրադառնալով հարցաքննվողների ագրեսիվ վարքագծի հետ կապված խնդիրներին՝ ներկայացնենք նրանց հետ վարվեցողության որոշ կառուցողական ձևեր, որոնք պրակտիկայում վաղուց ապացուցել են իրենց օգտակարությունը.

- Պահպանել հանգստություն: Չնայած նրան, որ դժվար կլինի պահպանել ներքին հանգստությունը, սակայն մեծ նշանակություն ունեն հենց

քննիչի վարքային արտաքին դրսևորումները: Կարևոր է վերահսկել շնչառությունը, պահպանել ձայնի ցածր, բայց վստահ տոնայնությունը: Երբ հարցաքննվողը կանգնում է և ցուցաբերում ագրեսիա, հաճախ մասնագետի՝ նստած վիճակում գտնվելիս բնական արձագանք է կանգնելու ցանկությունը, սակայն դա հանդիսանում է կոնֆրոնտացիա (առճակատում) և խորացնում իրավիճակը, ուստի կարևոր է չներգրավվել այդ գործընթացքում և մնալ նստած:

- Փորձել պահպանել երկխոսություն: Խոսակցության ընթացքում փորձել արագ գտնել ինչ-որ ընդհանրություն, որը թույլ կտա ագրեսիա դրսևորող հարցաքննվողին կենտրոնանալ ոչ թե իր ագրեսիվ մղումների, այլ ինչ-որ ուրիշ երևույթի վրա:

- Լինել ապրումակցող, սակայն չխղճալ ագրեսորին և չգնալ փոխզիջման: Քննիչը պետք է հիշի, որ իրականացնում է իր աշխատանքը և պետք է պահպանի օբյեկտիվ մասնագիտական վերաբերմունք: Հարկավոր է հստակ հայտնել և անհրաժեշտության դեպքում կրկնել, թե ինչ է քննիչը ակնկալում հարցաքննվողի վարքի փոփոխման տեսանկյունից: Այս փուլում պետք չէ ագրեսորին ուղղել բարդ հարցեր, հարկավոր է նրան առաջարկել ընտրել իրավիճակի ավարտը՝ քննիչի համար ընդունելի տարբերակներից մեկով:

- Պետք չէ ցույց տալ զայրույթ, իրավախախտի հայտնաձևներն ընդունել որպես սեփական անձին ուղղված մարտահրավեր և մտնել կոնֆլիկտի մեջ՝ ի հակադրություն նրան ուղղելով անձնավորված պատասխաններ կամ վերաբերվել արհամարհանքով, հնչեցնել կեղծ հայտարարություններ, տալ խոստումներ:

- Իր նկատմամբ ագրեսիայի հետագա դրսևորումները կանխելու համար քննիչը կարող է օգտագործել ակտիվ լսելու տեխնիկաներ, որոնք նման իրավիճակներում արդյունավետ գործող մեթոդներ են: Այդ նպատակով հարկավոր է.

- Հստակ հասկանալ հույզերը: Հմտությունը պահանջում է քննիչի արձագանքը ավելի շատ ձայնին, քան բառին: Օրինակ՝ «Դու ընկճվա՞ճ ես», կամ «Ես քո ձայնում անհանգստություն եմ լսում»:

- Կատարել վերաձևակերպում: Քննիչի հմտությունն է՝ լսածը կրկնել կրճատված ձևով: Սա ագրեսորին ցույց կտա, որ նրան լսում են: Այս տեխնիկան հնարավորություն է տալիս ստեղծելու փոխըմբռնման մթնոլորտ, ցույց տալու, որ քննիչը լսեց և հասկացավ: Օրինակ՝ «Դու ինձ ասում ես, որ...»:

– Կատարել արտացոլում: Քննիչը կրկնում է հարցաքննվողի արտաբերած վերջին բառերը, խոսում է դանդաղ և հստակ: Օրինակ՝ «Այսպիսով, դու ասում ես, որ բարկանում ես, քանի որ քո հարազատները չեկան հանդիպման»:

– Պահպանել արդյունավետ դադարներ: Լռությունը կլինի արդյունավետ, եթե այն ծառայում է քննիչի կողմից առաջադրված նպատակներին: Մարդկանց մեծամասնությունն իրենց անհարմար են զգում, երբ առաջանում է դադար և փորձում են «լցնել» այդ դադարը խոսակցությամբ: Դադարների օգնությամբ կարելի է իջեցնել աճող լարվածությունը և ագրեսիոնի հիասթափությունը, սակայն դադարները ունենում են առավելագույն արդյունավետություն, երբ քննիչը պատրաստվում է ասել ինչ-որ կարևոր բան [1]:

Հաշվի առնելով այն փաստը, որ քննիչը պատասխանատու է իրողությունների բացահայտման համար և չի կարող սահմանափակվել հարցաքննվողի կողմից հայտնած իրողությունների պարզագույն արձանագրմամբ՝ կարևոր է այն հանգամանքը, որ քննիչը գրագետ և էթիկապես պատշաճ կերպով կարողանա ձեռք բերել արժանահավատ տեղեկություններ, այդ թվում՝ հարցաքննությունների միջոցով: Այդ նկատառումներից ելնելով՝ դիտարկելի է ստի խոսքային և ոչ խոսքային դրսևորումների գնահատման կարողությունը: Որպես կանոն, սուտը դրսևորվում է՝

✓ Իրողությունները գիտակցաբար իրականությանը ոչ համապատասխան կերպով ներկայացնելու (իրական փաստերի չափազանցված կամ սակավ տեղեկատվությամբ նկարագրություն, իրողությունների հաջորդականության, տեղի, ժամանակի, տևողության, փաստերի փոփոխություն, մտացածին դետալների հավելում և այլն) տեսքով:

✓ Լռության միջոցով ապատեղեկատվության տեսքով, որի դեպքում հնարավոր է նաև ոչ ամբողջական դրսևորում, այսինքն՝ ոչ թե իրողության վերաբերյալ առհասարակ լռելը, այլ կարևոր փաստեր, հանգամանքներ բացթողելը [2, էջ 88]:

Կարևոր է նկատի ունենալ, որ տեղեկությունների արժանահավատությունը գնահատելիս պետք է համադրել ստի դրսևորման վերբալ և ոչ վերբալ դրսևորումների մի քանի ցուցանիշ, մեկ-երկու դրսևորումների առկայության պայմաններում չչտապել վերջնական եզրահանգումներ անել, քանի որ նշված ցուցանիշների առանձին դրսևորումները կարող են այլ պատճառներ ևս ունենալ: Բացի դրանից, հարցաքննվողի լարվածության դրսևորումը կարող է պայմանավորված լինել ոչ թե իրողությունները թաքցնելու մտայնությամբ, այլ առհասարակ հարցաքննությանն իր մասնակցության փաստով: Դիմախաղի հետ կապված ցուցանիշները գնահատելիս պետք է ուշադրություն դարձնել

խնամքի միջոցների (մասնավորապես՝ ֆիլեր, բոտոքս և այլն) առկայության վրա, քանի որ նման դեպքերում դիմախաղն առհասարակ փոփոխվում է, և բացակայում է կոնկրետ որոշակի մկանների ակտիվ շարժը:

Հատկանշական է նաև, որ ստի դրսևորման նկարագրված տեղեկությունների վերաբերյալ հնարավոր է իրագեկված լինի հենց ինքը հարցաքննվողը, ուստի դիտարկելի է նաև վերջինիս նախապես պատրաստվածությունը և հնարավորինս ինքնաբուխ վարքագծի իմիտացիան: Եթե քննիչի կողմից խիստ դիտարկելի են նման երևույթները և առհասարակ խնդրո առարկա են հարցաքննվողի անհատական հոգեբանական առանձնահատկությունները և հոգեվիճակը, հարկավոր է նշանակել դատահոգեբանական փորձաքննություն՝ մասնագետին առաջադրելով հարցադրում՝ նկարագրելու հարցաքննվողի այն անհատական հոգեբանական առանձնահատկությունները, որոնք կարող էին էապես ազդել որևէ կոնկրետ իրավիճակում (հստակ նշելով իրավիճակը, հնարավոր է նաև գործի համար կարևոր նշանակություն ունեցող որևէ հարցաքննության ընթացքում) նրա վարքի վրա:

Եթե հաշվի առնենք, որ հարցաքննությունը շփման այնպիսի ձև է, որում ակտիվ գործող անձինք են և՛ հարցաքննողը, և՛ հարցաքննվողը, ուստի կարևոր նշանակություն ունեն ոչ միայն հարցաքննվողի, այլև հենց քննիչի խոսքային և ոչ խոսքային դրսևորումները: Վերջինիս կողմից կիրառվող ոչ մի տակտիկական հնարք կարող է գործուն չլինել, եթե չի համադրվում ճիշտ ընտրված և հայտնվող տեղեկությանը կամ առաջադրվող հարցադրմանը համապատասխան դեմքի արտահայտության, ձայնի տոնայնության, հայացքի, բառային ձևակերպումների, դադարների և այլ կոմունիկատիվ միջոցների հետ, ուստի քննիչի վարքային դրսևորումները ողջ հարցաքննության ընթացքում պետք է լինել ոչ ինքնաբուխ, արտաբերած խոսքի հետ փոխհամաձայնեցված և փոխլրացնող:

Հարցադրումները կազմելիս հարցաքննության ընթացքի և արդյունավետության վրա էապես կարող են ազդել նաև դրանց ձևակերպման առանձնահատկությունները:

1. Հարցերում գործածվող բառերը և արտահայտությունները պետք է լինեն հստակ, հարցաքննվողի համար հասկանալի, համապատասխանեն նրա տարիքային զարգացման չափանիշներին և բառապաշարին:

2. Ինչ-որ տերմինների կամ կենցաղում քիչ օգտագործվող բառերի գործածման դեպքում ճշտել, թե արդյոք հարցաքննվողը հասկացավ բառի իմաստը:

3. Ներառել տեսողական (օրինակ՝ առարկաների գույնի, ձևի, չափերի վերաբերյալ), լսողական (օրինակ՝ ձայնի ուժգնության, իրենից հեռավորության, տոնայնության վերաբերյալ), զգայական (օրինակ՝ հոտի, ցուրտ կամ շոգ լինելու, ցավի ուժգնության վերաբերյալ) ընկալումների մակարդակներն արտահայտող և իրադրությունների հասկացումը (օրինակ՝ «Ի՞նչ էր դա նշանակում ըստ Ձեզ») ստուգող հարցադրումներ (այսպիսի հարցադրումների դեպքում առավել հաճախ են բացահայտվում ոչ արժանահավատ տեղեկությունների իրարամերժությունը, ինչպես օրինակ՝ հարցաքննվողը ներկայացնում է, որ դեպքին անմիջականորեն մասնակից չի եղել, մոտ հիսուն մետր հեռավորությունից է տեսել, թե ինչպես է սպանություն կատարած իրեն անձանոթ անձը փախել դեպքի վայրից, այնուհետև, անդրադառնալով հանցագործի արտաքին տվյալների վերաբերյալ հարցադրմանը, նշում է, որ վերջինս ունեցել է կանաչ աչքեր, կամ, օրինակ, դանակի բազմաթիվ հարվածներով հարևանին ծանր մարմնական վնասվածք հասցրած մեղադրյալը պատմում է, որ մթության մեջ չի նկատել, որ իր տուն հարևանն է մտել և ակամայից պաշտպանվելու նպատակով հարվածել է, այնուհետև մի քանի այլ հարցադրումներից հետո այդ եղանակին բնորոշ բարձ ջերմաստիճանից պաշտպանվելու վերաբերյալ քննիչի ակամա հարցին ի պատասխան նկարագրում է, որ ամառային շոգ օրերին գիշերը շատ ուշ է քնել և դեպքի օրն էլ շոգի պատճառով արթուն է եղել, և իրեն հյուր գնացած ազգականի հետ նարդի է խաղացել):

4. Հարցաքննվողի նախորդ հարցին տրված պատասխանից հետո հաջորդ հարցադրումն ուղղելիս պահպանել որոշակի դադար, որպեսզի վերջինս որևէ լրացուցիչ տեղեկություն մտաբերելու դեպքում դա ավելացնելու հնարավորություն ունենա, ինչպես նաև կարողանա ուշադրությունը լիարժեքորեն կենտրոնացնել նոր հարցադրման վրա:

5. Հարցաքննությունն ավարտելուց առաջ ճշտել, թե արդյոք հարցաքննվողը ներկայացրել է բոլոր իրողությունները, թե կան հանգամանքներ, որոնց վերաբերյալ հարց չի հնչել և հարցաքննվողը չի կարողացել խոսել դրանց մասին:

Ուշագրավ է նաև հարցաքննությունը տեսաձայնագրելու անհրաժեշտության դիտարկումը, որը հոգեբանական տեսանկյունից նպատակահարմար է հարցաքննվողի հուզական ռեակցիաները, դիմախաղը, ժեստերը, վարքը և ոչ խոսքային այլ դրսևորումներն առավել մանրակրկիտ հետազոտելու և գրանցելու, իսկ անչափահասների և տրավմատիկ ազդեցություն ունեցած իրավիճակներից տուժողների դեպքում՝ իրողությունները մի քանի անգամ ներկայացնելու անհրաժեշտության և տրավմայի վերապրման գործոնը նվազեցնելու

առումով: Մյուս կողմից կարևոր է հաշվի առնել, որ տեսաձայնագրող սարքերի կիրառման արդյունքում հարցաքննվողի վարքը հաճախ դառնում է ոչ ինքնաբերական և կաշկանդված, ուստի դրա կիրառման խիստ անհրաժեշտության դեպքում ցանկալի է հարցաքննողին որոշակիորեն նախապատրաստել՝ շեշտադրելով դրա կարևորությունը և ընդգծելով հենց հարցաքննվողի համար շահեկան կողմերը (օրինակ՝ այն, որ տվյալ հարցաքննությունը տեսաձայնագրելու դեպքում բոլոր հանգամանքները մանրամասնությամբ ուսումնասիրման ենթակա կլինեն և կօգնեն գործի առավել արդյունավետ քննությանը):

Ելնելով հարցաքննության ընթացքում կիրառելի՝ մշտապես վերամշակման ենթակա տակտիկական հնարքների գործածման անհրաժեշտությունից՝ խիստ արդիական հիմնախնդիր է քննիչների պարբերաբար վերապատրաստումների անհրաժեշտությունը՝ վերոնշյալ գիտելիքների և համապատասխան հմտությունների ձեռքբերման և օրենքով սահմանված նորմերի շրջանակներում դրանց արդյունավետ կիրառման նպատակով՝ հնարավորություն ընձեռելով նաև ստացված ցուցմունքների վերարտադրման գործընթացն արձանագրված արդյունքների առումով դարձնել առավելագույնս ամբողջական, հավաստի և օբյեկտիվ իրականությանը համապատասխանող:

Գրականություն

1. Վարդանյան Ա., Ձեռնարկ ՀՀ-ում ազատագրված անչափահասների հետ աշխատող մասնագետների համար՝ ուղղված անչափահասների սոցիալական վերաինտեգրման աշխատանքների առավել արդյունավետ կազմակերպմանը, Երևան, 2018թ.:
2. Енгальчев В.Ф. Психологическое воздействие в правоохранительной деятельности // Прикладная юридическая психология: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. А.М. Столяренко, М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.
3. Соловьева О. В. Обратная связь в межличностном общении // Психология общения. Энциклопедический словарь / Под общ. ред. А.А. Бодалева, М., Изд.-во Когито-Центр Москва, 2011, 112с.
4. Чуфаровский Ю.В.. Психология в оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов. – М.: Проспект, 2020, 208с.

ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԳՈՎԱԶԴ

ԷԼԵՆ ԴԱՎԹՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
Հոգեբանության ամբիոնի մագիստրանտ
elen.davtyan@edu.isec.am

Համառոտագիր

Սույն հոդվածում ներկայացվում է զանգվածային մշակույթը և նրա ամենաազդեցիկ երևույթը՝ գովազդը: Գովազդի մեջ է, որ առավելագույնս խստացված հանդես են գալիս զանգվածային մշակույթին բնորոշ մի շարք ընդհանուր գծեր, որոնց միջոցով ազդում են մարդկանց հոգեկանի վրա, նրանց զրկում ինքնավերահսկումից և պարտադրում որոշակի վարք, ընդունելի մտածելակերպ, կանխատեսելի գործելակերպ, պահանջմունքների և ճաշակի ուղղորդված զարգացում:

Զանգվածային մշակույթի ֆենոմենի աշխարհահայեցողա-մեթոդաբանական հիմքերը սկսում են ձևավորվել՝ պատմության մեջ բուրժուազիայի ի հատ գալով: Հին աղբյուրներին հակադրելով մի շարք մտածողներ գտնում են, որ միայն տեխնոլոգիական միջոցներն են, որոնք իբրև 20-րդ դարում ստեղծել են «համաշխարհային մշակույթ»-ի նոր տիպ: «Զանգվածային մշակույթի» ծնունդն անմիջականորեն կապված է կյանքի համընդգրկուն զանգվածայնացման հետ: Զանգվածային մշակույթը միատարր չէ: Նրան հատուկ է բաժանվածությունը:

Բազում մտածողներ «էլիտար» մշակույթին հակադրում են «զանգվածային» մշակույթը, որը գեղարվեստական արվեստում կատարում է յուրահատուկ սոցիալական ֆունկցիաներ:

Զանգվածային մշակույթը, որպես կանոն, գեղարվեստական արժեքով քիչ է, քան էլիտար կամ ժողովրդական մշակույթը, բայց այն ունի ընդարձակ լսարան և համարվում է հեղինակային: Արվեստի տարածաժամանակային ձևերը՝ կինո, թատրոն, լուսառադիո, գովազդ, ստեղծված են բավարարելու զանգվածային մշակույթի կրողների նախասիրությունները:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. զանգված, ամբոխ, մասսայական մշակույթ, սպառողական մշակույթ, գովազդ, հեռուստատեսային գովազդ:

МАССОВАЯ КУЛЬТУРА И РЕКЛАМА

ЭЛЕН ДАВТЯН

Национальная академия наук Республики Армения

Международный научно-образовательный центр

магистрант кафедры психологии

elen.davtyan@edu.isec.am

Аннотация

Статья знакомит с массовой культурой и ее самой важной чертой – рекламой. Именно в рекламе наиболее сильно подчеркивается ряд общих особенностей, характерных для массовой культуры, посредством которых они влияют на психику людей, лишают их самоконтроля, навязывают определенные модели поведения, приемлемое мышление, предсказуемое поведение, направленное на развитие потребностей и вкусов.

Мировоззренческие и методологические основы феномена массовой культуры начинают складываться с появлением в истории буржуазии. Вопреки старым источникам, некоторые полагают, что только технологические средства, якобы, создали новый тип «мировой культуры» в XX веке.

Многие мыслители противопоставляют «элитную» культуру «массовой» культуре, которая выполняет уникальные социальные функции в искусстве. Рождение «массовой культуры» напрямую связано со всеобщей массовой культурой жизни. Массовая культура неоднородна. Ей свойственна расчлененность.

Массовая культура, как правило, имеет меньшую художественную ценность, чем элитарная или народная культура. Но она имеет широкую аудиторию и считается авторской. Пространственные формы искусства - кино, театр, световое радио, реклама - созданы для удовлетворения вкусов носителей массовой культуры.

В XX веке возникновение новых культурных направлений и течений сопровождается существованием столь же разнообразных философско-эстетических теорий. Каждая философская теория является идеологическим отражением этого общества в общественном сознании.

Естественно, общество, создавшее «массового человека», должно было создать «массовую культуру» в качестве соответствующего ответа.

Ключевые слова и фразы: масса, толпа, массовая культура, культура потребления, реклама, телевизионная реклама

CONSUMER CULTURE AND ADVERTISING

ELEN DAVTYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

International Scientific-Educational Center

Department of Psychology, MA student

elen.davtyan@edu.isec.am

Abstract

This article introduces mass culture and its most influential feature-advertising. It is in the advertisement that several common features typical of mass culture are most strongly emphasized, through which they influence people's psyche, deprive them of self-control, impose certain behaviours, acceptable thinking, predictable behaviour, directed development of needs and tastes.

The philosophical and methodological foundations of the phenomenon of mass culture begin to take shape with the appearance of the bourgeoisie in history. Contrary to old sources, some believe that only technological means allegedly created a new "world culture" in the twentieth century.

Many thinkers oppose "elite" culture to "mass" culture, which performs unique social functions in art.

The birth of "mass culture" is directly related to the all-around massification of life. Popular culture is not homogeneous. Separation is peculiar to it.

Popular culture, as a rule, has less artistic value than elite or popular culture. But it has a broad audience and is considered authoring. Spatial art forms - cinema, theatre, light radio, advertising - are created to satisfy the tastes of the bearers of mass culture.

In the 20th century, the emergence of new cultural trends and currents was accompanied by equally diverse philosophical and aesthetic theories. Every philosophical theory is an ideological reflection of this society in the public consciousness.

Naturally, the society that created the "mass man" had to create "mass culture" as an appropriate response.

Keywords and phrases: mass, crowd, mass culture, consumer culture, advertising, television advertising.

Չանգվածային մշակույթը առաջացել է 20-րդ դարում, երբ զանգվածային տեղեկատվության միջոցները՝ ռադիոն, տպագրությունն, հեռուստատեսությունը, թափանցեցին աշխարհի շատ երկրներ և դարձան մատչելի հասարակության տարբեր շերտերի համար: Այն կարող է լինել ազգային և միջազգային: Վառ օրինակ է էստրադային երաժշտությունը, որը հասկանալի և մատչելի է ցանկացած տարիքի անձանց, բնակչության ամեն շերտին՝ կրթվածության հանգամանքից անկախ **[1, էջ 75]:**

«Մասսայական մշակույթ» տերմինը հանդես է եկել 1944 թվականին, երբ լույս տեսավ ամերիկյան սոցիոլոգ Դ. Մակդոնալդի «Չանգվածային մշակույթի տեսությունը» հոդվածը: Ավելի վաղ (1939թ.) լույս տեսած Տ. Էլիոտի «Քրիստոնեական հասարակության գաղափարները» գրքում ներկայացված «զանգվածային հասարակության մշակույթ» տերմինը այսօր էլ կիրառվում է:

Մեր դարի 80-ական թվականներից «զանգվածային մշակույթի» կողքին օգտագործվում է «ժողովրդական (հասարակ) մշակույթ» հասկացությունը: Ամերիկացի հոգեբան, գրող և ուսուցիչ Բ. Ռոզենբերգը գտնում է. «ժամանակակից տեխնոլոգիան զանգվածային մշակույթի գոյության անհրաժեշտ և բավարար պատճառ է. ոչ ազգային բնույթը, ոչ տնտեսական կառուցվածքը, ոչ քաղաքական համակարգը որոշիչ նշանակություն չունեն» **[2, էջ 75]:**

Չանգվածային է կոչվում մշակութային արտադրանքի այն արդյունքը, որն ամեն օր արտադրվում է մեծ ծավալներով: Այդ մշակույթը կենցաղային է, որը ներկայանում է տարբեր աղբյուրների միջոցով հսկայական լսարանին՝ ներառյալ զանգվածային տեղեկատվության և հաղորդակցման միջոցները **[3, էջ 83]:**

Չանգվածային մշակույթի ավելի խոր վերլուծության է ենթարկել կանադացի սոցիոլոգ Մ. Մակլուենը (1911-1980): Նրա կարծիքով՝ տպագրական տեխնիկան ստեղծել է հասարակություն, իսկ էլեկտրոնայինը՝ զանգված: Սահմանելով արվեստին առաջնորդող հոգևոր մշակույթի էլեմենտը՝ Մակլուենը մատնանշում է գեղարվեստական մշակույթի էսկեպիզմի (իրականությունից հեռացնող) ֆունկցիա:

20-րդ դարում տեղի ունեցած տնտեսական, հասարակական և քաղաքական փոփոխությունների արդյունք էր «զանգվածային մարդը կամ մարդ-զանգվածը»: Օրտեգա ի Գասսետին (1883-1955) «Չանգվածի ապստամբությունը» աշխատության մեջ «ամբոխ» եզրույթից տարանջատում է զանգված տերմինը: Ամբոխը բազմությունն է, իսկ բազմությունն սոցիոլոգիայի տեսանկյունից զանգված է: Այնուհետև նա գրում է. «Հասարակությունը միշտ եղել է փոքրամասնության և զանգվածի շարժական ընդհանրությունը: Փոքրամասնությունը առանձնացող անձանց ամբողջություն, զանգվածը՝ ոչնչով չառանձնացող:

Ձանգվածը միջին վիճակագրական մարդն է: Այս կերպ «շատերը» անցնում են որակյալի» [3, էջ 84]:

Օրտեգա ի Գասսետին «զանգվածային մարդը» հակադրում է մարդկության «ընտրյալ փոքրամասնությանը» կամ էլիտային: Նա այդ փոքրամասնությանը սովորական մարդկանցից տարանջատելու համար մեջբերում է Գյոթեի հետևյալ խոսքերը. «Հաճույքով ապրելը բնորոշ է պլեբեյներին, ազնվականը ձգտում է ապրել կյանքի բարձրագույն կանոններին և պահանջներին համապատասխան»:

Ձանգվածային մշակույթը, որպես կանոն, գեղարվեստական արժեքով քիչ է, քան էլիտար կամ ժողովրդական մշակույթը, բայց այն ունի ընդարձակ լսարան և համարվում է հեղինակային [4, էջ 8]:

Ձանգվածային մշակույթի պատմությունը բաժանվում է երեք տարբերակված շրջանների: Առաջին շրջանին հատուկ է հատկապես «զանգվածային մամուլի» ստեղծումը, որի ծնունդը կապվում է ամերիկացի հրատարակիչներ Ժոզեֆ Պոլիտցերի և Ռանդոլֆ Հերստի անունների հետ: Երկրորդ շրջանում «զանգվածային մամուլին» միանում են ռադիոն, կինոն, հեռուստատեսությունը, համակարգչային տեխնիկան, գովազդը: Երկրորդ շրջանի նորամուծություններից է կինոարվեստը, որը չնայած իր կարճատև պատմությանը, այսօր համարվում է ամենազանգվածայինը: Այն էապես տարբերվում է արվեստի մյուս բոլոր ձևերից ոչ միայն իր լսարանի ընդարձակությամբ, այլև նրանով, որ դուրս է գալիս զուտ գեղարվեստի շրջանակներից:

Կինոյից զատ գրեթե մեծ զուգընթաց, մեծ զարգացում ապրեց նաև ռադիոն, սակայն, ի տարբերություն կինոյի, ռադիոն զարգացել է ոչ թե որպես արվեստի ձև, այլ՝ տեղեկատվության միջոց:

Ձանգվածային մշակույթի զարգացման երրորդ շրջանը կապված է հեռուստատեսության հետ, որի մասին անգլիացի սոցիոլոգ և մարդաբան Էշլի Մոնտեպյոն «Հեռուստատեսությունը և մարդու մասին նոր պատկերացումները» աշխատության մեջ գրում է. «Հեռուստատեսության գործառույթը այն չէ, որ մարդու աչքերի առաջ պահեն հայելին, որպեսզի նա իրեն տեսնի այնպիսին, ինչպիսին նա իրականում է»: Ընդհակառակը, հեռուստատեսության գործառույթը պետք է լինի մարդու մասին այնպիսի պատկերացման ստեղծումը, ինչպիսին նա կարող էր լինել և ինչպիսին պետք է լիներ, քանի որ մարդը զարգացող արարած է և զարգացումը նրա բնական իրավունքն է»: Ըստ նրա՝ հեռուստատեսությունը հանդիսատեսին պետք է այնպիսի ծրագրեր առաջարկի, որոնք նրա կյանքը կդարձնեն ավելի գործուն, ավելի ամբողջական և հումանիստական:

Չանգվածային մշակույթում պրագմատիզմի պրակտիկ դրսևորումն է գովազդը: Այն իրագործում է պրագմատիզմի հիմնական ուսմունքը, որը հանդիսանում է նրանում, որ իրական է այն, ինչը օգտակար է, այսինքն՝ տալիս է բավարարվածություն և հասցնում հաջողության [3, էջ 89]:

«Գովազդային մշակույթի» ուժը աճել է՝ անշեղորեն հարձակվելով հին կամ ավանդական, աշխատող դասակարգի մշակույթի վրա հանուն նոր՝ «փայլուն բարբարոսության» զանգվածային մշակույթի: Այսպիսի աշխարհում լինել տարբերվող նշանակում է պարսավանքի ենթարկվել: Այնպիսի դրություն, որի խոցելի մասն է դառնում հատկապես երիտասարդությունը: Այդ «կեղծ աշխարհի բարբարոսները» միշտ պահանջում են ավելին, քան ակնկալում էին ստանալ իրենց ծնողները, տատիկները և պապիկները [4, էջ 41]:

Պոստմոդեռնիստական մշակույթն այլևս չի տարբերում բարձր և զանգվածային մշակույթները: Ինչպես տեսնում ենք, ոմանց համար այն հանդիսանում է էլիտարության տոնակատարության ավարտի պատճառը՝ կառուցված մշակույթի ազատ տարբերությունների վրա: Առևտրի և մշակույթի փոխհարաբերության օրինակ կարելի է գտնել հեռուստատեսային գովազդի և պոպ մշակույթի մեջ: Օրինակ՝ աճում է այն արտիստների ցանկը, որոնց ձայնագրությունները ուշադրության են արժանանում հեռուստատեսային գովազդի հեռարձակումից անմիջապես հետո: Եվ հարց է ծագում՝ ինչն է վաճառվում սկզբում՝ երգը թե ապրանքը: Իհարկե, երկուսն էլ [4, էջ 12]:

Այսպիսով՝ զանգվածային մշակույթը կրում է տեխնոլոգիական բնույթ. ստեղծում է գործունեության ձևեր՝ լսարանի պահանջները բավարարելու համար:

Գրականություն

1. **Մելքումյան Գ. Ա.**, Մշակութաբանություն /ուսումնական ձեռնարկ/, Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2010, 120 էջ:
2. **Кравченко А. И.** Культурология: Учебное пособие для вузов. 4-е изд., М.: Академический Проект, 2003, 496 с.
3. **Радугина А. А.**, Культурология, М., Центр, 1997, 159 с.
4. **John Storey**, Cultural Theory and Popular Culture an Introduction, Fifth edition, Paerson Longman, 2009. 266p.

**ՎՇՏԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ**

ԳԱՅԱՆԵ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
Հոգեբանության ամբիոնի հայցորդ
gayane5272.2k@gmail.com

Համառոտագիր

Հոգվածում ներկայացված է վշտի հիմնական իմաստը, դրանց ծագման տեսակները և գործոնները, այդ փուլերի արդյունքում խոցելի խմբերի առջև ծառայած դժվարությունները: Բայց սզացող անձի այս սահմանումները, տեսակները, գործոնները և դրանց ազդեցությունը բազմազան են և ունեն սուբյեկտիվ ընկալում՝ կապված անձի անձնական հատկությունների և պաշտպանական մեխանիզմների և հակազդումների հետ:

Երեխաները նույնպես զերծ չեն վիշտ զգալուց և նրանց վշտը հաղթահարելու համար մեծահասակների մանրակրկիտ ուշադրությունն է պետք:

Վշտի հետազոտությունները շարունակական գործընթաց են, և խնդիրը դեռ պետք է ենթարկվի հետագա ուսումնասիրությունների:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. վիշտ, ցավ, ցավի փուլեր և գործոններ, մեխանիզմներ, հաղթահարում:

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГОРЯ И МЕХАНИЗМЫ ЕГО
ПРЕОДОЛЕНИЯ**

ГАЯНЕ МАРГАРЯН

Международный научно-образовательный ЦЕНТР НАН РА
соискатель кафедры психологии
gayane5272.2k@gmail.com

Аннотация

Изучено горе как эмоциональное состояние, его типичные симптомы, этапы преодоления и факторы, влияющие на горе, сложности его преодоления для уязвимых групп.

Однако определение горя, типы преодоления, факторы, влияющие на скорбящего, различны. Они субъективны и зависят от личных, индивидуальных особенностей человека, переживающего горе, и защитных механизмов. Детям также не чуждо чувство горя и здесь необходимо особое внимание со стороны взрослых.

Горе как состояние, сопровождающее человека на всех этапах жизни, нуждается в дальнейшем исследовании.

Ключевые слова и фразы: горе, боль, этапы, симптомы, аффективные, влияющие факторы, механизмы преодоления.

THE PSYCHOLOGICAL FEATURES OF GRIEF AND MECHANISMS OF OVERCOMING IT

GAYANE MARGARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

International Scientific-Educational Center

Department of Psychology, Applicant

gayane5272.2k@gmail.com

Abstract

The article presents the main meaning of grief, types and factors of their origin, the difficulties faced by vulnerable groups as a result of those stages. But these definitions, types, factors, and their impact on a grieving person are various and have subjective perception attached to personal characteristics and defence mechanisms of the person.

Children also are not left out of feeling grief, and they need careful attention of adults to overcome grief.

Grief researches are an ongoing process, and the problem is still ture to study Grief as a condition accompanying a person at all stages of life needs further research.

Keywords and phrases: grief, pain, bereavement, stages and factors of grief, overcoming.

Վիշտը կորստյան հետևանքով ծագող նորմալ, առողջ ռեակցիա է: Յուրաքանչյուր մարդ երբևէ կորուստ և վիշտ է ունենում: Վիշտը դա նաև հոգեբանական այնպիսի գործընթաց է, որի ժամանակ մարդը աշխատելով կորստի ցավի հետ, կրկին ձեռք է բերում հավասարակշռության և կյանքի լիարժեքություն: Վիշտը անդառնալի և չկառավարվող գործընթաց է և այն չպետք է համարվի թուլության դրսևորում, քանի որ այն ևս մի եղանակ է, որի արդյունքում մարդը կարողանում է վերականգնվել էական կորստից, մահից: **[7, էջ 239]:** Կորուստը մահվան օբյեկտիվ փաստն է, վիշտն անձի հուզական, կոգնիտիվ և վարքային հակազդումներն են՝ կապված նշանակալից անձի մահվան հետ, իսկ սուգը վիշտն ապրելու սոցիալ-մշակութային դրսևորումն է: Ըստ Ա. Վոլֆելտի՝ վիշտը կորստի ներքին ապրում է, դրա հետ կապված մտքերը, զգացմունքները **[6, էջ 2-3]:** Վիշտն ապրելու վերաբերյալ առանձին հետազոտություններ և վերլուծություններ կոգնիտիվ-վարքաբանական հոգեբանության և հոգեթերապիայի ոլորտում չկան, սակայն Ա. Բեկի հոգեկան խանգարումների առաջացման կոգնիտիվ հայեցակարգից ելնելով՝ կարող ենք հետևություն անել, որ կորուստն ակտիվացնում է անձի բացասական իռացիոնալ մտքերի որոշակի շղթա, որը կարող է ազդել վշտի հակազդումների ինտենսիվության վրա, երկարաձգել վիշտն ապրելու գործընթացը, հատկապես՝ այն անձանց մոտ, ովքեր ունեն նախատրամադրվածություն՝ ընկալելու աշխարհը և իրականությունը բացասական տեսանկյունից: Օրինակ՝ նշանակալից անձի մահը կարող է մեկնաբանվել որպես դիտավորյալ մերժվածություն՝ ելնելով սեփական անձի թերարժեքության զգացումից, սոցիալական մեկուսացվածությունից և օտարացվածության զգացումից, որի արդյունքում առավել մեծանում է տխրության ու միայնության զգացումը: Կոգնիտիվ հոգեբանության տեսանկյունից նորմալ վշտի դեպքում անձը կարողանում է փոխել իր պատկերացումներն ու մտքերը՝ կյանքի նոր պայմաններին հարմարվելու համար: Այն դեպքում, երբ անձն ունենում է հարմարման դժվարություններ, նշանակում է՝ նա ունի նշանակալից անձի մահվան ընկալման և մեկնաբանման հետ կապված իռացիոնալ համոզմունքներ, որոնք մեծացնում են ախտաբանական վշտի առաջացման հավանականությունը և խոչընդոտում կորստի ընդունմանը:

Վշտի անհատական ընթացքը և մասնավորապես նրա ոչ բարեհաջող դրսևորումները մեծ մասամբ տեղի են ունենում մարդու սեփական անձի, շրջապատի համար պատասխանատու լինելու գիտակցումից՝ էքստրեմալ պայմաններում կատարվածի համար **[3, 48 էջ]:** Յանոֆֆ-Բուլմանի, Բոելենի, Նայմերի և այլոց կատարած հետազոտություններն այս ոլորտում ուղղված են կորստից

հետո անձի հուզական և վարքային ապահարմարողական հակազդումների և իռացիոնալ մտածողության կապի ուսումնասիրմանը: Բոելեյնի և համահեղինակների հետազոտությունը հաստատեց այդ դրույթը՝ ցույց տալով, որ վշտի ախտաբանական հակազդումներ ունեցող անձանց մոտ գերակշռում է իռացիոնալ մտածողությունը, ինչպես նաև սեփական անձի նշանակալիության և կյանքի իմաստավորվածության վերաբերյալ բացասական համոզմունքները **[5, էջ 54]:**

Գոյություն ունեն վշտի հաղթահարման հետևյալ փուլերը.

✓ Շոկային փուլ. կորստին հետևող առաջին ռեակցիան շոկն է: Մարդու հոգեկանը դեռ կարծես պաշտպանում է այդ պահի համար անհաղթահարելի թվացող ապրումները, որոնց հետ այդ պահին կարծես թե անհնար է համակերպվել: Մենք միաժամանակ և «գիտենք և չգիտենք» տեղի ունեցածի մասին: Հավատալ և ամբողջությամբ այն զգալ դեռ անհնար է **[1, էջ 38]:**

✓ Ժխտում: Շոկին անմիջապես հետևում է ժխտման փուլը: Մարդիկ կարող են գիտակցել կորուստը, բայց ներքուստ չեն կարողանում հաշտվել այդ իրողության հետ: Երբ շոկն ու ժխտումը սպառում են իրենց, իրականությունը դանդաղորեն սկսում է գիտակցվել: Մարդիկ սկսում են գիտակցել, որ կորուստն իսկապես տեղի է ունեցել: Այդ իրավիճակում իրեն լքված զգալն ու զայրանալը միանգամայն նորմալ է: Մարդիկ այդ զայրույթը կարող են ուղղել Աստծո կամ կրոնի դեմ, բուժանձնակազմի, մահացածի, իրենց հարազատների կամ նույնիսկ իրենց դեմ:

✓ Մեղավորության զգացում: Շատ քիչ մարդիկ կան, որոնք սզալու ընթացքում մեղավորության և ավսոսանքի զգացումներ չեն ունենում: «Ես պետք է ավելին անեի», միտքը հետապնդում է շատերին: Ինքնամեղադրանքների համար պատճառներ գտնելու մեջ մարդիկ շատերը շատ հնարամիտ են լինում: «Այնքա՛ն բաներ կարելի էր այլ կերպ անել, եթե ես իմանայի»:

✓ Տխրություն: Տխրությունը վշտի ապրման պարտադիր մասն է կազմում: Միայնակության, լքվածության և վախեցածության զգացումները միանգամայն նորմալ են: Երբ շոկն ու ժխտումն արդեն անցել են, իսկ զայրույթը սպառել է իրեն, դրանք իրենց տեղը զիջում են տխրությանն ու հուսահատությանը: Մարդու եռանդը կարող է չբավականացնել առօրյա նույնիսկ ամենափոքրիկ գործերը կատարելու համար: Լացի նոպաներն անվերջ են թվում:

✓ Իրողության հետ հաշտվելը: Միայն ժամանակը վիշտը բուժել չի կարող: Կորստի գիտակցումը և ցավ ապրելը կարող են ազատել մշտապես անցյալին վերադառնալու գայթակղությունից: Պետք է նաև հասկանանք, որ վշտի ապրման փուլերը կարող են փոփոխվել: Մարդը կարող է սկզբում համա-

կերպվել, բայց հետո վերադառնալ ժխտման փուլին: Սա նորմալ և կանխատեսվող երևույթ է:

Գրականության մեջ առանձնացնում ենք վշտին բնորոշ հետևյալ ախտանշանները՝

- ✓ զայրույթ
- ✓ ինքնամեղադրանքներ
- ✓ ժամանակ առ ժամանակ լացի նոպաներ
- ✓ փորլուծություն
- ✓ գլխապտույտ
- ✓ սրտի զարկերի արագացում
- ✓ կոկորդում ասես գունդ լինելը
- ✓ շրջապատում ամեն ինչ թվում է անիրական. ասես երազում լինի
- ✓ գլխացավեր
- ✓ շնչառության արագացում
- ✓ կազմակերպված լինելու անկարողություն
- ✓ ախորժակի կորուստ և նիհարում
- ✓ անհանգստություն և դյուրագրգռություն
- ✓ տխրություն կամ դեպրեսիա
- ✓ մահացածի կերպարը տեսնելը
- ✓ շնչահեղձություն
- ✓ ծանրություն կրճքավանդակում
- ✓ հոգնածություն, ուժասպառություն
- ✓ կենտրոնանալու դժվարություն
- ✓ քնի խանգարումներ

Երեխաները ևս ունակ են ունենալու տառապանքի ապրումներ, եթե նրանց ասվի ճշմարտությունը: Հաճախ մեծերը զրկում են երեխաներին վիշտն ապրելու հնարավորությունից: Եթե ծնողները բացահայտ արտահայտում են իրենց զգացումները, երեխաների համար ավելի հեշտ է լինում անկեղծորեն արտահայտվելը: Մանկական վիշտը կախված է երեխայի զարգացման մակարդակից, որը կարող է ընթանալ թե նորմալ ընթացքով, թե ունենալ բարդացումներ:

Ախտանիշներն են՝

- ✓ չկառավարվող զայրույթի բռնկումներ
- ✓ հաճախակի հիվանդանալը
- ✓ նյարդային վիճակը

- ✓ դժբախտ պատահարների մեջ ընկնելու հավանականությունը
- ✓ հիպերակտիվությունը
- ✓ սարսափները
- ✓ հիշողության հետ կապված խնդիրները
- ✓ ծնողներից չափազանց մեծ կախվածություն ունենալը
- ✓ կրկնվող երազները և այլն:

Ավելի մեծ տարիքի երեխաների մոտ՝

- ✓ ուշադրության կենտրոնացման խնդիրներ
- ✓ մոռացկոտություն
- ✓ անքնություն կամ, հակառակը, քնկոտություն
- ✓ հակասոցիալական վարք
- ✓ երեխայի համար հեղինակություն ունեցող անձի բացակայություն
- ✓ ինքնասպանության մասին խոսակցություններ
- ✓ սինվոլիկ երազներ
- ✓ շատակերություն կամ հակառակը
- ✓ հակվածություն դեպի թմրանյութերը կամ ալկոհոլը
- ✓ տանից փախուստը և այլն:

Վշտի ասպեկտները, որ կապված են միջէմոցիոնալ և էմոցիոնալ-կոգնիտիվ ինտերակցիաների հետ, տարբեր մշակույթներում տատանվում են: Բլոկը առաջ քաշեց վշտի ինտերակտիվ կապերի բնույթի էական տարբերությունները ամերիկյան ու նորվեգական մշակույթների միջև: Նա բացահայտեց այս մշակույթների ներկայացուցիչների միջև եղած էական տարբերությունները և վշտի՝ անհանգստության, նախանձի ու բավարարվածության հետ կապերի բնույթի տարբերությունները: Ինչպես Բլոկը, այնպես էլ Իզարդը համակարծիք է այն պնդմանը, որ բազային էմոցիաների փոխհարաբերությունները, հետևաբար նաև այդ փոխհարաբերությունների հաճախականությունը տարբեր են տարբեր մշակույթներում **[2, էջ 153]**:

Վշտի ընթացքի վրա ազդող գործոններ՝

- ✓ մարդու անհատական առանձնահատկությունները
- ✓ դժվարությունները հաղթահարելու կարողությունը
- ✓ տարբեր վնասակար գործոնների առկայությունը, օրինակ՝ ալկոհոլից, թմրայութերից կախվածությունը (թեկուզ անցյալում)
- ✓ մահացածի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը
- ✓ մահացածի տարիքը
- ✓ սգացողի տարիքը
- ✓ սգացողի կրոնական և հոգևոր համակարգը

- ✓ մահվան տեսակը՝ անակնկալ
- ✓ երկարատև հիվանդության արդյունքում վրա հասած
- ✓ ինքնասպանություն
- ✓ մահացածի էթնիկ պատկանելիությունը

Վշտի ընթացքի վրա ազդող գործոններից կարող ենք դիտարկել՝

- ✓ անձի սուիցիդալ հակումները
- ✓ հոգեկան շեղումները
- ✓ հոգեկան խանգարումները նախկինում
- ✓ սգացողի սեռը
- ✓ սատարող մարդկանց առկայությունը
- ✓ առկա այլ սթրեսային գործոնները
- ✓ վշտի, կորստի հետ նախկինում առնչված լինելու փորձ:

Կան սակայն կորստի, ցավի, վշտի պատճառներ, որոնք սակայն չեն ընդունվում կամ բարձրաձայնվում «վիշտը կրողի» և հասարակության կողմից:

Հասարակությունը հաճախ կարող է չցանկանալ կամ չունենալ բավականին գիտելիքներ՝ հաղթահարելու վիշտը կամ ապրումակցելու վիշտը կրողին:

Ռիսկի խմբի մեջ են մտնում՝

- ✓ խորթ ծնողի մահը հաղթահարած երեխաները.
- ✓ մահացած ծնված երեխայի մայրը.
- ✓ հղիությունը արհեստական ընդհատած կանայք:

Վշտի աֆեկտիվ ապրման մեջ կարելի է առանձնացնել այնպիսի բաղադրիչներ, ինչպիսիք են՝ (այլ մարդու հանդեպ խղճահարության զգացումը) անօգնականությունը, ողբերգությունը կանխել չկարողանալու անկարողությունը և, ի վերջո, հուսալքությունը, եթե դժբախտությունը նրա հետ է կատարվել **[4, էջ 136]**:

Խոսելով վշտի, ցավի մասին չենք կարող չանրադառնալ օրինակ ՄԻԱՎ/ՁԻԱՀ կարգավիճակ ունեցող անձանց և հայ հասարակության կողմից նրանց պիտակավորելու խնդրին: Մարդը, ով այդ հիվանդության կրողն է, առանց այդ էլ ունենում է հոգեկական և ֆիզիկական ապրումներ՝ կարիք է ունենում, որ դիմացինը լսի, հասկանա իրեն, սակայն այս մարդիկ, վախենալով բարձրաձայնել, մնում են անտեսանելի շրջապատի համար: Ամաչելով խոսել իրենց ցավի, վախերի մասին, իրենց կարծես հեռու են պահում ավելի չխոցվելուց: Վերջերս Հայաստանում արված հետազոտությունները ցույց տվե-

ցին, որ հայ հասարակությունը դեռևս պատրաստ չէ դիտարկելու նրանց հասարակության լիիրավ անդամի:

Մենք փոքրիկ հարցում իրականացրինք այս կարգավիճակ ունեցող մարդկանց շրջանում, և լսեցինք նրաց հանդեպ իրականացված խտրական վերաբերմունքի բազմաթիվ դեպքեր հասարակության ու անգամ բժիշկների կողմից: Նրանցից շատերի կարգավիճակի մասին, բացի ընտանիքի անդամներից, ոչ ոք չգիտի, ու այս մարդիկ սարսափում են հասարակության պիտակավորումից՝ մնալով իրենց ապրումների, վշտի հետ միայնակ:

Գրականություն

1. Кюблер-Росс Э. О смерти и умирании, Лондон 38, 1996, 294 с.
2. Изард К. Психология эмоций, СПб, 1999, 464 с.
3. Китаев – Смык Л. Психология стресса, М., 1983, 368 с.
4. Левитов Н. Психических состояниях человека, М., 1964, 344 с.
5. Шефов С., Психология горя, СПб, 2006, 144 с.
6. Шавердян Г., Травматический стресс: Психические расстройства и развитие личности, Ереван, 1998, 300 с.
7. Bowlby J., Attachment and loss: Vol. 3. Loss: Depression and sadness, New York: Basic Books, 1980, 437 p.

ANALYSIS OF THE CORRELATION BETWEEN MANIPULATIVE INFLUENCE AND THE FORMATION OF PUBLIC ANXIETY

BENIK YERIBEKYAN

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan, Applicant
Lecturer at Vanadzor State University

byeribekyan@bk.ru

Abstract

The article discusses the problem of anxiety formation in society, provides some theoretical justification, identifies specific manipulative strategies, attempts to establish and analyze the interdependence between manipulative strategies and the formation of anxiety. The introduction deals with the issue of information uncontrollability. This fact becomes the basis and foundation for the deployment of the manipulative process. In this context, certain information becomes available for various kinds of modifications and distortions. In particular, framing and verbal techniques of manipulative influence are used as particular manipulative strategies and mechanisms. This whole process eventually leads to social instability and social anxiety. Some theoretical substantiations of the psychological mechanism of the anxiety occurrence are given. In particular, the concepts of social anxiety in terms of clinical and social anxiety in terms of socio-psychological view are distinguished. The emergence of social anxiety is considered in the context of manipulative influence. The phenomenon of psychological infection is analyzed as an essential mechanism for the emergence of social anxiety. Such spheres of social life and reality as the political sphere are considered as specific areas. As a separate mechanism for the formation of public anxiety, the process of spreading rumours is considered. The use of specific manipulative verbal formulations, constructions and rhetorical practices is analyzed as elements and means in this process. The fact of manipulative use of expert opinions is also revealed. The process of forming public anxiety in the context of the pandemic spread is also analyzed. Some discursive formulations that use certain numerical data as a manipulative strategy to increase the level of public anxiety are highlighted. Examples of the spread of rumours in the context of a possible military attack are analyzed, and statistics on the degree of public anxiety are provided.

Keywords and phrases: *manipulation, strategies, anxiety, society rumors, quantitative data.*

**ՄԱՆԻՊՈՒԼՅԱՏԻՎ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՆՐԱՅԻՆ
ՏԱԳՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՄԻՋԵՎ ՓՈԽԿԱՊՎԱԾՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ**

ԲԵՆԻԿ ԵՐԻԲԵԿՅԱՆ

Խ. Աբովյանի անվանի հայկական պետական մանկավարժական
համալսարանի հայցորդ
Վանաձորի պետական համալսարանի դասախոս
byeribekyan@bk.ru

Համառոտագիր

Սույն հոդվածում ուսումնասիրության են ենթարկվում հանրային տագնապայնության առաջացման որոշ հիմնախնդիրներ, ներկայացվում են տեսական հիմնավորումներ, վեր են հանվում կոնկրետ մանիպուլյատիվ մեխանիզմներն ու մարտավարությունները, փորձ է կատարվում վերլուծության ենթարկել և ներկայացնել մանիպուլյատիվ գործընթացի ծավալման, իրականացման և հանրային տագնապայնության առաջացման միջև եղած փոխկապվածությունը: Ներածության մեջ քննարկվում է ժամանակակից աշխարհում տեղեկույթի և տեղեկատվական հոսքերի կառավարման և համակարգման դժվարության խնդիրը, որի արդյունքում համապատասխան խոսքային միջոցների, հնարքների օգտագործման և տեղեկատվության ձևախեղման միջոցով հնարավոր է դառնում իրականացնել համապատասխան մանիպուլյատիվ ներգործություն: Այս ամենը վերջնական արդյունքում հանգեցնում է հանրային տագնապայնության աստիճանի բարձրացմանը: Տեսական հատվածում ներկայացվում են տագնապայնության առաջացման պատճառներ՝ հիմնվելով կլինիկական հոգեբանության որոշ հայեցակարգերի վրա: Հանրային տագնապայնության առաջացման խնդրում ներկայացվում են սոցիալ-հոգեբանական պատճառները, մասնավորապես՝ մանիպուլյատիվ ներգործության համատեքստում: Որպես հանրային տագնապայնության առաջացման առանձին մեխանիզմ դիտարկվում է ասեկոսենների տարածման գործընթացը, ինչպես նաև հոգեբանական վարակման երևույթը: Հանրային տագնապայնության առաջացման համատեքստում ներկայացվում է երկու ոլորտ՝ քաղաքական և առողջապահական: Որպես հանրային տագնապայնության առաջացման խնդրում մանիպուլյատիվ նպատակաուղղվածություն՝ դիտարկվում են դիսկուրսիվ ձևակերպումներ և քանակական տվյալներ, ներկայացվում են փորձագիտական տարբեր կարծիքներ, բերվում են սոցիալական որոշ հարցումների տվյալներ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. մանիպուլյացիա, հնարքներ, հանրային տագնապայնություն, ասեկոսեններ, քանակական տվյալներ:

АНАЛИЗ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ МАНИПУЛЯТИВНЫМ ВОЗДЕЙСТВИЕМ И ФОРМИРОВАНИЕМ ОБЩЕСТВЕННОЙ ТРЕВОЖНОСТИ

БЕНИК ЕРИБЕКЯН

Соискатель Армянского государственного педагогического университета
им. Х. Абовяна

преподаватель Ванадзорского государственного университета

bveribekyan@bk.ru

Аннотация

В статье рассматривается проблема образования общественной тревожности, даются некоторые теоретические обоснования, выявляются конкретные манипулятивные стратегии, делается попытка установить и проанализировать взаимозависимость между использованием манипулятивных стратегий и образованием общественной тревожности. Во вводной части рассматривается вопрос информационной неконтролируемости. Данный факт становится основанием и фундаментом для развертывания манипулятивного процесса. В этом контексте определенная информация становится доступной для разного рода видоизменений и искажений. В качестве особых манипулятивных стратегий и механизмов используются, в частности, словесные приемы манипулятивного воздействия. Весь этот процесс в конечном итоге приводит к возникновению социальной нестабильности и общественной тревожности. Приводятся некоторые теоретические обоснования психологического механизма возникновения тревоги. В частности, разграничиваются понятия социальной тревоги и общественной тревожности. Возникновение общественной тревоги рассматриваются в контексте социально-психологического механизма манипулятивного воздействия. Как важный механизм возникновения общественной тревожности анализируется феномен психологического заражения. В качестве конкретных областей рассматриваются такие сферы социальной жизни и действительности, как политическая сфера. Как отдельный механизм формирования общественной тревожности рассматривается процесс распространения слухов. В качестве элементов и средств в данном процессе анализируется использование отдельных манипулятивных словесных формулировок, конструкций и риторических практик. Выявляется также факт манипулятивного использования экспертных мнений. Анализируется также процесс формирования общественной тревожности в контексте распространения пандемии. Выделяются дискурсивные формулировки, в которых используются определенные числовые данные в качестве манипулятивной стратегии повышения уровня общественной тревожности. Анализируются примеры распространения слухов в контексте возможного военного нападения, приводятся статистические данные касательно степени выраженности общественной тревожности.

Ключевые слова и фразы: *манипуляция, стратегии, социальная тревожность, слухи, количественные данные.*

Introduction

The information flow in the modern world plays an ambivalent role in the regulation of public life. On the one hand, we can talk about the availability of almost any kind of information. On the other hand, the quality of the information we receive needs to be systematically monitored and differentiated.

Numerous sources of information, in turn, are also a certain problem for the stability of public life. You can often see how different information sources, instead of objective coverage of reality, try to give information additional emotional shades and nuances.

These additional information shades are mainly used for manipulative purposes. However, we cannot say for sure that this information is always transformed for manipulative purposes. We believe that in some cases, we can also talk about unintentional manipulation.

However, in both cases, the effect and impact that information of this quality can have on society are almost the same. And the features of this influence can be completely different. This mainly depends on the specific information frame or the verbal mechanisms and techniques used to construct certain information.

Social instability, in turn, is a good foundation and basis for the deployment of various types of information manipulation. To this can be also added instability of value orientation and also economic instability.

In this regard, it should be mentioned that in the modern world, value orientations are significant. We believe that it is impossible to talk about stable and unambiguous value bases both globally and at the level of individual society. There is an inevitable change in cultural trends.

We also consider the process of manipulation as a kind of discursive struggle for power and dominance and as a kind of search for guidelines to relieve feelings of uncertainty and social anxiety. We can also talk about some psychological “infection” since we believe that uncertainty and anxiety are transmitted first through certain information sources and spread with great speed. In other words, social anxiety is the anxiety of a specific information source and then the public possession.

Systematic information manipulation can also lead to the formation of other socio-psychological phenomena, particularly national complexes, the formation of hostility, suspiciousness, uncertainty about the future, and other phenomena. Suppose in this process, we are already talking about touching the deep layers of the psyche, particularly the collective unconscious [1]. In that case, we can see what may form an infringement of national self-consciousness and certain national complexes.

This article will analyze some correlation between certain manipulative technologies (particularly, the use of rumours and the manipulation of quantitative data) and the emergence of social anxiety.

The object of the analysis is the dependence between manipulative influence and the formation of social anxiety.

The subject is the analysis of using two manipulative technologies (rumours and manipulation of certain quantitative data) in the context of increasing social anxiety.

The primary research method is the discourse analysis of the media text, in particular, expert discourse. The theoretical and practical basis is also the identification of two manipulative strategies. Some results of sociological surveys are also demonstrated.

Some theoretical foundation for the formation of public anxiety

In the psychological literature, the study of the issue of anxiety is engaged, in particular, in clinical psychology. In this context, anxiety is considered as a kind of unpleasant, uncertain emotional state that is characterized by the presence of an expectation of danger, anxiety, uncertainty. The anxiety function is alarm and hazard about warning [7].

Anxiety is also the cause of physiological changes in the human body that prepare a person for flight, stupor, or struggle. The main feature of anxiety is a sense of threat and a generalized anxious expectation of danger. In the structure of anxiety and the emotional component, there is also a cognitive and motivational component. It is also essential that the emotion of anxiety is transmitted through psychological "infection". [12].

From the point of view of social psychology, psychological infection is of particular importance and significance.

In the group of anxiety disorders, social anxiety is separately distinguished, which is called social phobia. Social phobia manifests itself as an irrational fear of performing various actions in front of the public. Also, we can observe the symptoms of anxious waiting and avoiding certain disturbing situations [13], [14].

The considered definitions of anxiety are mainly clinical manifestations and characteristics of the symptoms of anxiety. The treatment and psychotherapy of such disorders are pretty time-consuming and out of the consideration scope and discussion.

We believe that social psychology considers the phenomenon of anxiety, referring to the mechanisms of social influence and the context of the processes of manipulative influence.

If we consider the manipulative process in the political sphere, we can see several features. In particular, one of the main means of manipulating public consciousness is language and the linguistic means used in it. The main goal of this process is some adaptation of the public consciousness to the goals and needs of a particular political force or direction. All this ultimately aims to change the current attitudes of this audience and create false stereotypes. [10], [5], [12].

In this regard, specific rhetorical constructions with corresponding linguistic designations are also considered important and exciting. In particular, the rhetoric of danger, where the verbal markers are, for example, "risk", "disease", the rhetoric of disaster, where the current specific situation is characterized as *hopeless*, *crisis* [2], [11]:

In this regard, the process of spreading various rumours has a unique function and significance. In particular, rumours that tell about the danger, the threat. Especially if an authoritative or famous person utters all this for a given society, the effect can be much stronger [9], [8].

Manipulations with some quantitative and statistical data can become a serious tool and means by which can be formed anxious moods in a particular community. The number, in this case, destroys the ability of the individual or society to think intelligently about the facts. [10], [5].

We believe that these manipulative strategies (rumours and manipulation of certain quantitative data) play an essential role in creating public anxiety. In the next section of this article, we will look at some examples regarding this process.

Manipulative strategies and the formation of public anxiety

In the practical part, we will look at examples of spreading rumours and manipulating certain data on the topic of coronavirus and some other crisis and extreme events.

In addition to some fictional theories about the coronavirus occurrence in the media environment, you can also observe very different information about the number of cases and the danger to life. In some cases, we can talk about objective data, particularly the number and statistics of the World Health Organization. Still, in most cases, we can observe the manipulation of quantitative data in the spread and danger of this disease.

In this regard, a special term is allocated called infodemics, an undifferentiated and irresponsible spread of information [3]. All this is also associated with obtaining a certain manipulative benefit.

In this context, there must be a lot of conflicting expert opinions on the origin, development and course of the disease. Moreover, these expert opinions are often anonymous. So, for example, you can find a statement about the mutational nature of coronavirus infection, and these mutational forms and new diseases are more dangerous [20].

In this expert opinion, there is some exaggeration of the scale of the danger of coronavirus.

In contrast to this opinion, the German virologist notes about the high mortality rate from coronavirus in contrast to seasonal flu. It is said about a study conducted where it turned out that the coronavirus is at least *four times* more dangerous than seasonal flu [18].

In the media environment, you can also find the opinions of medical experts about the duration of the coronavirus in the world. It is mentioned about *the period of a few years*. You can also find such statements as "*This is a war of micro-and macro-organisms. How it develops depends on how strong the spirit of the person who found out that he tested positive for coronavirus will be*" [17].

Here we can cite in particular the data of a sociological survey that was conducted in Moscow. In particular, the fear of infection was present in 24%, and anxiety for relatives was observed in 59% of the population [21].

If we do not consider different expert opinions as deliberate manipulation, we can consider a different interpretation of coronavirus as manipulation. In this case, we can also use the concept of framing and reframing [4], [5].

One of the reasons for the emergence of mass panic is that there is no ideological support, trust in leaders and a low level of group cohesion [7].

All this is a favourable environment for deploying a manipulative process that can eventually become the cause of the spread of panic in a specific society.

In particular, in 2020, the Russian Federation conducted military exercises that have been interpreted then as preparation for the invasion of the territory of Ukraine. In this regard, it should be mentioned that the Ukrainian political elite within their country also spoke confidently about the possible attack of the Russian Federation [23].

In addition to this, rumours were spread about a possible attack by the Russian Federation on Ukraine. In this regard, President Zelensky, in an interview, expressed the opinion that in this case, almost all the rape would be mobilized [19].

The data of the Ipsos opinion poll is also essential, according to which 87% of Ukrainian citizens believe that military operations on their territory are possible [22].

Conclusion

This article examined the correlation between manipulative influence and process on the emergence and spread of social anxiety.

In the theoretical part of this article, we have considered and analyzed some hypothetical questions and views regarding the main mechanisms of the occurrence and course of anxiety and panic.

Of particular interest are the fundamental analysis and identification of the main behavioural responses. In particular, there are three main behavioural response strategies in a panic or panic attack: flight, stupor and attack (active actions, struggle).

These behavioural responses have a particular practical interest for social psychology, especially in studying the correlation between a specific manipulative process and education and the further increase in social anxiety for a particular society. In this process, unique language means, in particular, the formation of specific frames, acquire special importance and significance. All this can eventually lead to social anxiety and, in some cases, public panic.

In this regard, the spread of rumours and manipulating various quantitative data are significant and have manipulative impact and exposure.

In the practical part of the article, we have considered some cases and social situations concerning the course of the manipulative process and its connection and influence on the formation of public anxiety.

Regarding the pandemic, we have mainly considered the use of different interpretations and frames. We also demonstrated certain statistical data on the occurrence of anxiety reactions in the population.

We also gave examples of the manipulative use of rumours to form public anxiety about the possible attack of a rival country. And the statistic indicators can be considered clear proof that the manipulation of various rumours about a possible military attack (in particular, the Russian Federation on Ukraine) increases the level of anxiety and apprehension among the population of Ukraine.

References

1. Carl Gustav Jung, Collected Works of C.G. Jung, Volume 9 (Part 1);
2. Ibarra P., Kitsuse J. (2007), Vernacular Constituents of Moral Discourse: An Interactionist Proposal for the Study of Social Problems;
3. Misinformation, manipulation, and abuse on social media in the era of COVID-19. <https://link.springer.com/>
4. Боденхамер Б. Г., Полный курс НЛП/Б. Г. Боденхамер-“АСТ”, 1999, 2005 – (Психология. Высший курс), [Bodenxamer B. G., Polniykurs NLP /B. G. Bodenxamer-“AST”, 1999];
5. Гарри Олдер и Берил Хэзер, NLP. Полное практическое руководство, 183 с. [GarriOlderIBerilXezer.NLP. Polnoeprakticheskoe rukavodstvo. 183 s.];
6. Кара-Мурза С., Манипуляция сознанием, 450с. [Kara-Murza S., Manipulyaciya soznaniem. 450s.];
7. Новиков, Д. В. Психология массовых коммуникаций: учеб. пособие / Д. В. Новиков, А. В. Иванов. - Комсомольск-на-Амуре: ФГБОУ ВПО «КнАГТУ», 2013. – 76 с. [Novikov D. V., Psixologiyamassovixkommunikacij: ucheb. Posobiye / D. V. Novikov, A. V. Ivankov.-Komsomolsk-na-Amure: FGBOU VPO “KnAGTU”, 2013.-76s.];
8. Репина Н. В., Воронцов Д. В., Юматова И. И., Основы клинической психологии. 216с. [Repina N. V., Voroncov D. V., Yumatova I. I., Osnoviklinicheskoy psixologii. 216s.];
9. Чалдини Р., Психология влияния – Спб.: ПитерКом, 1999. – 272с.: (Серия “Мастера психологии”), [Chaldini R., Psixologiyavliyaniya-Spb.: PiterKom, 1999.-272s.];
10. Шейнов В. П., Психология влияния. М.: 2007-640 с. [Sheynov V. P., Psixologiyavliyaniya. M.: 2007-640s.];
11. Катенева И. Г. Манипуляция в текстах СМИ как эффективный инструмент политического воздействия и социального контроля (на материале предвыборной компании 2011 года). <https://cyberleninka.ru/> [Kateneva I. G., Manipulyaciya v tekstax SMI kakeffektivnij instrument politicheskogovozdejstviya I socialnogokontrolya (na material predvibornoj kompanii 2011 goda)];
12. Кольцова О. Ю., Ясавеев И. Г., Конструирование проблемы политического насилия в российской блогосфере: риторика, лейтмотивы и стили. <https://publications.hse.ru/>, [Kolcova O. Ju., Yasaveev I. G., Konstruirovaniye problem ipoliticheskogonasiliya v rossijskojblogosfere: ritorika, leytmotivi I stili];
13. Кон И. Психология предрассудка. О социально-психологических корнях этнических предрассудков, [tps://scepisis.net](https://scepisis.net) [Kon I. Psixologiyapredrassudka. O socialno-psixologicheskix kornya xetnicheskix predubejdeniy];
14. Леонидова С. С. Тревога и тревожность: теория и практика. <http://medpsy.ru/> [Leonidova S. S. Trevoga I trevojnost: teoriya I praktika];
15. Социофобия: причины, симптомы, способы лечения. <https://trv-science.ru/> [Soci ofobiya: prichini, simptomi, sposobilecheniya];
16. Социальная фобия. Научный центр психического здоровья. <http://www.psychiatry.ru/> [Socialnayafobiya. Nauchnij centr psixicheskogo zdorovya];

17. <https://www.business-gazeta.ru/>, Медики о COVID-19: “Есть мнение, что пандемия продлится несколько лет”. 20 октября 2020. [Mediki o COVID-19: “ Yestmneniye, chtopandemiyaprodlightsyaneskolko let”];
18. <https://www.dw.com/>, Немецкий вирусолог ответил на утверждения COVID-диссидентов о коронавирусе. [Nemeckiyvirusologotvetilnautverjdeniya COVID-dissidentov o koronavirusе];
19. <https://hromadske.ua/>. Зеленский: Если Россия нападет из Крыма, будут мобилизованы мужчины и женщины. 25 декабря, 2020 12:18. [Zelenskiy: YesliRossiy anapadyotizKrima, budutmobilizovanimujchiniIjenshini];
20. <https://www.rbc.ru/>. Пандемия паники: насколько на самом деле страшен новый коронавирус. Мнение , 06 фев 2020, 10:32. [Pandemiyapaniki: naskolkonasatomdele strashenoviykoronavirus];
21. <https://www.rbc.ru/>, Социологи зафиксировали снижение у россиян страха перед коронавирусом. 19 мая 2020, 13:14. [Sociologizafiksirovalisnizhenieurossiyanstraxapredkoronavirusom];
22. <https://www.rbc.ru/>. Россияне и Украинцы готовятся к войне. Социологи Ipsos узнали мнение граждан семи стран о европейской безопасности. [RossiyaneIukrainci gotovyatsya k vojne. Sociologi Ipsos uznali mnenie grajdan semi stran o yevropeyskoj bezopasnosti];
23. <https://politics.segodnya.ua/>. У Путина ответили за “слухи” о готовящемся вторжении в Украину. 6 июля 2020, 14:02. [UPutinaotvetiliza “sluxi” ogotovyashems yavtorjeniiivUkrainu];

**УФИМСКАЯ НАУЧНАЯ ШКОЛА ПРАВ ЧЕЛОВЕКА:
ПРЕДПОСЫЛКИ СТАНОВЛЕНИЯ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ**

ЭДУАРД ГАРЕЕВ

кандидат философских наук, профессор, заведующий кафедрой социальных
и политических коммуникаций Уфимского государственного нефтяного
технического университета

pss@mail.ru

АЛЕКСАНДР ВАСИЛЬЕВ

кандидат политических наук, доцент кафедры социальных и политических
коммуникаций Уфимского государственного нефтяного технического
университета

vasiliyev75@rambler.ru

Аннотация

Определены основные причины и предпосылки возникновения Уфимской научной школы прав человека. Выявлен междисциплинарный характер научной школы. Кратко охарактеризованы основные этапы развития научной школы.

Ключевые слова и фразы: права человека, научная школа, исследование, образование, М.М. Утяшев.

**ՈՒՖԱՅԻ՝ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ.
ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ**

ԷԴՈՒԱՐԴ ԳԱՐԵԵՎ

Ուֆայի պետական նավթային տեխնիկական համալսարանի սոցիալական և
քաղաքական հաղորդակցությունների ամբիոնի վարիչ
փիլիսոփայության գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր

pss@mail.ru

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՎԱՍԻԼԵՎ

Ուֆայի պետական նավթային տեխնիկական համալսարանի սոցիալական և քաղաքական հաղորդակցությունների ամբիոնի դոցենտ
քաղաքագիտության թեկնածու
[**vasiliyev75@rambler.ru**](mailto:vasiliyev75@rambler.ru)

Համառոտագիր

Սահմանվել են Ուֆիմի գիտական դպրոցի մարդու իրավունքների առաջացման հիմնական պատճառներն ու նախադրյալները: Բացահայտվել է գիտական դպրոցի միջդիսցիպլինար բնույթը: Համառոտ բնութագրվել են գիտական դպրոցի զարգացման հիմնական փուլերը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. մարդու իրավունքներ, գիտական դպրոց, հետազոտություններ, կրթություն, Մ.Մ. Ուտյաշև:

UFA SCIENTIFIC SCHOOL OF HUMAN RIGHTS: PREREQUISITES FOR THE FORMATION AND STAGES OF DEVELOPMENT

EDUARD GAREEV

Ufa State Petroleum Technological University
Head of the Department of Social and Political Communications, PhD in
Philosophical Sciences, Professor
[**pss@mail.ru**](mailto:pss@mail.ru)

ALEXANDER VASILIEV

Ufa State Petroleum Technological University
Department of Social and Political Communications, PhD in Political Sciences,
Associate Professor
[**vasiliyev75@rambler.ru**](mailto:vasiliyev75@rambler.ru)

Abstract

The article defines the main reasons and preconditions for the Ufa Scientific School of Human Rights emergence. The interdisciplinary nature of the scientific school is revealed. The main development stages of the scientific school are briefly characterized.

Keywords and phrases: human rights, scientific school, research, education, M.M. Utyashev.

Мы рады приветствовать всех организаторов и участников Международного Круглого стола в Ереване. Особенно хочется выразить благодарность профессору Саакяну за приглашение к серьезному и обстоятельному разговору о такой животрепещущей и крайне болезненной проблеме всех народов и стран мира, как обеспечение прав и свобод человека.

Твердо убеждены в том, что важнейшим условием эффективного обеспечения прав человека в современном мире является формирование научно обоснованной и выверенной государственной политики в области прав и свобод человека и гражданина. Надежной и прочной основой такой политики может быть только фундаментальное научное знание – развитие цельных, взаимодействующих друг с другом различных научных школ, концепций, доктрин.

Мы хотели бы поделиться с уважаемыми коллегами обобщенным опытом становления и развития Уфимской научной школы прав человека. Думаем, что можно с уверенностью утверждать, что эта научная школа состоялась, за 20 лет своего существования она завоевала признание и определенный авторитет в научном и учебном сообществе. К результатам можно отнести: успешные защиты диссертаций на соискание ученых степеней, «летние» школы прав человека, опыт многолетнего международного сотрудничества и взаимодействия с органами власти и институтами гражданского общества.

Наверное, будет уместно отметить, что фундамент Уфимской научной школы прав человека начинает постепенно, но основательно и прочно складываться гораздо раньше создания в 2000 г. в Институте права Башкирского государственного университета кафедры прав человека и политико-правовых учений. Истоки научной школы надо искать не в вузовской науке, а в классической академической. Зарождение школы, безусловно, как и любые успехи её деятельности, неразрывно связаны с научной работой Марата Мухаровича Утяшева.

На наш (абсолютно субъективный) взгляд, именно там в середине 90-х годов прошлого века в недрах Уфимского научного центра Российской академии наук зарождается сама идея глубоких научных исследований проблем прав и свобод человека и гражданина. Любопытно, что первый импульс возник вовсе не в юриспруденции, а в социально-политическом знании.

Так, во времена "лихих девяностых" в стенах Института экономики и социологии УНЦ РАН жил своей научной жизнью маленький, но очень дружный коллектив сектора социально-политических проблем, возглавляемый М.М. Утяшевым. К этому времени Марат Мухарович имел огромный и ценнейший опыт

комсомольской и партийной деятельности на ответственных руководящих постах, опыт напряженной и тяжелой работы следователя по особо важным делам Прокуратуры БАССР. За плечами был и солидный научный багаж – защита диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, многочисленные прикладные социологические и политологические исследования.

Тогда исследовательский интерес М.М. Утяшева и других сотрудников сектора концентрировался вокруг проблем политического поведения в постсоветском обществе. Девяностые годы были временем поистине бурного динамичного развития политической науки в нашей стране. Она только-только освобождалась от идеологической «зашоренности» и догматики. Отечественная наука широко открывала для себя богатейшую копилку мировой политической мысли. Интерес к политическим исследованиям неизменно подогревался и реалиями сложнейших и тяжелейших процессов радикальной государственно-правовой и социально-экономической трансформации российского общества.

Чтобы продолжать эффективно заниматься сугубо научными разработками, на базе сектора создается исследовательский центр "Антарес". 1995 год запомнился острой избирательной кампанией по выборам депутатов Государственной Думы Федерального Собрания РФ второго созыва. "Антарес" активно сотрудничал с оппозиционным кандидатом А. Арининым, представлявшим региональное движение "Русь". Несмотря на жесткое активное противодействие республиканских властей, Аринин переизбирается депутатом во второй раз. Полагаем, что близкое изучение многочисленных фактов нарушения отдельных политических прав и свобод в ходе выборов сыграли определенную роль в выборе пути дальнейших научных изысканий.

Эволюция научных интересов была вполне объяснима. Именно глубокое всестороннее изучение политического поведения в посттоталитарном обществе неизбежно приводило к выводу, о том, что определяющим фактором формирования политического сознания и политического поведения человека в новом свободном обществе будет идея прав и свобод человека. Неоднократно горячо и убежденно Марат Мухарович заявлял, что грядущий век станет эрой прав человека. Эта искренняя убежденность легко передавалась его сотрудникам – так сильно было влияния аргументов и фактов.

Еще одним импульсом к созданию научной школы прав человека стала реорганизация Института экономики и социологии УНЦ РАН. Независимый свободолобивый коллектив института, возможно, очень раздражал руководство

республики и научного центра. Долго не думали - решили реорганизовать, "оптимизировать". В итоге появилась новая вывеска, новая структура, новый директор. Ушел из Академии и М. М. Утяшев.

Процесс создания научной школы прав человека начинает приобретать реальные очертания именно в стенах Института права Башкирского государственного университета. М.М. Утяшев легко и быстро влился в новый коллектив благодаря дружеской поддержке старых товарищей. Увлекательные и содержательные лекции приобрели ему любовь и признательность студентов, а глубокие познания и оригинальные суждения - авторитет и уважение коллег. Из УНЦ РАН Марат Мухарович принес на юридический факультет подлинный дух фундаментальных научных исследований.

Вскоре М.М. Утяшев назначается заместителем директора Института по научной работе. Работа в сплоченной команде единомышленников неизбежно дала наилучшие результаты. Думаю, что конец 90-х - начало 2000-х были самыми продуктивными и успешными для юридической науки университета. Работает диссертационный совет под руководством Ф. М. Раянова; в Институте права регулярно проходят методологические семинары для молодых преподавателей, где выступают крупнейшие ученые страны. Именно поэтому, мы полагаем, 1999 г. можно считать началом формирования научной школы прав человека в Уфе.

"Если идея овладевает массами - она становится материальной" - так говорили классики марксизма. Идея прав человека, увы, никогда не овладеет массами. Но в сознании части интеллектуальной элиты она может прочно закрепиться, укорениться и дать всходы. Так, в 1999 г. в Уфе прошла очень представительная международная научно-практическая конференция, посвященная годовщине Всеобщей декларации прав человека. В резолюции, принятой по итогам конференции, отмечалась решимость содействовать развитию образования и просвещения в сфере прав человека, а руководству Башкирского госуниверситета рекомендовалось открыть специализацию.

В 2000 г. начинает свою работу кафедра прав человека и политико-правовых учений, костяк которой составили ученики и единомышленники Марат Мухаровича Утяшева. Большую роль в ее появление сыграл ректор БашГУ М. Х. Харрасов, помощь и поддержку оказывала команда руководства Института права: З.Д. Еникеев, В.С. Калмацкий, Р. Ф. Хабиров. Так, научная школа прав человека получает свое организационное оформление. Пройдет еще

немало лет, прежде чем школа окончательно сложится и приобретет общероссийское признание и заслуженный авторитет.

Итак, полагаем, что с определенной долей условности можно выделить основные этапы становления под руководством профессора М. М. Утяшева Уфимской научной школы прав человека. Критерием для периодизации следует считать какие-то знаковые события, которые непосредственно существенным образом отразились на качественном состоянии научной школы. Именно изменение качественного состояния, а не организационного оформления представляется наиболее важным и продуктивным. Таких этапов было четыре:

1) 1999 г. - 2003 г.: этап зарождения и структурирования научной школы;

2) 2003 г. - 2007 г.: период "взросления и бурной молодости" - время наиболее интенсивных и продуктивных международных контактов и научных мероприятий;

3) 2007 г. - 2014 г.: этап плодотворной образовательной деятельности в сфере подготовки научных кадров и специалистов высшей школы;

4) 2014 г. – 2020 г.: время тотальной реорганизации и «оптимизации» - начало подготовки специалистов второго уровня - открытие магистратуры по специальности "Адвокатская и правозащитная деятельность" последняя защита диссертации на соискание степени кандидата наук;

5) с 2020 г. – по настоящее время: этап некой неопределенности, вызванный уходом на заслуженный отдых основоположника и руководителя научной школы – Марата Мухаровича Утяшева.

В завершение нашего выступления хочется быть оптимистичным – конечно, мы надеемся, что в нашем регионе продолжатся подлинно научные глубокие исследования в области как теоретических аспектов прав человека, так и в сфере анализа действенности механизмов защиты прав и свобод человека и гражданина.

Еще раз выражаем благодарность организаторам круглого стола в Ереване за возможность виртуально встретиться и пообщаться со своими коллегами, поделиться опытом и получить свежие эмоции и стимулы для исследовательской деятельности!

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА СИМВОЛИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО КОММУНИКАЦИИ

АЛЕКСЕЙ УЛАНОВ

кандидат философских наук, доцент кафедры социальных и политических
коммуникаций Уфимского государственного
нефтяного технического университета

ulanov_aa@mail.ru

ЭДУАРД ГАРЕЕВ

кандидат философских наук, профессор,
заведующий кафедрой социальных и политических коммуникаций
Уфимского государственного нефтяного технического университета

pso@mail.ru

Аннотация

Глобализация оказывает влияние на все сферы общества, в том числе и на сферу коммуникации. Коммуникацию можно охарактеризовать как определенное символическое пространство, объединяющее в себе объективные и субъективные стороны взаимодействия. Пространство предстает как особая сфера, где сконцентрированы специфические условные обозначения всех социальных процессов. Оно транслирует с помощью знаково-символического аппарата информацию, которая актуализируется в представлениях о должном социальном порядке.

Ключевые слова и фразы: глобализация, коммуникация, знак, символ, символическое пространство, информация.

**ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅՆԱՑՄԱՆ ԽՈՒՐԴԱՆՇԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՄԱՆ ՏԱՐԱԾՔԻ ՎՐԱ**

ԱԼԵՔՍԵՅ ՌԻԱՆՈՎ

Ուֆայի պետական նավթային տեխնիկական համալսարանի սոցիալական և քաղաքական հաղորդակցությունների ամբիոնի փիլիսոփայության գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ulanov_aa@mail.ru

ԷԴՈՒԱՐԴ ԳԱՐԵԵՎ

Ուֆայի պետական նավթային տեխնիկական համալսարանի սոցիալական և քաղաքական հաղորդակցությունների ամբիոնի վարիչ փիլիսոփայության գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր
pss@mail.ru

Համառոտագիր

Գլոբալիզացիան ազդում է հասարակության բոլոր ոլորտների վրա, այդ թվում՝ հաղորդակցության: Հաղորդակցությունը կարելի է բնութագրել որպես որոշակի խորհրդանշական տարածք, որը միավորում է փոխգործակցության օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ կողմերը: Տարածությունը ներկայանում է որպես հատուկ ոլորտ, որտեղ կենտրոնացված են բոլոր սոցիալական գործընթացների պայմանական նշումները: Տարածությունը հանդես է գալիս որպես հատուկ ոլորտ, որտեղ կենտրոնացած են բոլոր սոցիալական գործընթացները: Այն խորհրդանշական ապարատի օգնությամբ տեղեկատվություն է հեռարձակում, որն ակտուալացվում է պատշաճ սոցիալական կարգի գաղափարի մեջ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. Համաշխարհայնացում, հաղորդակցություն, նշան, խորհրդանիշ, խորհրդանշական տարածություն, տեղեկատվություն:

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE SYMBOLIC COMMUNICATION SPACE

ALEXEY ULANOV

Ufa State Petroleum Technological University
Department of Social and Political Communications, PhD in Philosophical
Sciences, Associate Professor
ulanov_aa@mail.ru

EDUARD GAREEV

Ufa State Petroleum Technological University
Head of the Department of Social and Political Communications, PhD in
Philosophical Sciences, Professor
pssso@mail.ru

Abstract

Globalization affects all spheres of society, including the sphere of communication. Communication can be characterized as a particular symbolic space that combines the objective and subjective aspects of interaction. Space appears as a special sphere where specific conventional designations of all social processes are concentrated. It broadcasts with the help of symbolic apparatus information that is actualized in the notion of proper social order.

Keywords and phrases: globalization, communication, sign, symbol, symbolic space, information.

Глобализация есть процесс воспроизводства и координации разных форм человеческого взаимодействия.

По нашему мнению, среди уже существующих методов описания процессов глобализации можно выделить еще один важный аспект – *символический*, который во многом обуславливает тенденции и механизмы социальной коммуникации на современном этапе развития общества.

Символическое пространство коммуникации объединяет в себе визуальные, звуковые, тактильные символы, а также абстрактные эталоны, отвечающие за качество человеческого взаимодействия даже при отсутствии прямой связи с индивидуальными особенностями субъекта [1].

В процессе жизнедеятельности символическое пространство наделяет индивида, с одной стороны, представлением об отдаленных событиях и пониманием сущности абстрактных вещей. С другой, обеспечивает неразрывную связь символов и обозначаемых ими предметов и явлений окружающего мира. В итоге субъект становится носителем таких способностей как:

- обнаруживать и удерживать в ином качества и свойства, неподдающиеся визуальному обнаружению;
- характеризовать нечто бестелесное и пространственно неопределенное;
- объединять индивидуальный смысл иного и социальное значение взаимодействия с ним.

Наличие этих способностей открывает личность для качественной коммуникации, в ходе которой она может выбирать средства жизнедеятельности и пространства для приложения своих сил.

Таким образом, в контексте наших рассуждений символическое пространство коммуникации актуализируется как автономная абстракция, формирующая в сознании субъекта обобщенную картину социального мира. Вместе с тем оно вполне реалистично, так как в нем существуют различные стороны общественной реальности.

Реальное взаимодействие людей в совокупности с природной средой продуцирует большое количество символической информации. При этом следует заметить, что вариативные возможности трактовки одного и того же символа гораздо шире, чем его практическое применение. Они обладают способностью к «мутации» в каждой конкретной ситуации из-за модификации старых и появления новых параметров взаимодействия. Видоизменяясь, символы формируют новые акценты коммуникации, вследствие чего возникают

ошибки в толковании смысла того или иного символа, приводящие к частичному, а то и полному непониманию между социальными агентами [2].

Поэтому в условиях глобализации большую роль начинает играть умение не столько распознавать знаково-символическую информацию, сколько правильно интерпретировать ее значение.

Значит символическая информация определяет движение сюжета, но не в смысле обязательного следования одного звена за другим, а предполагает выбор вариантов.

На наш взгляд, *основными функциями* символического пространства коммуникации в период глобализации являются:

во-первых, транслирование инвариантной информации. Целевая установка данной функции – «идеальное» сохранение смыслового значения в процессе социального развития;

во-вторых, возникновение новых смысловых значений. Внешняя и внутренняя среда часто выступают в качестве помех в ходе передачи информационных данных. Наличие пробелов в полученной информации заставляет индивида самостоятельно домысливать, дорабатывать эту информацию, что часто приводит к появлению новых значений;

в-третьих, аккумуляция смысловых значений, актуализируясь в качестве памяти общества, группы и т.д. Главная цель этой функции – сохранение и воспроизводство символов и их смысловых значений.

Тенденции влияния глобализации на символическое пространство коммуникации условно можно разделить на три направления:

- негативное – потеря идентичности, исчезновение языков и культурных кодов;
- положительное – сглаживание культурных различий, формирование единого языка, возможность понимать друг друга будучи представителями разных этносов;
- курьезное – просчеты в коммуникации при переходе в другое символическое пространство (название марок автомобилей «Митсубиси Паджеро» или «Жигули») [3].

Таким образом, для успешной коммуникации необходимо, чтобы индивиды понимали друг друга, так как знак, символ и речь (язык) суть лишь возможность значения; они обретают его только при конкретных условиях. Более того, каждая новая ситуация продуцирует новое значение уже усвоенной информации.

Для избегания недопонимания необходим общий код. Код наделяет знаки, символы и язык определенными значениями, определяя «правила игры» и границы дозволенных интерпретаций. Лишь владея значимыми в данном социуме кодами, субъекты могут полноценно осуществлять свою жизнедеятельность.

Литература

1. Уланов А. А. Современные тенденции и механизмы социального воспроизводства. – Уфа, РИЦ БашГУ, 2008. 134 с.
2. Уланов А. А. Развитие социальность как процесс воспроизводства символических атрибутов жизнедеятельности субъекта. //Вестник Башкирского университета. 2010, Том 15, с. 152-154.
3. Дорожкин Ю. Н., Гареев Э.С., Козлова Ю.Б., Костылева Е.Г. Социология массовой коммуникации. Часть II. – Уфа, Уфимский государственный нефтяной технический университет, 2007, 159 с.

КОРРЕКТИРОВКА ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РФ

НИКА ВАЛИТОВА

кандидат политических наук, доцент, заместитель заведующего
кафедры социальных и политических коммуникаций Уфимского
государственного
нефтяного технического университета
nikaga@yandex.ru

АЛЕКСАНДР НИКИФОРОВ

кандидат политических наук, доцент
кафедры социальных и политических коммуникаций Уфимского
государственного нефтяного технического университета
aliekstrandr.nikiforov.1964@mail.ru

Аннотация

В статье рассматривается корректировка избирательной системы РФ. В последние годы были внесены существенные изменения и дополнения в законодательство о выборах, что, безусловно, очень важно для развития гражданского общества и реализации демократического принципа «избирать и быть избранным». Данные изменения обеспечивают прозрачность избирательного процесса и повышают уровень доверия избирателей к избирательной системе в целом. Совершенствование избирательного законодательства отвечает запросам общества в настоящее время.

Ключевые слова и фразы: избирательная система, избирательный процесс, электорат, избирательные участки, избирательная комиссия.

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ**

ՆԻԿԱ ՎԱԼԻՏՈՎԱ

Ուֆայի պետական նավթային տեխնիկական համալսարանի սոցիալական և քաղաքական հաղորդակցությունների ամբիոնի ղեկավարի տեղակալ քաղաքական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ **nikaga@yandex.ru**

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՆԻԿԻՖՈՐՈՎ

Ուֆայի պետական նավթային տեխնիկական համալսարանի սոցիալական և քաղաքական հաղորդակցությունների ամբիոն քաղաքական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ **alieksandr.nikiforov.1964@mail.ru**

Համառոտագիր

Հոդվածում քննարկվում է Ռուսաստանի Դաշնության ընտրական համակարգի ճշգրտումը: Վերջին տարիներին էական փոփոխություններ և լրացումներ են կատարվել ընտրությունների մասին օրենսդրությունում, ինչը, անշուշտ, շատ կարևոր է քաղաքացիական հասարակության զարգացման, ինչպես նաև՝ «ընտրել և ընտրված լինել» ժողովրդավարական սկզբունքի իրականացման համար: Այս փոփոխություններն ապահովում են ընտրական գործընթացի թափանցիկությունը և բարձրացնում ընտրողների վստահության մակարդակը ընտրական համակարգի նկատմամբ: Ընտրական օրենսդրության կատարելագործումը համապատասխանում է հասարակության ներկայիս պահանջներին:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. ընտրական համակարգ, ընտրական գործընթաց, ընտրազանգված, ընտրատեղամասեր, ընտրական հանձնաժողով:

ADJUSTMENT OF THE ELECTORAL SYSTEM IN THE RUSSIAN FEDERATION

NIKA VALITOVA

Ufa State Petroleum Technological University
Deputy Head of the Department of Social and Political Communications
PhD in Political Sciences, Associate Professor
nikaga@yandex.ru

ALEXANDER NIKIFOROV

Ufa State Petroleum Technological University
Department of Social and Political Communications
PhD in Political Sciences, Associate Professor
alieksandr.nikiforov.1964@mail.ru

Abstract

The article discusses the adjustment of the electoral system of the Russian Federation. In recent years, significant changes and additions have been made to the electoral legislation, which is undoubtedly very important for developing civil society and implementing the democratic principle of "elect and be elected". These changes ensure transparency of the electoral process and increase voters' confidence in the electoral system as a whole. The improvement of electoral legislation meets the needs of society at present.

Keywords and phrases: Electoral system, electoral process, the electorate, polling stations, electoral commission.

Для государства принципиально важно повысить электоральную активность избирателя, что, безусловно, повлияет на становление и развитие гражданского общества. Современная Россия характеризуется проявлением высокого процента политического абсентеизма, что ставит иногда под сомнение легитимность современной политической системы. Избирательный процесс как один из главных необходимых элементов функционирующей политической системы обеспечивает согласие в обществе.

Для России 2018 год стал новой страницей в истории избирательных процессов. Избирательная система Российской Федерации давно нуждалась в корректировке. В 2017 году были внесены существенные изменения и дополнения в законодательство о выборах. Вступили в силу федеральные законы №103-ФЗ «О выборах Президента Российской Федерации» [1] и 104-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» [2]. Эти изменения затрагивают полномочия избирательных комиссий, обеспечение прозрачности в их деятельности, порядок образования избирательных участков, выдвижение и регистрацию кандидатов, предвыборную агитацию. Закон отменяет открепительные удостоверения на выборах и дает возможность голосовать не по месту регистрации, а по месту пребывания. Этот порядок получил название «Мобильный избиратель». Для того, чтобы проголосовать в день выборов по месту пребывания, необходимо подать заявление в избирательную комиссию той территории, на которой вы планируете проголосовать. Заявление можно подать через МФЦ или портал «Госуслуги» за 45 дней до выборов или через любую участковую комиссию за 20 дней до выборов. Цель такого нововведения заключается в том, чтобы у каждого гражданина Российской Федерации, обладающего активным избирательным правом, была возможность изъять свою волю в определении высшего должностного лица своей страны. Также поправки в законодательстве коснулись административной ответственности за злоупотребление предоставляемыми правами членами избирательной комиссии: введен штраф в размере 50 тыс. руб. за выдачу заполненного избирательного бюллетеня и за получение такого бюллетеня. С 3,5 тыс. руб. до 30 тыс. руб. увеличился размер штрафа за выдачу избирательного бюллетеня в целях голосования более одного раза. Порядок назначения и работы наблюдателей на выборах так же претерпел изменения. Теперь наблюдатели назначаются в упрощенном порядке, представляя направление от уполномоченного субъекта в участковую комиссию. Существенно расширились возможности общественного контроля на

выборах. Общественная палата Российской Федерации и соответствующего субъекта РФ вправе назначить своих наблюдателей. Закон предусматривает возможность назначения наблюдателей от зарегистрированного кандидата, политической партии, выдвинувшей его, Общественной палаты Российской Федерации и региональной общественной палаты. Каждый из упомянутых субъектов может направить на участок несколько наблюдателей, которые имеют право поочередно осуществлять наблюдение. Для исключения переписывания протоколов и предотвращения фальсификации итогов голосования на избирательных участках в ЦИК РФ была разработана технология QR-кодирования протоколов, призванная усовершенствовать избирательный процесс.

Центральной Избирательной Комиссией Российской Федерации от 15.02.2017г. было принято постановление № 74/667-7 «О применении технологии изготовления протоколов участковых комиссий об итогах голосования с машиночитаемым кодом ускоренного ввода данных протоколов участковых комиссий об итогах голосования в Государственную автоматизированную систему Российской Федерации «Выборы» с использованием машиночитаемого кода» [3]. Технология QR-кодирования протоколов об итогах голосования в участковых комиссиях, которая была опробована на выборах во многих регионах, в единый день голосования 10 сентября 2017 года, показала хорошие результаты. В QR-код преобразуются данные протоколов участковых избирательных комиссий. Его можно считать только с помощью специального программного обеспечения. В результате процесс подсчета автоматизируется, возможность субъективных ошибок исключается, так как контрольные соотношения проверяются автоматически. Технология QR-код позволяет в ускоренном порядке вводить данные протокола в систему ГАС «Выборы» для быстрого и прозрачного подведения итогов. Значительно упростился порядок сбора подписей избирателей при выдвижении кандидатов. Стало меньше требований к техническому оформлению подписных листов.

На президентских выборах 2018 года на избирательных участках впервые применялось видеонаблюдение с трансляцией процесса голосования в интернете. Любой желающий мог наблюдать за ходом выборов в режиме онлайн. При этом камеры были установлены не только в участковых избирательных комиссиях, но и в помещениях территориальных комиссий.

По мнению председателя ЦИК РФ Эллы Панфиловой, все эти изменения в избирательном законодательстве лишь начало. Формирование основной

стратегии совершенствования избирательного законодательства и приведение ее к единой логике, отвечающей запросам общества, планируется после выборов президента Российской Федерации.

Литература

1. Федеральный закон №103-ФЗ «О выборах Президента Российской Федерации», <http://www.consultant.ru/>
2. Федеральный закон 104-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации», <http://www.consultant.ru/>
3. Постановление ЦИК № 74/667-7, <http://www.consultant.ru/>

**ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԱՆԿՅԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԻ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԵՎ
ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՄԲ**

ԳՈՀԱՐԻԿ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
Ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
petrosyangoharik72@gmail.com

ՀԱՄԼԵՏ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու
Virabyan.GB@rea.ru

ԼԻԼԻԹ ՇԱՀԲԱԶՅԱՆ

Գ.Վ. Պլեխանովի անվան Ռուսաստանի տնտեսագիտական համալսարանի
Երևանի մասնաճյուղի դասախոս
lilitshahbazyan@rambler.ru

Համառոտագիր

Երկրում արագ տեղի ունեցող հասարակական, տնտեսական, տեխնիկական փոփոխություններն իրենց հետքն են թողնում հասարակության յուրաքանչյուր անդամի վրա, ինչպես նաև նրանց ճաշակի, սպասումների և պահանջների վրա: Երևանի Ամերիկյան կենտրոնի այցելուները նույնպես բացառություն չեն: Խիստ կարևորվում է մանրամասն վերլուծության անհրաժեշտությունն՝ ըստ այցելուների պահանջի և մոտեցման: Որպեսզի բարելավվի և տարածում գտնի ծառայությունների հետաքրքրությունների ոլորտը, անհրաժեշտ է զարգացնել և բարձրացնել Ամերիկյան Անկյան ճանաչելիության հարցը և ընդգրկել ավելի շատ այցելուներ: Նշված նպատակով առաջարկվել է հարցում կատարել և մոնիտորինգ անցկացնել Ամերիկյան Անկյունից օգտվողների շրջանակներում՝ իրականացնելով գործող ծրագրերի և ծառայությունների սոցիալական վերլուծություն: Հարցմանն ընդհանուր առմամբ մասնակցել է շուրջ 550 մարդ: Վերլուծությունները բացահայտում են շահագրգիռ և ոչ շահագրգիռ անձանց մոտեցումը Երևանի Ամերիկյան Անկյան նկատմամբ, ինչպես նաև՝ տարածքի, ռեսուրսների, գործունեությունների, ծրագրերի, ծառայությունների, տեխնիկական սարքավորումների և անձնակազ-

մի նկատմամբ տրամադրվածությունը: Բացի այդ՝ կատարված վերլուծություններն օգտակար են ընթացիկ գործունեության արդյունավետությունը գնահատելու համար, ինչպիսիք են՝ խմբակները, դասընթացները, հանրային խումբերը և տարբեր հանդիպումները:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. SPSS, սոցիոլոգիական վերլուծություն, ամերիկյան անկյուն, տարբեր հանդիպումներ, հրապարակային զրույցներ:

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ И СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АМЕРИКАНСКОГО УГОЛКА С ПОМОЩЬЮ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

ГОАРИК ПЕТРОСЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
кандидат физико-математических наук, доцент
petrosyangoharik72@gmail.com

ГАМЛЕТ ВИРАБЯН

кандидат технических наук
Virabyan.GB@rea.ru

ЛИЛИТ ШАХБАЗЯН

Ереванский филиал Российского экономического университета им. Г. В.
Плеханова
преподаватель
lilitshahbazyan@rambler.ru

Аннотация

Происходящие в обществе быстротечные изменения ведут за собой экономические, общественные, технические изменения, которые влияют на всех членов нашего общества, включая потребности, требования и ожидания. Посетители Ереванского Американского центра не являются исключением. Исходя из этого появилась необходимость тщательного анализа потребностей и интересов посетителей. Для улучшения качества предоставляемых услуг, повышения узнаваемости Американского уголка и привлечения новых

пользователей были использованы эффективные, научно-обоснованные средства анализа. С этой целью был проведен опрос и мониторинг посетителей Американского уголка в рамках реализуемых программ и специальных социальных анализирующих служб. В этом опросе приняли участие в общей сложности 550 человек. Анализ помог понять отношения заинтересованных и незаинтересованных лиц к Ереванскому Американскому уголку, понять отношение к деятельности организации, а также интерес к предоставляемым программам, службам, техническим средствам, ресурсам. В дальнейшем данное исследование поможет оценить результативность текущих работ, таких, как кружки, уроки, общественные слушания и разные встречи и т.д.

Ключевые слова и фразы: Американский уголок, анализ потребностей, SPSS, средства анализа, социальный анализ.

SOCIAL AND STATISTICAL ANALYSIS OF THE AMERICAN CORNER WITH THE HELP OF INFORMATION TECHNOLOGIES

PETROSYAN GOHARIK

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

International Scientific-Educational Center

PhD in Mathematical Sciences, Associate Professor

petrosyangoharik72@gmail.com

VIRABYAN HAMLET

PhD in Technical Sciences

Virabyan.GB@rea.ru

SHAHBAZYAN LILIT

Lecturer at Plekhanov Russian University of Economics, Yerevan branch

lilitshahbazyan@rambler.ru

Abstract

Rapid social, economic, technological changes in society leave their mark on each of its member; alter their tastes, expectations and needs. The visitors of the Yerevan American Corner are not an exception. Thus, a necessity for a detailed analysis of the visitors' demands and behaviour arises to amend or expand the realm

of the service, raise the popularity of the Corner, and attract more visitors. With this purpose, we offer to conduct polls and interviews among users of the American Corner to do a specific social analysis of programs and services. Overall, 550 people will take part in the survey. The analyses will help understand patrons' attitude, non-patrons and random visitors towards the Yerevan American Corner (its space, resources, activities, projects, services, technical devices, and staff). It will also help to evaluate the effectiveness of current activities and services, such as clubs, courses, public talks and various meetings.

Keywords and phrases: American Corner, various meetings, public talks, SPSS, social analysis.

Ներածություն

Հայաստանում առաջին ամերիկյան տարածքը հանդիսավոր կերպով բացվել է 2005 թ-ի ապրիլին: Այն տեղի է ունեցել Երևանում, անվանվել է «Ամերիկյան անկյուն» և համագործակցել Երևանի կենտրոնական գրադարանի հետ: Այժմ կան 5 ամերիկյան անկյուններ, որոնք գտնվում են Հայաստանի տարբեր քաղաքներում՝ Երևանում, Գյումրիում, Վանաձորում, Կապանում և Չարենցավանում: Անկյունների կազմում ընդգրկված են աշխատակիցներ, ովքեր տիրապետում են երկու լեզվի և պատրաստ են իրենց մշտական հաճախորդներին տրամադրել ինֆորմացիա Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների մասին: Երևանյան Ամերիկյան անկյունը Ավետիք Իսահակյանի անվան Երևանի կենտրոնական գրադարանի և Հայաստանում ԱՄՆ-ի դեսպանատան համագործակցության արդյունքն է: Բացի անգլերեն լեզվով գրքերի, լրագրերի, DVD նվագարկիչների, էլեկտրոնային գրքերի տրամադրումից, նրանք կազմակերպում են բազմազան միջոցառումներ, ինչպիսիք են՝ դասախոսությունները, շնորհանդեսները, քննարկումները, հյուրընկալությունները, հարցազրույցները, երեխաների համար նախատեսված պատմությունների ժամերը և այլն: Նրանք համագործակցում են տեղական և միջազգային կազմակերպությունների հետ, և դրա արդյունքում միշտ կարող են ընդունել անգլերեն լեզվի կրողների, ովքեր վարում են անգլերենի ակումբներ և դասընթացներ, ինչպես՝ մանկական, պատանեկան, ընթերցանության և բանավեճի, ֆիլմերի ակումբներ և այլն: Սոցիոլոգիական վերլուծությունը կատարվել է 2018 թվականի սեպտեմբերի 10-ից մինչև 2019 թ. մարտի 22-ը [1] [2]:

Սոցիոլոգիական վերլուծություն SPSS- ի միջոցով

Սոցիոլոգիական վերլուծության համար ստեղծվել և օգտագործվել են չորս տիպի հարցաթերթիկներ: Ստորև բերված է հարցաթերթիկ 1-ը (տես նկար 1):

Survey form 1

1. How often do you visit Yerevan American Corner?

- Almost every day
- Once a week
- Once in two weeks
- Once a month
- Several times a year
- other _____

2. Why do you visit the corner?

- To study
- To improve my professional knowledge
- To read books, magazines
- To get new information/knowledge about the
- To broaden my vision and communicate
- To participate in cultural, educational and entertaining programs
- To spend my free time

3. I only read books and don't participate in language lessons, clubs, public talks, because...

- I don't have enough time
- Inconvenient scheduling (would prefer the activities to start in the morning)
- Inconvenient scheduling (would prefer the activities to start in the evening)
- Lack of information
- Uninteresting programs/projects
- Not sufficient language skills
- I've participated before, but now I don't, because ... _____

- Other _____

4. I like ..... (please numerate 1 to 9 according to your preference)

- Getting help to find the book I need
- Being able to check out magazines
- Access to computer and internet
- Being notified via email/Facebook page about the activities
- Getting information about US
- Modern and comfortable design of the room.

5. Do you think that the book collecting is sufficient?

- Yes
- No
- Partially
- If no, please provide details _____

6. When having any issues/question while using the corner I get help from

- the librarian
- Announcement board, flyers, informative leaflets
- The corner's Facebook/web page
- I try to find the solution myself.
- I never find answers to my questions.
- Other _____

7. What don't you like at the corner.

- The quality of the services and activities
- Lack of online user support
- Lack of professionalism of the librarians
- Lack of information about the corner's services and activities
- Inconvenient design, setting of the room
- Working hours, schedule
- Insufficient book collections
- Other _____

8. What type of information are you more interested in?

- Sociology
- Psychology

- Politics
- Philosophy
- History
- Pedagogy
- Linguistics
- Natural Science
- Economics
- Legal
- Environment
- Marketing
- Information technologies
- Art
- Fiction
- Other

9. Have you ever checked out electronic readers (Kindles) or audiobooks

- Yes
- No
- I didn't know about it

10. To be comfortable at the corner I need:

- Silence in the room
- Polite staff
- Private, isolated area
- Lounge area
- Cafeteria
- Access to electronic drivers
- Access to printers and scanners
- Other

Social details of the user

1. Age

- 14-20
- 21-30
- 31-40
- 45-50
- 51-60
- 60 and older

2. Education

- Higher
- Primary

3. Occupation

- High school/ Middle School Student
- University Student
- Employee
- Unemployed
- Retired

4. Sex

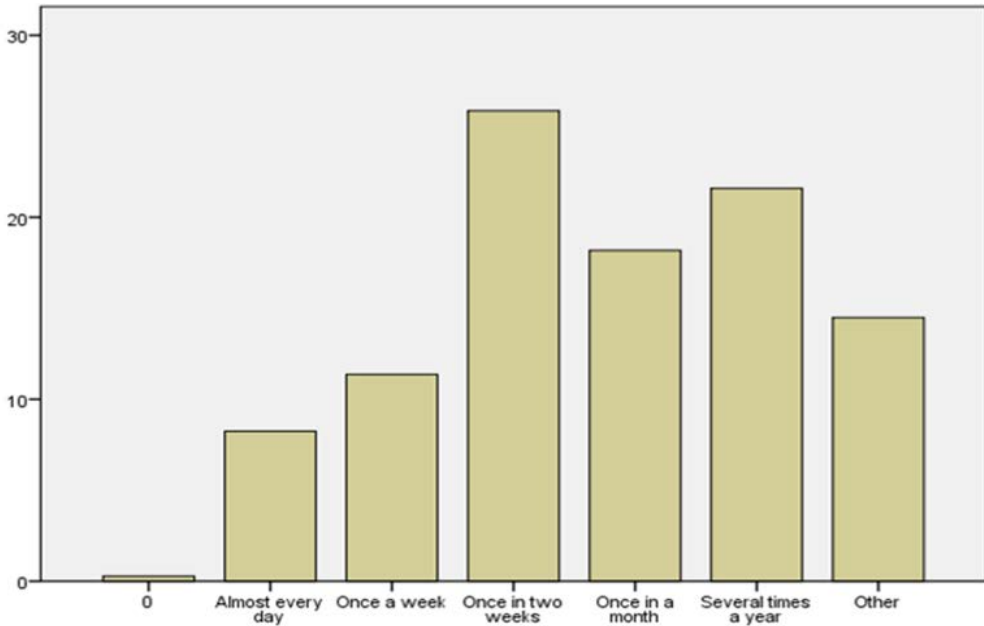
- Feminine
- Masculine

Ակար 1-Հարցաթերթիկ 1

Ներքոնշյալ աղյուսակները և նկարները (Աղյուսակ 1 - Աղյուսակ 5, Նկար 2- Նկար 6) ստացվել են վիճակագրական և սոցիոլոգիական հետազոտությունների համար նախատեսված SPSS ծրագրի միջոցով [3 էջ 7]: Նման ձևով կներկայացվեն մյուս 3 հարցաթերթիկները:

		Հաճախականություն	Տոկոս	Վավեր տոկոսադրույթը	Կուտակված տոկոսը
Վավեր	0	1	3	3	3
	Գրեթե ամեն օր	29	8,2	8,2	8,5
	Շաբաթը մեկ անգամ	40	11,4	11,4	19,9
	Մեկ անգամ երկու շաբաթվա ընթացքում	91	25,9	25,9	45,7
	Ամսական մեկ անգամ	64	18,2	18,2	63,9
	Տարեկան մի քանի անգամ	76	21,6	21,6	85,5
	Այլ	51	14,5	14,5	100,0
	Ընդամենը	352	100,0	100,0	

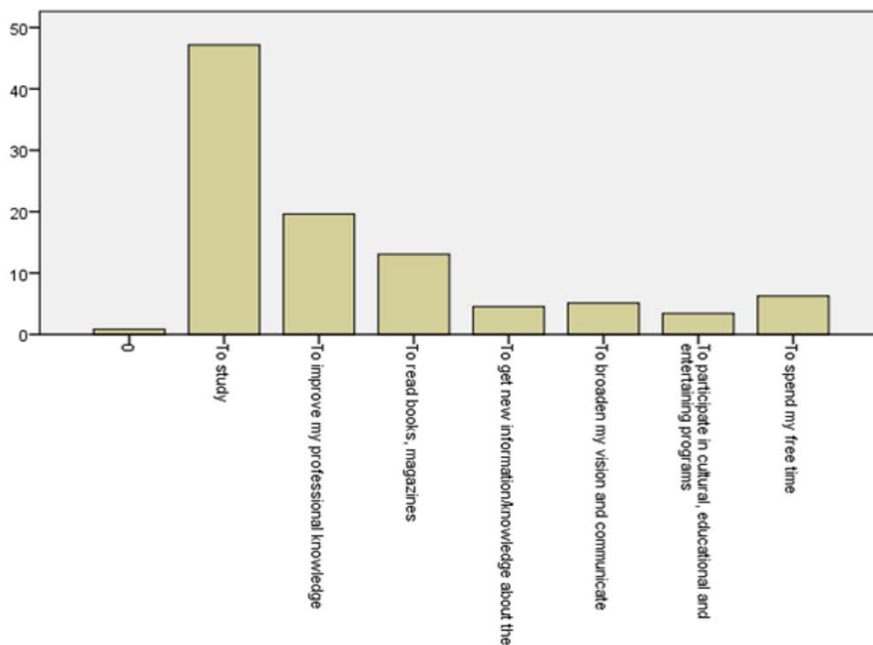
Աղյուսակ 1- Հարց 1-ի արդյունքը

Նկար2-Հարց1-ին գրաֆիկը

		Հաճախ- կանություն	Տոկոս	Վավեր տոկոսա- դրույթ	Կուտակված տոկոս
Վավեր	0	3	0,9	0,9	0,9
	Սովորել	166	47,2	47,2	48,0
	Բարելավել մասնագիտական գիտելիքներ	69	19,6	19,6	67,6
	Կարդա գրքեր, ամսագրեր	46	13,1	13,1	80,7
	Նոր տեղեկատվու- թյուն ստանալ	16	4,5	4,5	85,2
	Ընդլայնել տեսլականը և շփվել	18	5,1	5,1	90,3
	Մասնակցել մշակութային, կրթական և զվարճալի ծրագրերի	12	3,4	3,4	93,8
	Անցկացնել ազատ ժամանակը	22	6,3	6,3	100,0
	Ընդամենը	352	100,0	100,0	

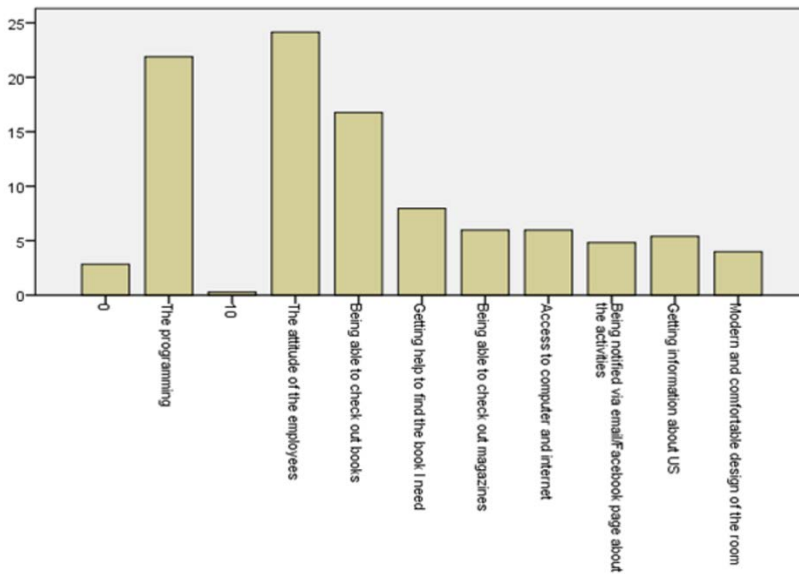
Աղյուսակ 2- Հարց 2 արդյունքը

Նկար 3-Հարց 2-ի գրաֆիկ

		Հաճախականություն	Տոկոս	Վավեր տոկոսադրույքը	Կուտակված տոկոսը
Վավեր	0	10	2,8	2,8	2,8
	Ես չունեմ բավարար ժամանակ	196	55,7	55,7	58,5
	Անհամապատասխան պլանավորում (կնախընտրելի առավոտյան սկսել աշխատանքները)	18	5,1	5,1	63,6
	Անհամապատասխան պլանավորում (կնախընտրելի առավոտյան սկսել աշխատանքները)	32	9,1	9,1	72,7
	Տեղեկատվության հաջողություն	48	13,6	13,6	86,4
	Անհետաքրքիր ծրագրեր	8	2,3	2,3	88,6
	Լեզվի ոչ բավարար հմտություններ	18	5,1	5,1	93,8
	Ես նախկինում մասնակցել եմ, իսկ հիմա ոչ...	11	3,1	3,1	96,9
	Այլ	11	3,1	3,1	100,0
	Ընդամենը	352	100,0	100,0	

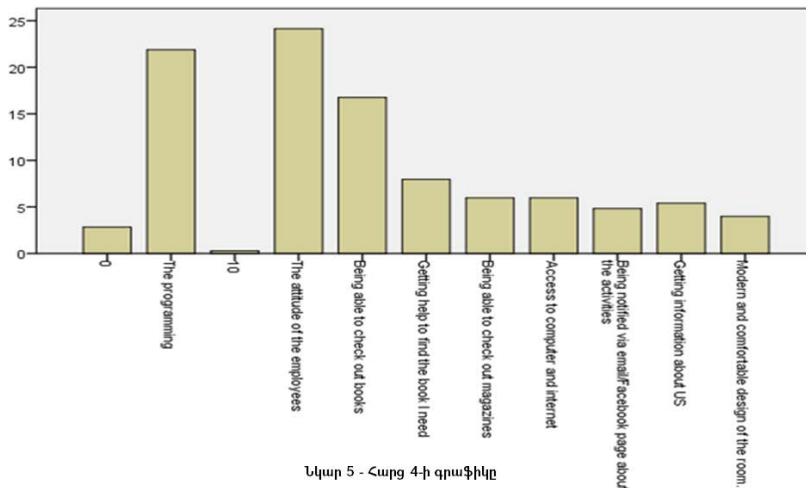
Աղյուսակ 3- Հարց 3-ի արդյունքը

Նկար 4- Հարց 3-ի գրաֆիկը

		Հաճախ- կանություն	Տոկոս	Վավեր տոկոսա- դրույթ	Կուտակված տոկոս
Վավեր	Սոցիոլոգիա	19	17,0	17,0	17,0
	Իրավական	3	2,7	2,7	19,6
	Մարկետինգ	4	3,6	3,6	23,2
	Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ	4	3,6	3,6	26,8
	Արվեստ	2	1,8	1,8	28,6
	Գեղարվեստական	1	1,9	1,9	29,5
	Այլ	3	2,7	2,7	32,1
	Հոգեբանություն	37	33,0	33,0	65,2
	Քաղաքականու- թյուն	2	10,7	10,7	75,9
	Փիլիսոփայություն	9	8,0	8,0	83,9
	Պատմություն	8	7,1	7,1	91,1
	Մանկավարժություն	2	1,8	1,8	92,9
	Լեզվաբանություն	3	2,7	2,7	95,5
	Բնակագիտություն	3	2,7	2,7	98,2
	Տնտեսագիտություն	2	1,8	1,8	100,0
	Ընդամենը	2	100,0	100,0	

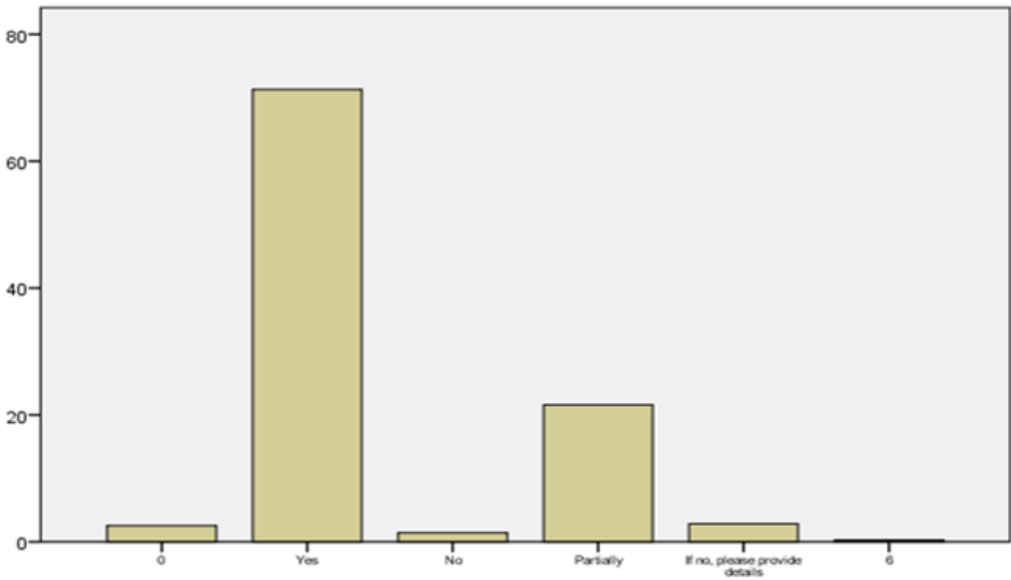
Աղյուսակ 4- Հարց 4-ի արդյունքը

Նկար 5 - Հարց 4-ի գրաֆիկը

		Հաճախականություն	Տոկոս	Վավեր տոկոսադրույք	Կուտակված տոկոս
Վավեր	0	3	2,7	2,7	2,7
	Facebook էջ	64	57,1	57,1	59,8
	12	2	1,8	1,8	61,6
	Կենտրոնի ինտերնետ ային էջը	7	6,3	6,3	67,9
	Via էլ.փոստ	12	10,7	10,7	78,6
	Ընկերներից	15	13,4	13,4	92,0
	Կենտրոնից Աշխատակազմը	9	8,0	8,0	100,0
	Ընդամենը	112	100,0	100,0	

Աղյուսակ 5-Հարց 5-ի արդյունքը

Նկար 6 – Հարց 5-ի գրաֆիկ

Նման ձևով կպատկերվեն համապատասխան աղյուսակներն ու գրաֆիկները. հարց 6,7,8,9,10-ի համար [3 էջ 428-438], [4,5,6,7]:

Եզրակացություն

Սպասարկման որակը բարելավելու և բարեփոխումներ իրականացնելու նպատակով անցկացված հարցման հիման վրա կազմվել է վերլուծություն, ըստ որի՝ պարզվեց, որ Ամերիկյան անկյունից օգտվողների 25,9 տոկոսը հաճախում է կենտրոն 2 շաբաթվա մեջ մեկ անգամ՝ 1-ին հարցաթերթիկի 1 հարցի 91 հաճախականությունն է ապահովում: Անկյունից օգտվող և հարցմանը մասնակցող անձանց 47,2 տոկոսը, որն ըստ մեր վերլուծության մեծամասնությունն է կազմում, հաճախում են Ամերիկյան անկյուն սովորելու նպատակով՝ 1-ին հարցաթերթիկի 2-րդ հարցի 166 հաճախականությունն է ապահովում: Օգտվողների 55,7 տոկոսը, որն, ըստ մեր վերլուծության, մեծամասնությունն է կազմում, կարդում է գրքեր և չի մասնակցում լեզվի դասերին, ակումբներին, հանրային ելույթներին, որովհետև չունեն բավարար ժամանակ մասնակցելու այդ ամենին: 1-ին հարցաթերթիկի 3-րդ հարցի 196 հաճախականությունն է ապահովում: Օգտվողների 24,1 տոկոսը, որն ըստ մեր վերլուծության մեծամասնությունն է կազմում, հավանում է անկյան աշխատակիցների վերաբերմունքը՝ 1-ին հարցաթերթիկի 4-րդ հարցի 85 հաճախականությունն է ապահովում: Օգտվողների 71,3 տոկոսը, որն ըստ մեր վերլուծության մեծամասնությունն է կազմում, գոհ է անկյան գրադարանային ֆոնդի որակից՝ 1-ին հարցաթերթիկի 5-րդ հարցի 251 հաճախականությունն է ապահովում: Օգտվողների 67,0 տոկոսը, որն, ըստ մեր վերլուծության, մեծամասնությունն է կազմում, նշել են, որ անկյունից օգտվելու խնդիրները լուծելու համարն իրենց օգնում են գրադարանավարները՝ 1-ին հարցաթերթիկի 6-րդ հարցի 236 հաճախականությունն է ապահովում: Օգտվողների 22,4 տոկոսը, որն ըստ մեր վերլուծության մեծամասնությունն է կազմում, տարբերակներ չեն նշել: 1-ին հարցաթերթիկի 7-րդ հարցի 79 հաճախականությունն է ապահովում: Հետևելով դրան՝ 2-րդ հորիզոնականում 15,9 տոկոսը չի հավանել սրահի դիզայնը և պահանջում է տարածքի ընդլայնում: 7-րդ հարցի 56 հաճախականությունն է ապահովում: Օգտվողների 20,5 տոկոսը, որն, ըստ մեր վերլուծության, մեծամասնությունն է կազմում, նշում է, որ կցանկանային մասնակցել հոգեբանական քննարկումների, դասախոսությունների: 1-ին հարցաթերթիկի 8-րդ հարցի 72 հաճախականությունն է ապահովում: Օգտվողների 48,0 տոկոսը, որն, ըստ մեր վերլուծության, մեծամասնությունն է կազմում, չի օգտվել էլեկտրոնային և աուդիո գրքերից: 1-ին հարցաթերթիկի 9-րդ հարցի 169 հաճախականությունն է

ապահովում: Օգտվողների 52,8 տոկոսը, որն, ըստ մեր վերլուծության, մեծամասնությունն է կազմում, կցանկանար՝ լռություն ապահովվեր սրահում. 1-ին հարցաթերթիկի 10-րդ հարցի 186 հաճախականությունն է ապահովում:

Դատողությունները նման ձևով շարունակվում են մյուս 3 հարցաթերթիկների հարցերին համապատասխան:

Գրականություն

1. American Corners Armenia, <https://www.americancorners.am>, 29.03.2021
2. American Corner of City Central Isahakyan Library
<https://www.facebook.com/AmericanCornerYerevan/>, 29.03.2021
3. Бююль А., Цёфель П. SPSS: Искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей: Пер.с нем, -СПб.: ДиаСофтЮП, 2005, 608 с.
4. Shackman, Gene. What is Program Evaluation, A Beginner's Guide. Module 3. Methods. The Global Social Change Research Project. 2009. Available at <http://www.ideas-int.org>. Page 6, See Resources.
5. Van den Berg RG 2015, 1.2.1 SPSS Combining data with syntax and output, SPSS Tutorials, viewed 17 May 2016, < <http://www.spss-tutorials.com/spss-combining-data-with-syntax-and-output/>>.
6. Van den Berg RG 2016, SPSS Tutorials, viewed 17 May 2016, < <http://www.spss-tutorials.com/>>.
7. IBM 2016, IBM Knowledge Center: SPSS Statistics, IBM, viewed 18May 2016, < <https://www.ibm.com/support/knowledgecenter/SSLVMB/welcome/>>

ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՄԱՅՈՒԿԱՆԸ

ՍՈՒՐԵՆ ՊՈԳՈՍՅԱՆ

ՀՊՏՀ ֆինանսների ամբիոն
տնտեսագիտության թեկնածու դոցենտ

suren.pogosyan14@list.ru

Համառոտագիր

Հայաստանի տնտեսության հետադիմացի արդիականացումը հնարավոր չէ այլ կերպ, քան համարժեք ֆինանսական համակարգ ձևավորելու միջոցով: Այդ առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում վերջին տասնամյակներում, հատկապես 2008-2009թթ. գլոբալ ռեցեսիայից հետո առաջավոր տնտեսությունների և համաշխարհային տնտեսության փոփոխությունները: Համաշխարհային ֆինանսական համակարգում այդ փոփոխությունների մաշտաբայնությունը և խորությունը թույլ են տալիս այն բնութագրել որպես համաշխարհային ֆինանսական հեղափոխության թվային փուլ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. հետադիմացի արդիականացում, ֆինանսական համակարգ, ապամիջնորդայնացում, ֆինթեք, ֆինանսական հեղափոխություն:

ИМПЕРАТИВ ФИНАНСОВОЙ РЕВОЛЮЦИИ

СУРЕН ПОГОСЯН

кандидат экономических наук
доцент кафедры «Финансы» АГЭУ

suren.pogosyan14@list.ru

Аннотация

Постиндустриальная модернизация экономики Армении невозможна иначе как путем создания адекватной финансовой системы. В этом плане вызывает интерес изменения в мировой экономике и передовых экономиках, произошедшие в последние десятилетия, особенно после глобальной рецессии в 2008-2009гг. Масштаб и глубина этих изменений в мировой финансовой системе позволяют охарактеризовать ее как цифровую фазу глобальной финансовой революции.

Ключевые слова и фразы: постиндустриальная экономика, финансовая система, децентрализация, финтех, финансовая революция.

THE IMPERATIVE OF FINANCIAL REVOLUTION

SUREN POGHOSYAN

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan, Chair of "Finance", PhD
in Economics, Associate Professor

suren.pogosyan14@list.ru

Abstract

The post-industrial modernization of the Armenian economy is not possible other than by creating an adequate financial system. In this respect, it is interesting in recent decades, especially in 2008-2009. The scale and depth of these changes in the world financial system make it possible to characterize it as a digital phase of the global economic revolution.

Keywords and phrases: post-industrial economy, financial system, disintermediation, fintech, financial revolution.

1980-ն թվականներին զարգացած երկրների մեծ մասը ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ թևակոխեց հետարդյունաբերական դարաշրջան, որի հիմնական բնութագիրը ծառայությունների ոլորտի աննախադեպ զարգացումն է: Համաշխարհային բանկի տվյալներով 2018 թվականին ծառայությունները (որպես ավելացված արժեք) կազմում էին համաշխարհային ՀՆԱ-ի 65%-ը, ՏՀԶԿ երկրներում՝ 69,6%, իսկ ԱՄՆ-ում 76,9%: Հայաստանի ցուցանիշը 54,2% [1] է, ինչը տնտեսության հետամնաց ագրարահումքային կառուցվածքի վկայություն է:

2008-2009 թթ. գլոբալ ռեցեսիան և COVID-19-ով պայմանավորված ճգնաժամը, բացասական ազդեցություններով հանդերձ, սուկ արագացրին տնտեսությունների հետարդյունաբերականացումը և թվային տնտեսության փուլ թևակոխումը: Թվային տնտեսության համար բնութագրական է բիզնեսի ոչ մեծ ձևերի գերակայությունը, տնտեսության ոչ հիարխիկ-ցանցային կառուցվածքը, արժեքի ստեղծման միջնորդ օղակների բացառումը, կապիտալի բարձր մոբիլությունը և ռիսկային-ստարտափ նախագծերին հակվածությունը, աշխատատեղերի ոչ օֆիսային-հեռավար բնույթը, շուկայի թվային հարթակների և ծառայությունների աճը, թվային արժույթների կիրառումը:

1980 թթ-երից լուրջ փոփոխություններ են արձանագրվել նաև միջազգային ֆինանսական շուկաներում, ինչը հաճախ բնութագրվում է որպես համաշխարհային ֆինանսական հեղափոխություն: Տնտեսությունների և ֆինանսական համակարգերի զարգացման փոխկախվածությունը առաջիններից մեկը արձանագրել է Ռայմոնդ Գոլդսմիթը 1969 թվականին լույս տեսած «Ֆինանսական համակարգը և զարգացումը» աշխատության մեջ: Հետազոտելով 1860 թվականից մինչև 1963 թվականը 35 երկրների բանկային ոլորտի տվյալները՝ Գոլդսմիթը հանգեց այն եզրակացության, որ երկրների մեծ մասի դեպքում առկա է տնտեսական և ֆինանսական զարգացման զուգահեռականություն, որ տնտեսության աճի ավելի բարձր տեմպերը, ուղեկցվում են նաև ֆինանսական զարգացման ավելի բարձր տեմպերով [2]: Փիթեր Ռուսոն վերլուծելով մի քանի առաջատար երկրների տնտեսությունների պատմական զարգացումը՝ Հոլանդիա (1640-1794), Անգլիա (1720-1850), ԱՄՆ (1790-1850), Ճապոնիա (1880-1913), ապացուցված է համարում այդ երկրների «առաջնային ֆինանսական զարգացման տեսությունը»: Ըստ Ռուսոյի՝ Հոլանդիայում՝ Բարեհուստ Հրվանդանը շրջանցող արագ և էժան ծովային նավերի կառուցումը, Անգլիայում գոլորշու, ջուլիակի հաստոցի և այլ արտադրողական մեքենաների կիրառումը անհնար կլինեք առանց զարգացող ֆինանսական շուկաների ֆինանսավորման: Այդ առումով բացառություն չեն նաև «ֆինանսական

հեղափոխություն» իրականացրած մյուս երկու երկրները՝ ԱՄՆ-ը և Ճապոնիան: Մասնավորապես հետազոտելով Մեյձիի ժամանակաշրջանի (1868-1884) Ճապոնիան՝ նա եզրակացնում է, որ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը այդ երկրի բուռն տնտեսական զարգացումը հնարավոր դարձավ շնորհիվ ֆինանսական ինստիտուտների, գործիքների և շուկաների առաջանցիկ զարգացման[3, էջ 26]: Համադրելով ազգային տնտեսական և ֆինանսական համակարգերի փոխազդեցության վերաբերյալ հետազոտությունները՝ կարելի է եզրակացնել, որ զարգացած երկրների մեծ մասում ավանդական բանկային ինստիտուտները և վարկային շուկաները նախորդել են տնտեսական զարգացմանը և հարստության կուտակմանը, ինչը իր հերթին նպաստել է արժեթղթերի, այդ թվում՝ բաժնետոմսերի շուկայի զարգացմանը:

Համաշխարհային ֆինանսական համակարգի և ֆինանսական շուկաների վերջին տասնամյակների՝ ֆինանսական գլոբալացման, արժեթղթավորման, ֆինանսական ինժեներիայի միտումներին ավելացել են նորերը, որոնցից կարելի է առանձնացնել դեզինտերմեդիացիան, քրաուդֆանդինգը, ֆինանսների թվայնացումը և ֆինթեք-ի զարգացումը:

Դեզինտերմեդիացիան (disintermediation) տնտեսագիտական իմաստով մատակարարման շղթայից տվյալ գործարքի հետ կապված միջնորդ օղակների վերացումն է, օրինակ՝ համացանցի միջոցով անմիջական կապ հաստատելով արտադրողի հետ: «Դեզինտերմեդիացիա» հասկացությունը առաջին անգամ կիրառում է գտել ԱՄՆ-ում 1960-ական թվականներին, երբ «Q կանոնով» սահմանված տոկոսային սահմանափակումներից խուսափելու համար շատ դեպքերում գերադասում էին խնայողական հաստատություններից հանել միջոցները և իրականացնել ուղղակի ներդրումներ՝ պետական և կորպորատիվ արժեթղթերում: 1990 թթ-ին «դեզինտերմեդիացիա» եզրույթը ստացավ ավելի լայն կիրառում որպես բանկային, ֆինանսական, առևտրային գործառնություններից միջնորդ օղակների վերացում: Ի դեպ 1990 թթ-ին Ճապոնիայի և Գերմանիայի վատ տնտեսական ցուցանիշները առանձին փորձագետներ բացատրում են բանկային միջնորդներից հրաժարվելու օրենսդրական արգելքների առկայությամբ:

Ֆինանսական դեզինտերմեդիացիան մեր մեկնաբանությամբ բլրկչեյն և թվային այլ տեխնոլոգիաների միջոցով տեղեկատվական ասիմետրիայի նվազեցում է ֆինանսական ռեսուրսների պրոֆիցիտի և դեֆիցիտի կողմերի միջև: Համաշխարհային տնտեսական ֆորումը ֆինանսական դեզինտերմեդիացիայի թեման քննարկել է 2015 և 2016 թվականներին, իսկ 2018 թվականին հայտարարեց, որ «բլրկչեյնը այլևս հնարավոր չէ անտեսել»:

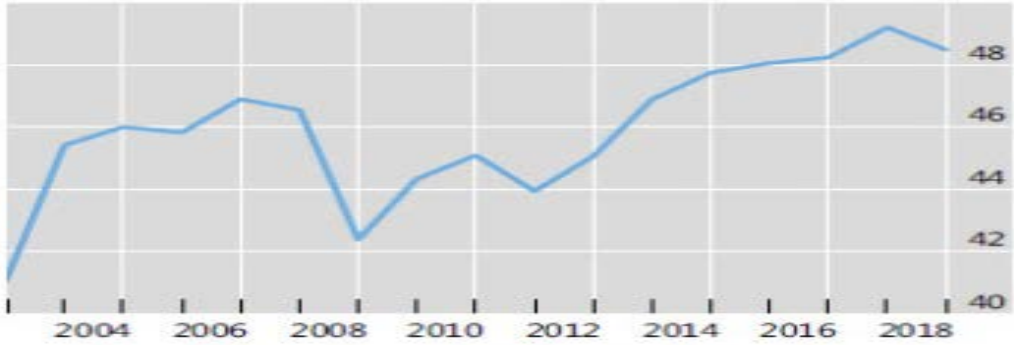
Ֆինանսական կայունության խորհրդի (Financial Stability Board, FSB) «Ոչ բանկային ֆինանսական միջնորդության գլոբալ մոնիթորինգի մասին զեկույցում» (19 հունվարի 2020 թ.) 2018 թվականի ավարտին գլոբալ ֆինանսական ակտիվները կազմել են 378,9 տրլն. դոլար: Տվյալները վերաբերում են 29 պետությունների (իրավաբեմնների) ֆինանսական ակտիվներին, որոնց բաժին է ընկնում համաշխարհային ՀՆԱ-ի ավելի, քան 80%-ը:

Աղյուսակ 1. Համաշխարհային ֆինանսական ակտիվների կառուցվածքը, 2018թ. [4-11]:

	2018թ. տրլն. դոլար	Ֆին. ակտիվների կառուցվածքը, %	2018թ. աճը, %
Ընդհանուր ֆինանսական ակտիվներ	378,9	100	1,4
Կենտրոնական բանկեր	30,1	7,9	2,5
Բանկեր	147,9	39,0	2,8
Հանրային ֆինանսական ինստիտուտներ	17,3	4,6	3,2
Ոչ բանկային ֆինանսական ինստիտուտներ	183,7	48,5	-0,1

Աղյուսակի տվյալները վկայում են, որ ոչ բանկային ֆինանսական ակտիվների բաժինը՝ 183,7տրլն. դոլար, գերազանցում է բանկային ակտիվներին, թեև 2018 թվականին նկատվել է նվազում: Ոչ բանկային ակտիվները գերազանցապես ներկայացված են ապահովագրական ընկերությունների, կենսաթոշակային ֆոնդերի, ներդրումային ֆոնդերի ակտիվներով:

2018 թվականին ոչ բանկային ակտիվները կազմել են ընդհանուր ակտիվների 48,5%-ը, ընդ որում անկումներով հանդերձ, ընդհանուր միտումը աճողական է:

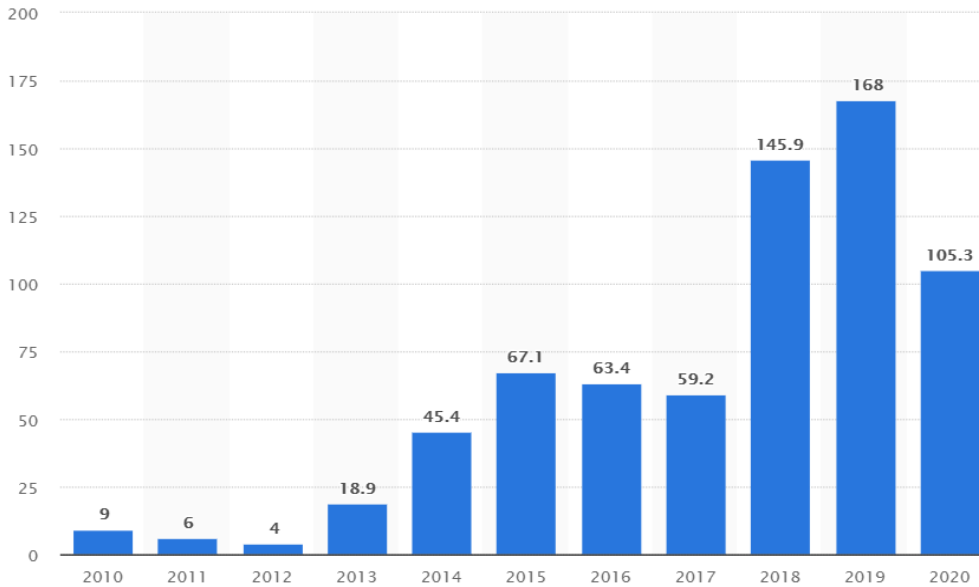

Գծապատկեր 1. Ոչ բանկային ֆինանսական ինստիտուտների բաժինը ընդհանուր ֆինանսական ակտիվներում 2004-2018թթ. [5]:

Ֆինանսական դեգիտերմենտիզացիա ոչ ինստիտուցիոնալ դրսևորումներից է քրաուդֆանդինգը (crowdfunding): Այն մարդկանց համախմբված գործունեությունն է, որոնք, որպես կանոն, համացանցի միջոցով ինքնակամ միավորում են իրենց գումարները կամ այլ ռեսուրսներ, որպեսզի աջակցեն այլոց՝ սկսել որևէ գործունեություն: Այդ առումով քրաուդֆանդինգը ֆինանսական կոոպերացիայի թվային տարբերակ է: Ֆինանսական տերմինաբանությամբ դոնորներն աջակցում են ռեցեպիենտներին՝ որևէ ստարտափ սկսելու համար: Այսպես անշարժ գույք գնելու ցանկություն ունեցող փոխառուները կարող են քրաուդֆանդինգի միջոցով օգտվել կապիտալի մատակարարների խմբի (pool) պլատֆորմից, որոնք համամասնորեն ֆինանսավորում են հիփոթեքը: Այնուհետև պլատֆորմը մշտադիտարկում է տոկոսների և փոխառության վճարումները պուլի մասնակիցների միջև:

Ֆինթեք (fintech) տերմին է, որն օգտագործվում է ֆինանսական տեխնոլոգիաների ոլորտում գործող ընկերությունների նկարագրման համար: Այն վերաբերում է հիմնականում փոքր սկսնակ ընկերություններին, որոնք նորարարական տեխնոլոգիական լուծումներ են մշակում ֆինանսների ոլորտում: Սովորաբար առանձնացնում են ֆինթեք-ի հետևյալ սեգմենտները. թվային վճարումներ, այլընտրանքային ֆինանսավորում, այլընտրանքային վարկավորում, անձնական ֆինանսներ: Կանխատեսվում է, որ 2021 թվականին ֆինթեքի առավել զարգացած թվային վճարումների(digital payments) ոլորտում վճարումները կկազմի շուրջ 6,7տրլն. դոլար, ընդ որում 2,9 տրիլյոն միայն Չինաստանում: 2021-2025թթ. կանխատեսվող 12% միջին տարեկան աճի դեպքում, 2025 թվականին թվային վճարումները կկազմի ավելի, քան 10,5 տրլն. դոլար [6]: Եթե ԱՄՆ-ում և Եվրոպայում առավել տարածված են PayPal, Amazon Payments օնլայն վճարումները, ապա Չինաստանում առաջին երեք տեղերը զբաղեցնում են Alipay, Wechat Pay և UnionPay վճարային

համակարգերը: Ֆինթեք ոլորտում ներդրումների նշանակալի աճի մասին է վկայում հետևյալ գծապատկերը (Գծապատկեր 2)՝

Գծապատկեր 2: 2010-2020 թվականներին ամբողջ աշխարհում fintech ընկերություններում ներդրումների ընդհանուր արժեքը (միլիարդ ԱՄՆ դոլար) [7]:

ԱՄՆ-ում և զարգացած մի շարք երկրներում տնային տնտեսությունները և ոչ մեծ բիզնեսները ավելի հաճախ են օգտվում ինտերնետ հարթակների սպառողական, հիփոթեքային, ավտովարկերի ծառայություններից: Տարեցների, պատերազմի վետերանների, ուսանողների վարկավորումը հաճախ իրականացնում են այդ հարթակները: Բազմաթիվ ընկերություններ, օրինակ՝ General Motors-ը, գերադասում են կորպորատիվ վարկավորման ոլորտում փոխարինել բանկերին: Այնպիսի ինտերնետ հարթակներ, ինչպես՝ Robinhood, Stash, Motif, ոչ միայն մանրածախ ներդրումները դարձրել են ավելի հասանելի, այլև նպաստում են բրոքերային և կառավարչական պարզապահարների նվազեցմանը: Թվային հարթակների մրցակցությանը դիմակայելու համար խոշոր ֆինանսական ինստիտուտներին այլ բան չի մնում, քան ստեղծել համարժեք հարթակներ և հավելվածներ: 2020 թվականի ամռանը ԱՄՆ-ում և աշխարհում խոշորագույն Fidelity ներդրումային ընկերությունը, որի ակտիվների պորտֆելը 3,3 տրլն. դոլար է [8], գործարկեց օրոյական պարզապահարով ինդեքսային ֆոնդեր: ԱՄՆ-ի խոշորագույն պորտֆելային մենեջերներից

Vanguard-ը ընդլայնեց առանց պարզևավճարի բորսայական ֆոնդերի առաջարկը: JP Morgan-ը գործարկեց You Invest հավելվածը, որը հաճախորդներին թույլ է տալիս անվճար իրականացնել բաժնետոմսերի առևտուր:

ԱՄՆ-ի Տնտեսական հետազոտությունների ազգային բյուրոյի 2017 թվականի հաշվետվության մեջ «ինտերնետ բանկերի» աճի 60%-ը բացատրվում է բանկային ոլորտի կարգավորումների խստացմամբ, իսկ 30%-ը՝ նոր տեխնոլոգիաների առաջացմամբ [9]: Փաստաթղթում մեծ ուշադրություն է դարձվում ԱՄՆ-ի հիփոթեկային շուկաներին, որոնք հետճանաժամային ամենախիստ կարգավորման ենթարկվեցին, հատկապես՝ 2010 թվականին Դոդ-Ֆրենկի օրենքի ընդունմամբ: Արդյունքում դեպոզիտային կազմակերպությունները գրեթե դուրս են եկել այդ շուկայից, փոխարենը դրանց տեղը զբաղեցրել են ոչ դեպոզիտային վարկատուները և կազմակերպությունները: Այսպես 2018 թվականի հունվարին Quicken Loans Inc. ԱՄՆ-ում դարձավ ոչ միայն հիփոթեքային վարկավորման խոշորագույն օնլայն, այլև մանրածախ վարկատու: 2019 թվականին ԱՄՆ-ի բոլոր 50 նահանգներում ընկերությունը տրամադրել է 145 մլրդ. դոլար հիփոթեկային վարկեր: Quicken Loans-ի կողմից օնլայն-հիփոթեքը գործում է 24 ժամ/ 7օր ռեժիմով, առանց տնից դուրս գալու, առանց թղթաբանության, ցածր տոկոսադրույքներ, ցածր սպասարկման ծախսեր, անձնական խորհրդատվություն և արագ պատասխաններ [10]:

Ամփոփելով՝ կարող ենք ասել, որ վերջին տասնամյակներին և հատկապես 2008-2009թթ. հետո, ֆինանսական և տնտեսական զարգացումներից դատելով՝ աշխարհը դառնում է ավելի ֆինանսական, նվազ միջնորդավորված և թվային, որը հնարավոր չէ այլ կերպ բնութագրել, քան որպես համաշխարհային ֆինանսական հեղափոխության թվային փուլ:

2020 թվականի համավարակը և արցախյան պատերազմը հերթական անգամ ի ցույց դրեցին Հայաստանի տնտեսության հետամնաց ագրո-հումքային բնույթը, զարգացման ներուժի բացակայությունը, տնտեսության բարձր-տեխնոլոգիական արդիականացման և զարգացման անվտանգային անհրաժեշտությունը: Տնտեսության նման արմատական վերափոխումը պահանջում է զգալի ֆինանսական ռեսուրսների ներգրավում, ինչը անհնար է առանց երկրի ֆինանսական համակարգի արմատական վերափոխման և մենաշնորհային բանկային մոդելից հրաժարման:

Գրականություն

1. <https://data.worldbank.org/indicator/NV.SRV.TOTL.ZS> 12.04.2021
2. GOLDSMITH R. Financial Structure and Development. Yale University Press. New Haven, 1969. <https://www.nber.org/system/files/chapters/c1304/c1304.pdf> pp. 113-167
3. Rousseau P. L. Historical Perspectives on Financial Development and Economic Growth <https://files.stlouisfed.org/files/htdocs/publications/review/03/07/Rousseau.pdf> pp.1-26
4. FSB Global Monitoring Report on Non-Bank Financial Intermediation 2019 19 January 2020. https://www.fsb.org/wp-content/uploads/P1901_20.pdf#page=7 P.11 13.04.2021
5. FSB Global Monitoring Report on Non-Bank Financial Intermediation 2019. <https://www.fsb.org/2020/01/global-monitoring-report-on-non-bank-financial-intermediation-2019>. 19 January 2020. /13.04.2021
6. Digital Payments Worldwide. <https://www.statista.com/outlook/dmo/fintech/digital-payments/worldwide> 13.04.2021
7. Total value of investments into fintech companies worldwide from 2010 to 2020. <https://www.statista.com/statistics/719385/investments-into-fintech-companies-globally/> 13.04.2021
8. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-08-18/fidelity-assets-reach-record-of-3-3-trillion-with-trading-surge> 12.04.2021
9. Disintermediation, Decentralization: A Familiar Tune for Credit Unions? OCTOBER 12, 2018 By Diego Zuluaga. <https://www.cato.org/speeches/future-financial-services-disintermediation-decentralization-familiar-tune-credit-unions?queryID=7759ebf06de9f3401d2f4316cdd9b3c606>.04.2021
10. QL PRESS ROOM. <https://www.quickenloans.com/press-room/fast-facts/> 08.04.2021

**ԳԻՏԵԼԻՔԱՎԵՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿՆԴԻՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

ԱՐՄԻՆԵ ԶԱԽԱՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա

Գիտակրթական միջազգային կենտրոնի

Կառավարման ամբիոնի դասախոս

Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության

ինստիտուտի գիտաշխատող

տնտեսագիտության թեկնածու

armine.zakharyan@isec.am

Համառոտագիր

Հոդվածը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետությունում գիտության, բիզնեսի և պետության փոխգործակցության ակտիվացման միջոցով ինովացիոն գործունեության խթանման մեթոդների և մեխանիզմների, դրանց արդյունավետ կիրառումը պայմանավորող գործոնների, գիտելիքահեն տնտեսության զարգացման խթանման հիմնահարցերի, ինչպես նաև՝ ՀՀ բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտի ընկերությունների գործունեության ուսումնասիրությանը:

Արդի պայմաններում գիտելիքահեն տնտեսության զարգացմանը մեծապես կարող է նպաստել գիտության, բիզնեսի և պետության փոխգործակցության ակտիվացումը: Վերջինս ենթադրում է պետական-մասնավոր գործընկերության շրջանակների ընդլայնում: Անշուշտ, ներկայիս տնտեսական պայմաններում առավել արդիական է դարձել ՊՄԳ կիրառությունը նորարարական ոլորտներում: Ներկայումս տարբեր երկրներում պետական-մասնավոր համագործակցության համեմատական դերը նորարարական քաղաքականության մեջ տարբեր է, սակայն ի հայտ է գալիս դրա ազդեցության աճի միտում նորարարական ակտիվության վրա: Պետական-մասնավոր գործընկերության՝ որպես նորարարական քաղաքականության իրականացման արդյունավետ գործիքի բացառիկ նշանակությունը ընդունում են նաև առաջատար արտասահմանյան երկրները: ՊՄԳ ծրագրերը, որոնք սերտ շփումներ են խթանում գիտության և տնտեսության արդյունաբերական հատվածի միջև, և որոնք պետական հետազոտությունները կողմնորոշում են դեպի արդյունաբերական նորարարությունները, բնորոշ են բոլոր տնտեսապես զարգացած երկրներին:

Հոդվածում Հայաստանի Հանրապետության օրինակով քննարկվել են ինովացիոն միջավայրի բարելավման հիմնահարցերը, մշակվել են գիտության,

բիզնեսի և պետության փոխգործակցության ակտիվացման միջոցով գիտելիքահեն տնտեսության զարգացման խթանման որոշակի մեխանիզմներ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. տնտեսություն, պետական-մասնավոր գործընկերություն, գիտություն և կրթություն, ներդրումներ, ինովացիոն գործունեություն, խթանում, զարգացում, արդյունավետություն:

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ НФУКОЕМОЙ ЭКОНОМИКИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

АРМИНЕ ЗАХАРЯН

Национальная академия наук Республики Армения

Международный научно-образовательный центр

преподаватель кафедры управления

кандидат экономических наук

научный сотрудник института экономики им. М.Котаняна НАН РА

armine.zakharyan@isec.am

Аннотация

Статья посвящена изучению методов и механизмов стимулирования инновационной деятельности в Республике Армения посредством активизации взаимодействия науки, бизнеса и государства, факторов, обуславливающих эффективное применение данных методов и механизмов, вопросов стимулирования развития экономики, основанной на знаниях, а также деятельности компаний сферы высоких технологий РА.

В современных условиях развитию экономики, основанной на знаниях, может во многом способствовать активизация взаимодействия науки, бизнеса и государства (ГЧП). Последнее предполагает расширение рамок государственно-частного партнерства. Безусловно, в нынешних экономических условиях использование ГЧП в инновационных сферах стало более актуальным. В настоящее время сравнительная роль ГЧП в инновационной политике отличается в разных странах, но наблюдается растущая тенденция его влияния на инновационную активность. Ведущие зарубежные страны также признают исключительную важность ГЧП как эффективного инструмента реализации инновационной политики. Программы ГЧП, способствующие тесному контакту между наукой и промышленным сектором экономики и ориентирующие

государственные исследования на промышленные инновации, типичны для всех экономически развитых стран.

На примере Республики Армения обсуждены основополагающие вопросы, связанные с улучшением инновационной среды, разработаны некоторые механизмы стимулирования развития экономики, основанной на знаниях, посредством активизации взаимодействия науки, бизнеса и государства.

Ключевые слова и фразы: экономика, государственно-частное партнерство, наука и образование, инвестиции, инновационная деятельность, стимулирование, развитие, эффективность.

PROBLEMS OF KNOWLEDGE-BASED ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

ARMINE ZAKHARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

International Scientific-Educational Center

Department of Management, Lecturer

PhD in Economics

Research Fellow at the Institute of Economics named after M. Kotanyan of NAS RA

armine.zakharyan@isec.am

Abstract

The article is devoted to the study of methods and mechanisms for stimulating innovative activities in the Republic of Armenia through enhancing the interaction of science, business and the state, factors, that determine the effective use of these methods and mechanisms, issues of stimulating the development of the knowledge-based economy, as well as the activities of high-tech companies in the Republic of Armenia. In current conditions, the development of a knowledge-based economy can largely be facilitated by the intensification of interaction between science, business and the state. The latter presupposes the expansion of the framework of public-private partnership. Of course, in the current economic conditions, the use of PPP in innovation spheres has become more relevant. Currently, the comparative role of public-private partnership in innovation policy differs in different countries, but there is a growing trend of its influence on innovation activity. Leading foreign countries also recognize the exceptional importance of public-private partnerships

as an effective tool for implementing of innovation policy. The PPP programs that promote close contact between science and the industrial sector of the economy and orient government research towards industrial innovation are typical for all economically developed countries.

On the example of the Republic of Armenia, fundamental issues related to the improvement of the innovation environment were discussed, and some mechanisms were developed to stimulate the development of a knowledge-based economy by enhancing the interaction of science, business and the state.

Keywords and phrases: economy, public-private partnership, science and education, investment, innovation activity, promotion, development, efficiency.

Հասարակության զարգացման ներկայիս փուլում մեծապես կարևորվում են գիտելիքահեն տնտեսության զարգացման, որակյալ կրթության ապահովման և կրթական գործընթացների մշտական կատարելագործման հիմնախնդիրները, քանի որ վերջիններով են հիմնականում պայմանավորված հասարակության անդամների կենսամակարդակի հետագա բարելավումը, աշխատաշուկայի արդյունավետ գործունեությունը, պետության, կրթական հաստատությունների և մասնավոր հատվածի միջև փոխշահավետ համագործակցության հաստատումը, ինովացիոն գործունեության խթանումը, ինչպես նաև տնտեսության համաչափ և կայուն զարգացումը:

Ինչպես հայտնի է, անհատների կողմից կրթության ստացման և վերջինիս որակի բարելավման հիմնախնդիրները մշտապես գտնվել են հասարակության անդամների ուշադրության կենտրոնում, ինչպես նաև իրենց ամրագրումն են ստացել տարբեր նորմատիվային իրավական ակտերում:

Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի [5] 26-րդ հոդվածի համաձայն՝

1. Յուրաքանչյուր ոք ունի կրթության իրավունք: Առնվազն տարրական և ընդհանուր կրթությունը պետք է լինի անվճար: Տարրական կրթությունը պիտի լինի պարտադիր: Տեխնիկական և մասնագիտական կրթությունը պետք է հանրամատչելի լինի, և բարձրագույն կրթությունը՝ հավասարապես մատչելի բոլորի համար՝ յուրաքանչյուրի ընդունակությունների հիմունքով:

2. Կրթությունը պետք է ուղղված լինի մարդկային անհատականության լիակատար զարգացմանը և մարդու իրավունքների ու հիմնական ազատությունների նկատմամբ հարգանքի մեծացմանը: Կրթությունը պետք է նպաստի փոխըմբռնմանը, հանդուրժողականությանը և բոլոր ժողովուրդների, ռասայական և կրոնական խմբերի միջև բարեկամությանը և պիտի նպաստի Միավորված ազգերի՝ խաղաղության պահպանմանն ուղղված գործունեությանը:

3. Ծնողներն իրենց մանկահասակ երեխաների համար կրթատեսակ ընտրելու գործում ունեն առաջնության իրավունք:

Մարդու կրթության իրավունքն ամրագրված է նաև ՀՀ **Սահմանադրությամբ [1]**, որի համաձայն՝

1. Յուրաքանչյուր ոք ունի կրթության իրավունք: Պարտադիր կրթության ծրագրերը և տևողությունը սահմանվում են օրենքով: Պետական ուսումնական հաստատություններում միջնակարգ կրթությունն անվճար է:

2. Յուրաքանչյուր ոք օրենքով սահմանված դեպքերում և կարգով ունի մրցութային հիմունքներով պետական բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթական հաստատություններում անվճար կրթություն ստանալու իրավունք:

3. Բարձրագույն ուսումնական հաստատություններն օրենքով սահմանված շրջանակներում ունեն ինքնակառավարման իրավունք, ներառյալ ակադեմիական և հետազոտությունների ազատությունը:

Ինչպես հայտնի է, որակյալ կրթության ապահովումն ու կրթական գործընթացների մշտական կատարելագործումը, որպես կանոն, հետապնդում են կրթական անվտանգության ապահովման գերնպատակ: Կրթական անվտանգության ապահովումը, նախևառաջ, պայմանավորված է կրթության գործառույթների արդյունավետ և փոխկապակցված իրականացմամբ **[6]**: Մասնագիտական գրականության մեջ կրթության հիմնական գործառույթների դասակարգման վերաբերյալ առկա են մի շարք մոտեցումներ: Հաշվի առնելով **անհատի զարգացման վրա կրթության համակարգի ազդեցությունը**¹ այդ գործառույթների շարքին կարելի է դասել.

- անհատի սոցիալականացումը,
- դաստիարակությունը,
- անհրաժեշտ գիտելիքների, հմտությունների և կարողությունների փոխանցումը:

Ըստ հասարակության վրա կրթության ազդեցության¹ առանձնացվում են կրթության հետևյալ գործառույթները՝

- **սոցիալական** (հասարակության սոցիալական կառուցվածքի վերարտադրություն),
- **մասնագիտական** (հասարակության անդամների մասնագիտական պատրաստման և վերապատրաստման իրականացում),
- **մարդասիրական** (սերնդեսերունդ գիտելիքների և մշակույթի փոխանցում),
- **բարոյահոգեբանական** (արժեքային կողմնորոշում, բարոյական արժեքների փոխանցում և վարքագծի ձևավորում) գործառույթները:

Առանձնացվում են նաև **դիմապատկերային վրա կրթության ազդեցությամբ** պայմանավորված գործառույթներ՝ մարդկային և ազգային կապիտալի ձևավորում և զարգացում և այլն:

Անհատի, հասարակության և պետության վրա կրթության համակարգի ազդեցությամբ պայմանավորված՝ կրթության հիմնական գործառույթները կարելի է դասակարգել հետևյալ խմբերում.

1. սոցիալ-քաղաքական՝

- հասարակության անվտանգության ապահովում,
- սոցիալական շարժունություն,
- սոցիալական վերահսկողություն,
- հասարակության կայուն զարգացում,
- համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ հասարակության ներառում:

2. սոցիալ-տնտեսական՝

• հասարակության մտավոր, մասնագիտական և գիտատեխնիկական ներուժի ձևավորում,

- մարդկային և ազգային կապիտալի ձևավորում և զարգացում,
- մասնագիտական միջավայրի ձևավորում,
- մասնագիտական կողմնորոշում,
- սոցիալական ընտրություն,
- տնտեսական ռեսուրսների վերարտադրություն:

3. սոցիալ-մշակութային՝

- հումանիստական (անհատի սոցիալականացում),
- դաստիարակություն,
- ուսուցում,
- հասարակության մեջ մշակույթի տարածում,
- մշակույթի մեջ նորարարությունների իրականացում,
- արժեքային կողմնորոշում,
- հոգևոր-մշակութային արժեքների փոխանցում,
- սոցիալական պատասխանատվության ձևավորում,
- հասարակական մտածողության ձևավորում:

Այսպիսով՝ կրթությունն անհատի սոցիալական դերակատարման համար անհրաժեշտ հասարակական վարքագծի ձևավորման բաղադրիչներից է և միաժամանակ՝ այն միջոցներից, որի օգնությամբ անհատը մասնակցում է պետության և հասարակության կենսագործունեության տարբեր բնագավառների և սոցիալական ինստիտուտների գործունեությանը: Այլ կերպ ասած՝ կրթությունը սոցիալական ինստիտուտ է՝ փոխկապակցված հասարակության հիմնական ենթահամակարգերի հետ (տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, մշակութային, հոգևոր և այլն): Կրթությունը մշտապես սոցիալական շարժունության կարևորագույն գործոններից է, հետևաբար կրթական մակարդակը ոչ միայն անհատի սոցիալական զարգացման նախադրյալ է, այլ նաև հասարակությանն ու պետությանը սպառնացող վտանգների կանխարգելմանն ուղղված միջոց՝ միտված հասարակության անվտանգ զարգացման ապահովմանը [6]:

Արդի պայմաններում գիտելիքահեն տնտեսության զարգացմանը մեծապես կարող է նպաստել գիտության, բիզնեսի և պետության փոխգործակցության ակտիվացումը: Վերջինս ենթադրում է պետական-մասնավոր գործընկերության շրջանակների ընդլայնում **[4, էջ71-91]**: Հայաստանի Հանրապետությունում պետություն-մասնավոր գործընկերությունը կարգավորվում է «Պետություն-մասնավոր գործընկերության մասին» ՀՀ օրենքով **[3]**, որն ընդունվել է 2019 թվականի հունիսի 28-ին: Այս օրենքը սահմանում է պետություն-մասնավոր գործընկերության կարգավորման իրավական շրջանակը, ներառյալ՝ պետություն-մասնավոր գործընկերության ծրագրերի մշակմանը և իրականացմանն առնչվող կանոնները և ընթացակարգերը, կառավարման ինստիտուցիոնալ շրջանակը, կիրառելի չափանիշները և ՊՄԳ-ներին առնչվող այլ հարցեր: Համաձայն «Պետություն-մասնավոր գործընկերության մասին» ՀՀ օրենքի ՊՄԳ-ի՝ որպես հանրային ենթակառուցվածքի և հանրային ծառայության ապահովման և կառավարման նպատակները ներառում են՝

- հանրային ենթակառուցվածքների կենսապարբերաշրջանի ընթացքում անհրաժեշտ ծախսերի կրճատում և դրանց կառուցման, բարելավման, շինարարության, շահագործման և պահպանման որակի բարելավում,

- ակտիվի շահագործման ժամկետի ընթացքում դրա պատշաճ և ժամանակին պահպանման ապահովում,

- հանրային ենթակառուցվածքների և ծառայությունների հասանելիության բարձրացում,

- մասնավոր հատվածի փորձից, ռեսուրսներից, տեխնոլոգիաներից, արդյունավետությունից և նորարարության հետ կապված կարողություններից բխող օգուտների ստացում,

- հանրային ենթակառուցվածքների և հանրային ծառայությունների ոլորտում հանրության նկատմամբ հաշվետվողականության և թափանցիկության բարձրացում,

- Հայաստանի Հանրապետությունում ՊՄԳ ծրագրերի շրջանակներում ներգրավված հանրային ենթակառուցվածքների և հանրային ծառայությունների վերաբերյալ տեղեկատվական բազայի բարելավում,

- անհրաժեշտության դեպքում նոր հանրային ենթակառուցվածքների համար ներդրումների ներգրավում:

ՊՄԳ ծրագիրը պետք է համապատասխանի հետևյալ բոլոր չափանիշներին **[3]**՝

1) ՊՄԳ պայմանագրի համաձայն՝ ունենա առնվազն հինգ տարվա տևողություն, որն սկսվում է հաշվարկվել ՊՄԳ պայմանագրի՝ ուժի մեջ մտնելու

համար անհրաժեշտ բոլոր նախապայմանների (conditions precedent) իրականացման օրվանից.

2) միտված լինի հանրային ենթակառուցվածքի կառուցմանը և (կամ) բարելավմանը և (կամ) շահագործմանը և (կամ) տեխնիկական սպասարկմանը.

3) ապահովի հանրային գործընկերոջ և մասնավոր գործընկերոջ միջև ռիսկերի բաշխում՝ համաձայն ՊՄԳ ընթացակարգերի.

4) ապահովի Հայաստանի Հանրապետության համար տնտեսական շահութաբերություն, այսինքն՝ ունենա տնտեսական շահութաբերության ներքին դրույք, որը կգերազանցի ՊՄԳ ընթացակարգերով սահմանված բազային դրույքը.

5) համապատասխանի Կառավարության ընդունած հանրային ներդրումների կառավարման քաղաքականությամբ սահմանված գերակայություններին.

6) լինի ֆիսկալ առումով մատչելի և այլն:

Հարկաբյուջետային ռիսկերի կառավարման ու ֆիսկալ կայունության ապահովման խնդիրներից ելնելով՝ լիազոր մարմինը օրենքով սահմանված կարգով իրականացված վերլուծությամբ կարող է տալ բացասական եզրակացություն, եթե հաշվարկելուց հետո պարզվի, որ կնքվելիք պայմանագրի գծով պայմանական պարտավորությունների յուրաքանչյուր տարվա հանրագումարը պայմանագրի իրականացման ժամկետի որևէ տարում կհանգեցնի ՊՄԳ պարտավորությունների թույլատրելի սահմանաչափի գերազանցման:

Որոշելու համար՝ արդյոք ՊՄԳ պարտավորությունների թույլատրելի սահմանաչափը կգերազանցվի, հաշվի է առնվում հետևյալը.

- «Պետություն-մասնավոր գործընկերության մասին» ՀՀ օրենքն [3] ուժի մեջ մտնելուց հետո կնքված ՊՄԳ պայմանագրերի համաձայն իրականացվող ՊՄԳ ծրագրերը,

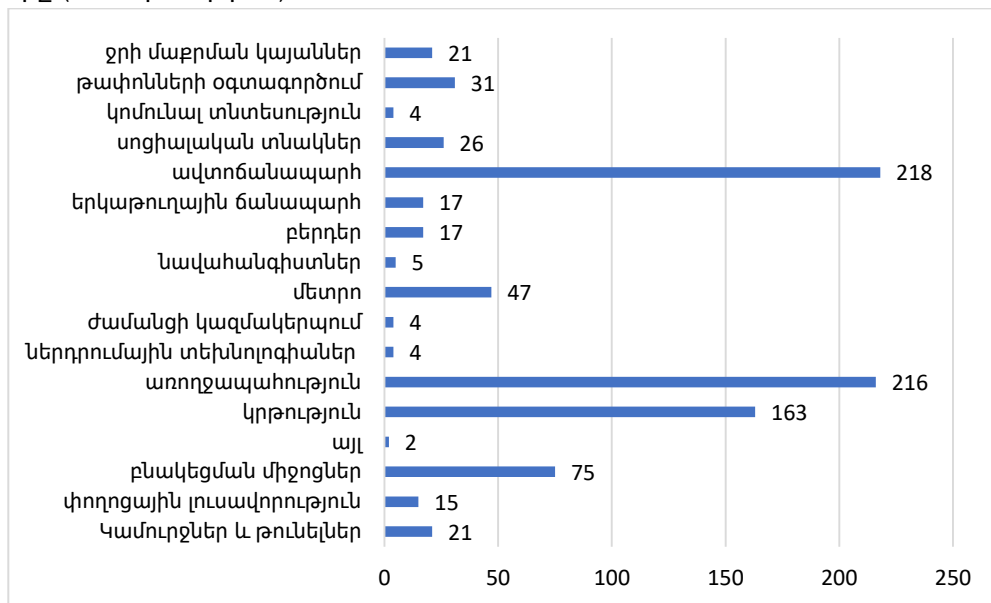
- ՊՄԳ ծրագրերը, որոնց վերաբերյալ ընդունվել է մրցույթ անցկացնելու մասին որոշում, եթե տվյալ մրցույթն անցկացվելու է ընթացիկ ֆինանսական տարում:

Կառավարության որոշմամբ սահմանվում են ՊՄԳ ծրագրերի շրջանակում մատուցվող հանրային ծառայությունների ոլորտները, որոնք պետք է համապատասխանեն Կառավարության ընդունած՝ հանրային ներդրումների կառավարման քաղաքականությամբ սահմանված գերակայություններին:

ՊՄԳ նախագծերի իրականացման առումով առավել հաջողակ երկրներ են համարվում Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ, Իռլանդիան, Իսրայելը, Ֆրանսիան, Իտալիան, Գերմանիան, Ճապոնիան: ՊՄԳ կիրառության ոլորտներն այս

երկրներում չափազանց բազմազան են: Դա, նախ և առաջ, ենթակառուցվածքն է, ճանապարհները, կրթությունը, առողջապահությունը և այլ ոլորտները:

Ներկայացնենք աշխարհում ՊՄԳ նախագծերի օգտագործման ոլորտները (Գծապատկեր 1.):

Գծապատկեր 1. Աշխարհում ՊՄԳ նախագծերի օգտագործման ոլորտները (նախագծերի քանակ, հազ) [8, էջ 151-172]:

Համաշխարհային պրակտիկայում պետության և բիզնեսի գործընկերության առավել տարածված և կայացած ձևերի թվին են դասվում կոնցեսիաները, պայմանագրերը, վարձակալությունը, համաձայնությունները, համատեղ ձեռնարկությունները [9, էջ 17-33]: Գերմանիան ավանդական ուժեղ պետական իշխանությամբ երկիր է, որը համեմատաբար ուշ սկսեց մշակել և իրականացնել ՊՄԳ նախագծեր: Գերմանիայի դաշնային կառավարությունը կարողացավ ՊՄԳ հայեցակարգը հարմարեցնել իր սոցիալական և տնտեսական խնդիրների հետ, որոնք հիմնված են գործընկերության բոլոր մասնակիցներին առավելագույն շահ տալու ձգտման վրա: Ի տարբերություն շատ երկրների մասնավոր ոլորտի համալիր զարգացումը և նախագծերի իրականացումը հիմնված են հենց Գերմանիայում ընդունված հայեցակարգի վրա: Գերմանիայում ՊՄԳ նպատակը համարվում է ոչ միայն զարգացումը, այլ նաև աղքատության դեմ պայքարը: ՊՄԳ նախագիծը նաև համարվում է

նպատակահարմար միայն այն ժամանակ, երբ կարող է դրական տնտեսական արդյունք տալ ընկերություններին:

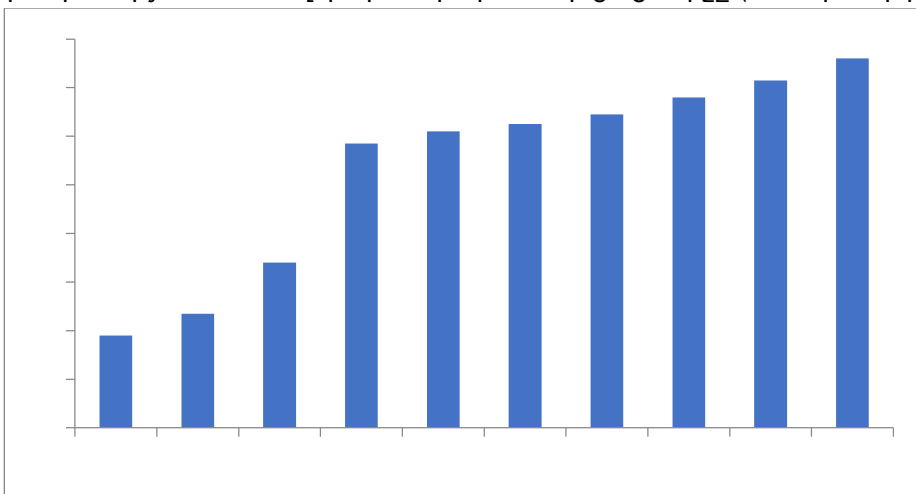
Ներկայիս տնտեսական պայմաններում առավել արդիական է դարձել ՊՄԳ կիրառությունը նորարարական ոլորտներում: Ներկայումս տարբեր երկրներում պետական-մասնավոր համագործակցության համեմատական դերը նորարարական քաղաքականության մեջ տարբեր է, սակայն ի հայտ է գալիս դրա ազդեցության աճի միտում նորարարական ակտիվության վրա: Պետական-մասնավոր գործընկերության՝ որպես նորարարական քաղաքականության իրականացման արդյունավետ գործիքի բացառիկ նշանակությունը ընդունում են նաև առաջատար արտասահմանյան երկրները: ՊՄԳ ծրագրերը, որոնք սերտ շփումներ են խթանում գիտության և տնտեսության արդյունաբերական հատվածի միջև, և որոնք պետական հետազոտությունները կողմնորոշում են դեպի արդյունաբերական նորարարությունները, բնորոշ են բոլոր տնտեսապես զարգացած երկրներին:

Ինովացիոն գործունեություն ծավալելու և նշված քայլերն իրականացնելու համար Հայաստանի Հանրապետությունում գործող ընկերություններն ունեն լավ հնարավորություններ, քանի որ հանրապետությունը տարածաշրջանի երկրների նկատմամբ առանձնանում է մի շարք մրցակցային առավելություններով: Դրանք են՝

- միջազգային չափանիշներին համապատասխանող գիտահետազոտական և փորձարարական աշխատանքների իրականացման կարողությունները,
- տեխնիկական հմտություններով և լեզվի իմացությամբ բարձրակարգ մասնագետները.
- ժամանակակից մասնագիտացումներով ԲՈՒՀ-ական հիմնարար ծրագրերը.
- մրցակցային բարձր մակարդակի աշխատուժը և ցածր գործառնական ծախսերը.
- պետության կողմից ներդրումային դաշտը բարելավելու պատրաստակամությունը.
- ուժեղ Սփյուռքի առկայությունը.
- մտավոր սեփականության պաշտպանության միջազգային չափանիշներին համապատասխանող իրավական դաշտը.
- ՏՏ ոլորտի կայուն և շարունակական զարգացումը և այլն:

Հարկ է նշել, որ ինովացիոն զարգացման առումով տարածաշրջանում Հայաստանին բնորոշ մրցակցային առավելություններից հատկապես պետք է

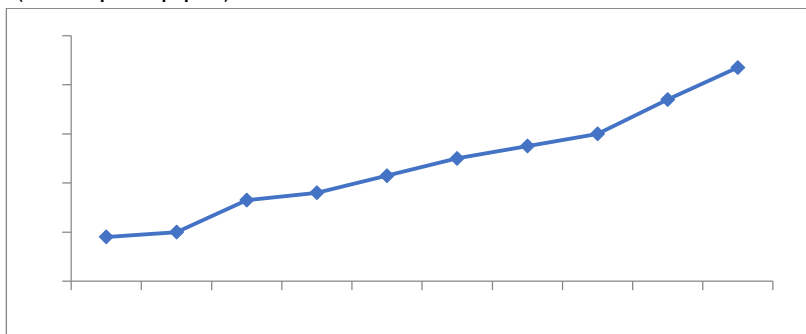
կարևորել նշվածներից վերջինը, որը պայմանավորված է ոլորտում աշխատող բարձրակարգ մասնագետների առկայությամբ և ոլորտի ընկերությունների թվի և շրջանառության կտրուկ աճով [7]: Ստորև ներկայացնենք Հայաստանի Հանրապետությունում SS ոլորտի տարեկան աճի ցուցանիշը (Գծապատկեր 2):

Գծապատկեր 2. Հայաստանի Հանրապետությունում SS ոլորտի տարեկան աճը, % (2010–2019 թթ.) [7]

Պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ 2019 թ-ին 2010 թ-ի համեմատությամբ SS ոլորտի տարեկան աճը կազմել է 11,4 տոկոսային կետ, ինչը վկայում է այս ոլորտում իրականացված պետական քաղաքականության արդյունավետության մասին:

Հայաստանի Հանրապետության կայուն տնտեսական զարգացման ապահովման գործում բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտի դերի առավել մանրամասն դիտարկման համար ներկայացնենք նաև SCS ոլորտի մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում (Գծապատկեր 3):

Գծապատկեր 3. SCS ոլորտի մասնաբաժինը Հայաստանի Հանրապետության ՀՆԱ-ում, % (2010–2019 թթ.) [7]:

ինչպես տեսնում եք, 2010-2019թթ. ընթացքում ՀՀ ՀՆԱ-ում ՏՀՏ ոլորտի մասնաբաժնի ցուցանիշը դրսևորել է կայուն և գրեթե համաչափ աճ՝ 6,9 տոկոսային կետով, այն դեպքում, երբ դիտարկվող ժամանակահատվածում Հայաստանի Հանրապետությունում տնտեսական աճի ցուցանիշը ենթարկվել է զգալի տատանումների: Վերջինս վկայում է Հայաստանի Հանրապետության բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտում զարգացման հզոր ներուժի առկայության մասին, որի արդյունավետ օգտագործումն, անշուշտ, կնպաստի ինչպես բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտի, այնպես էլ ամբողջ տնտեսության հետագա շարունակական զարգացմանը:

Անշուշտ, Հայաստանի Հանրապետության համար ներկա փուլի ռազմավարական գերխնդիրը գիտելիքահեն տնտեսության կառուցումն է՝ հիմնված գիտատեխնիկական առաջընթացի համար առավել լուրջ նախադրյալների առավելագույնս իրացման վրա: Տնտեսությունը որակապես նոր մակարդակի վրա փոխադրելու, այսինքն՝ նոր ստեղծված արժեքում գիտատար ապրանքների, տեխնոլոգիաների, ծառայությունների տեսակարար կշիռն ավելացնելու միջոցով տնտեսական զարգացման քաղաքականությունն իրականացվում է հետևյալ ռազմավարական ուղղություններով՝

- մրցակցային առավելությունների ձևավորում.
- ինովացիոն գործընթացների զարգացում.
- գործարար միջավայրի շարունակական բարելավում.
- արտահանման խթանում.
- տարածքային զարգացում.
- արդյունաբերության զարգացում:

Ինչպես հայտնի է, պետական և մասնավոր հատվածների համագործակցության ակտիվացումը մեծապես պայմանավորված է նաև կրթության որակի բարելավմամբ: Հայաստանի Հանրապետությունում կրթության որակի բարելավման նպատակով ՀՀ Կառավարությունը նախատեսում է կիրառել հետևյալ ռազմավարական մոտեցումները [2].

• **Կարիքներից բխող պլանավորում.** կբազմազանեցվեն ուսումնական ծրագրերը, կրթության կազմակերպման ձևերն ու մեթոդները, կրթություն ստանալու հնարավոր ճանապարհները.

1. կապահովվի կրթական ծրագրերի ճկունությունը՝ դրանք սովորողների, նրանց ընտանիքների, համայնքի և տնտեսության կարիքներին համապատասխանեցնելու հնարավորությունները, կընդլայնվեն դպրոցական պարտադիր բաղադրիչով երաշխավորված դասընթացները, կրթության առանձնահատուկ

պայմանների կարիք ունեցող երեխաների համար անհատական ուսուցման պլանների, մոդուլային ծրագրերի, հոսքային ուսուցման կիրառումը,

2. միաժամանակ կզարգանան կրթության կազմակերպման ձևերը. կընդլայնվեն դուալ և հեռավար կրթության հնարավորությունները, կներդրվի ոչ ֆորմալ կրթության արդյունքների ճանաչման մեխանիզմ, կապեր կստեղծվեն կրթության ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ձևերի միջև, ինչը հնարավորություն կտա կրթական ցանկալի վերջնարդյունքներին հասնելու համար ընտրել առավել հարմար, սեփական հնարավորություններին համապատասխանող ճանապարհ: Կներդրվեն ուսումնական պարապմունքների կազմակերպման ժամանակակից մեթոդներ՝ հնարավորություն ստեղծելով օգտագործելու արտադպրոցական հաստատությունները՝ որպես մշակութային կենտրոններ և այլն,

3. կրթության համակարգի բազմազանեցումը կառնչվի նաև ուսումնական հաստատությունների կազմակերպահրավական ձևերին (արդեն իսկ որոշ ուսումնական հաստատություններ վերակազմակերպվել են հիմնադրամների): Կխթանվի ուսումնական հաստատությունների համատեղ հիմնադրման, կառավարման համակարգում սոցիալական գործընկերների մասնակցության հնարավորությունների ընդլայնումը: Կխրախուսվի ցանցային կրթական համակարգերի ներդրումը և համագործակցային միջավայրի ձևավորումը:

• **Սոցիալական երկխոսություն.** կարիքներին արդյունավետ արձագանքելու նպատակով կամրապնդվեն հետադարձ կապի և սոցիալական երկխոսության մեխանիզմները. պարբերաբար կանցկացվեն հասարակական կարծիքի ուսումնասիրություններ, կստեղծվեն հանրային քննարկման հարթակներ, կբարելավվեն որոշումների կայացման մասնակցային մեխանիզմները:

• **Գործընկերային համագործակցություն.** կամրապնդվի գործընկերային համագործակցությունը մասնավոր հատվածի և քաղաքացիական հասարակության հետ: Որոշ գործառոյթների իրականացումը, կրթաօժանդակ ծառայությունների մատուցումը կփոխանցվի մասնագիտական ոլորտում արհեստավարժ և հասարակության վստահությունը վայելող կազմակերպությունների: Պետական աջակցություն կցուցաբերվի կրթության զարգացման գերակայություններին և սկզբունքներին համապատասխանող՝ միջազգային և տեղական կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ իրականացվող ծրագրերին, որոնք մասնագիտական փորձաքննության արդյունքներով կներառվեն կրթության զարգացման ծրագրերի փաթեթում:

Հաշվի առնելով Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության ներկայիս վիճակը՝ կարող ենք առաջարկել վերջինիս գիտելիքահեն զարգացման խթանման հետևյալ ուղիները՝

- ինովացիոն և ներդրումային միջավայրերի շարունակական բարելավում.

- գիտության, բիզնեսի և պետության փոխգործակցության ակտիվացում.

- ինովացիոն մշակումներ իրականացնող ընկերություններին հարկային, մաքսային, վարկային և այլ արտոնությունների տրամադրում.

- պետական և պետական մասնակցությամբ ընկերությունների արտադրական ներուժի կիրառում՝ տնտեսության ինովացիոն զարգացման շեշտադրմամբ.

- պետական մակարդակով գիտական մշակումների իրականացման և առևտրայնացման գործընթացների խթանում:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետության համար գիտելիքահեն տնտեսության զարգացման խթանումն ունի կարևոր ռազմավարական նշանակություն, հետևաբար վերջինս պետք է գտնվի պետության, կրթական և գիտական կառույցների, մասնավոր հատվածի և հասարակության մշտական ուշադրության կենտրոնում:

Գրականություն

1. ՀՀ Սահմանադրություն (փոփոխություններով), // URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=102510>, 5.04.2021:
2. «Հայաստանի Հանրապետության կրթության մինչև 2030 թվականը զարգացման պետական ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծ, // URL: <https://www.e-draft.am/projects/528/about>, 5.04.2021:
3. Պետություն-մասնավոր գործընկերության մասին» ՀՀ օրենք, ՀՀՊՏ N 47(1500), 24 հուլիսի, 2019թ.: // URL: <https://www.arlis.am/>, 5.04.2021:
4. Վ. Բոստանջյան, Ա. Զախարյան, Ինովացիոն գործունեության խթանման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, «Բանբեր ՀՊՏՀ», 2019 N3, էջ 71-91:
5. Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր, Ընդունվել և հռչակվել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 1948 թվականի դեկտեմբերի 10-ի 217 Ա (III) բանաձևի համաձայն, //URL: <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=1896>, 7.04.2021:
6. Խաչատրյան Ռ, Հակոբյան Ֆ. Բարձրագույն կրթության դերը կրթական անվտանգության ապահովման գործընթացում, «21-րդ դար» տեղեկատվական-վերլուծական հանդես, N6, 2017, // URL: http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=16251, 7.04.2021:
7. SCS ոլորտը Հայաստանում 2010-2018 թթ. (2019 թ.-ի տվյալները նախնական են), Հայաստանում տեղեկատվական և հեռահաղորդակցության տեխնոլոգիաների ոլորտի հետազոտություն, Ձեռնարկությունների ինկուբատոր հիմնադրամ, URL: <http://www.eif.am/eng/researches/report-on-the-state-of-the-industry/>, 7.04.2021:
8. Агазарян Н. В. Анализ мирового опыта применения механизма государственно-частного партнерства, Государственно-частное партнерство, 2016, Т. 3, № 2, с. 151–172, doi: 10.18334/ppp.3.2.37071
9. Варнавский, В. Г. Государственно-частное партнерство: некоторые вопросы методологии, Вестник Института экономики РАН, 2009, № 3, с. 17–33.

**ՊԼԱՍՏԻԿ ԹԱՓՈՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱՄՇԱԿՄԱՆ ԼՈԳՈՍՏԻԿ ՇՂԹԱՅԻ
ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ**

ՄԱՐՈ ԴԵԹԼՈՖՖ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
Տնտեսագիտության ամբիոն,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարան
ագրարային էկոնոմիկայի ամբիոն
maro.detloff@isec.am

Համառոտագիր

Վերջին տարիներին պլաստիկ նյութերը գրավել են արտադրական արդյունաբերությունը. բազմաթիվ ապրանքներ արտադրվում են պլաստիկ նյութերից, որի հետևանքով արտադրված պլաստիկական արտադրանքները շարունակում են ավելացնել թափոնների քանակը, ուստի անհրաժեշտ է իրականացնել այդ թափոնների պատշաճ կառավարում և հեռացում:

Զարգացող տնտեսություն ունեցող երկրներում, մասնավորապես, ՀՀ-ում հակադարձ լոգիստիկայի կիրառման և պլաստիկ թափոնների վերամշակման հետ կապված անհրաժեշտ է ներդնել գործուն մեխանիզմներ՝ հաշվի առնելով զարգացած տնտեսություն ունեցող երկրների փորձը այդ ոլորտում: Հակադարձ լոգիստիկ համակարգերը պետք է կենտրոնանան պլաստիկ կոշտ թափոնների վերականգնման և վերամշակման գործում շահագրգիռ կողմերի ինտեգրման վրա: Այս առումով հոդվածում հիմնավորվում է պլաստիկ թափոնների լոգիստիկ շղթայի կառավարման անհրաժեշտությունը, դիտարկվում են ՀՀ-ում դրանց վերամշակման կառավարման ներկայիս վիճակը, առաջարկվում են ՀՀ-ում պլաստիկ թափոնների կառավարման մարտահրավերները հաղթահարելու և դրանց վերամշակման լոգիստիկ շղթայի կատարելագործման ուղիներ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. լոգիստիկ շղթաներ, պլաստիկ թափոնների կառավարում, պլաստիկ թափոնների տեսակավորում, վերամշակում:

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ЦЕПОЧКИ ПО ПЕРЕРАБОТКЕ ПЛАСТИКОВЫХ ОТХОДОВ В РА

МАРО ДЕТЛОФФ

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
кафедра экономики,
кандидат экономических наук, доцент
Национальный аграрный университет Армении
кафедра аграрной экономики
maro.detloff@isec.am

Аннотация

В последние годы пластиковые материалы захватили обрабатывающую промышленность, многие изделия изготавливаются из пластмассы, в результате чего пластмассовые изделия продолжают увеличивать количество отходов, поэтому необходимо правильно управлять и утилизировать эти отходы.

В странах с развивающейся экономикой, в частности в РА, необходимо внедрять эффективные механизмы использования обратной логистики и обработки пластиковых отходов с учетом опыта стран с развитой экономикой в этой сфере. Системы обратной логистики должны быть сосредоточены на интеграции заинтересованных сторон в переработку твердых пластиковых отходов. В связи с этим в статье обосновывается необходимость управления логистической цепочкой пластиковых отходов, рассматривается текущее состояние их управления отходами в РА, а также предлагаются пути преодоления проблем управления пластиковыми отходами в Армении и улучшения логистической цепочки их переработки.

Ключевые слова и фразы: логистические цепочки, управление пластиковыми отходами, сортировка пластиковых отходов, переработка.

WAYS OF FORMING A LOGISTICS CHAIN FOR PLASTIC WASTE RECYCLING IN THE RA

MARO DETLOFF

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Center
Department of Economics,
PhD, Associate Professor
Armenian National Agrarian University (ANAU)
Chair of Agrarian Economics
maro.detloff@isec.am

Abstract

In recent years, plastic materials have taken over the manufacturing industry. Many products are made of plastics, as a result of which plastic products continue to increase the amount of waste, so it is necessary to manage and dispose of this waste properly.

In countries with developing economies, particularly in RA, it is necessary to introduce effective mechanisms for the use of reverse logistics and plastic waste recycling, taking into account countries with developed economies in this field. Reverse logistics systems should focus on integrating stakeholders in plastic solid waste recycling. In this regard, the article substantiates the need for plastic waste logistics chain management, considers the current state of their waste management in RA, and suggests ways to overcome the challenges of plastic waste management in Armenia and improve the logistics chain of their recycling.

Keywords and phrases: logistics chains, plastic waste management, plastic waste sorting, recycling.

Լոգիստիկ շղթաների ձևավորումը յուրաքանչյուր կազմակերպության կարևորագույն գործառնություններից է: Գլոբալացման պայմաններում մրցակցության մեջ են ոչ միայն ապրանքները, այլ նաև լոգիստիկ շղթաները, որոնք հանդիսանում են արտադրողների, արտահանողների, լոգիստիկ օպերատորների համակցություն, որոնք համագործակցում են ապրանքների համար՝ ապահովելով նվազագույն ծախսերով առավելագույն արդյունավետություն: Իրենց հերթին, լոգիստիկ շղթաները ներառում են մասնագիտացված, բարձր կատարողականով լոգիստիկ հանգույցներ, ցանցեր և տրանսպորտային ենթակառուցվածքի տարրեր:

Լոգիստիկայի հիմնական խնդիրներից են ապրանքանյութական արժեքների շարժի կառավարման կատարելագործումը, նյութական և տեղեկատվական հոսքերի կարգավորման և հսկողության ինտեգրացված արդյունավետ համակարգի ստեղծումը: Այն կարող է հիմք հանդիսանալ հիմնական խնդրին առնչվող մի շարք ենթախնդիրների արդյունավետ և փոխհամաձայնեցված լուծման համար **[1, էջ 6]:**

Կազմակերպությունների քաղաքականության կարևորագույն բաղադրիչներից առաջնային պետք է լինի բնությանը և շրջակա միջավայրին հնարավորինս քիչ վնասներ հասցնելու մոտեցումը:

Վերջին տարիներին պլաստիկ նյութերը գրավել են արտադրական արդյունաբերությունը, բազմաթիվ ապրանքներ արտադրվում են պլաստիկ նյութերից, որի հետևանքով արտադրված պլաստիկ արտադրանքները շարունակում են ավելացնել թափոնների քանակը, ուստի անհրաժեշտ է իրականացնել այդ թափոնների պատշաճ կառավարում և հեռացում: Արտադրվող պլաստիկ արտադրանքի մոտավորապես 50%-ն օգտագործվում է մեկանգամյա: Հետևաբար, առկա է պլաստիկ պինդ թափոնների արտադրվող քանակի արագ աճ, քանի որ պլաստիկ արտադրանքի մեծամասնության «կյանքը կարճ է»:

20-րդ դարի 70-ական թվականներից սկսած ամբողջ աշխարհում լայն թափով սկսեց զարգանալ պոլիէթիլենային տոպրակների, պայուսակների, պարկերի, շշերի արտադրությունը ու դրանց կիրառությունը: Հաշվարկված է, որ աշխարհում ներկայումս յուրաքանչյուր րոպե օգտագործվում է մոտավորապես 1 միլիոն պոլիէթիլենային տարա, իսկ մեկ մարդը տարեկան օգտագործում է միջինը 130 պոլիէթիլենային տարա՝ տոպրակների կամ շշերի տեսքով:

Պոլիէթիլենային տոպրակների օգտագործումը մեր օրերում համամուրակային խնդիր է դարձել: Աշխարհում աղբի 75%-ը կազմում են պոլիէթիլեն

նային տոպրակները: Դրանք բնության մեջ շատ երկար են քայքայվում՝ 100-400 տարվա ընթացքում, այն դեպքում, երբ թուղթը քայքայվում է 2-3 ամսում: Միջինում այդ տոպրակների օգտագործելիության ժամկետը կազմում է 20 րոպե, բայց հետագայում այն դեռ պետք է քայքայվի դարերի ընթացքում: Այդ առումով Հայաստանը, ցավոք, գովելի իրավիճակում չէ: Ըստ վերջին տարիների միջինացված տվյալների՝ Հայաստանի Հանրապետությունում տարեկան օգտագործվում է մոտ 823 տոննա պոլիէթիլենային տոպրակ: Ապրանքների փաթեթավորման նպատակով հազարավոր տոննաներով արտադրվող և սպառվող պոլիէթիլենային տոպրակներն ու պլաստիկ շերտ օգտագործումից հետո հայտնվում են աղբատարում կամ, որ ավելի վատ է, փողոցներում ու բնության գրկում, ինչից գոյացած աղբը գրեթե չի վերամշակվում: Աղբանոցներում դրանք քանու միջոցով տարածվում են շրջակայքում, իսկ այրելու դեպքում արտադրվում է միջավայրն աղտոտող խիստ թունավոր, քաղցկեղածին քիմիական միացություն՝ դիօքսին:

Թափոնների կառավարման հետ կապված գործողությունները կենտրոնանում են վերամշակման, վերաօգտագործման և պատշաճ հեռացման վրա՝ հակառակ բաշխման կապուղիներում: Դեն նետված արտադրանքը վերարտադրելու հնարավորության արդյունքում անհրաժեշտ է իրականացնել հակադարձ լոգիստիկա, որն ընկերություններին հնարավորություններ է տալիս մատակարարման շղթայի հետ կապված ծախսերը կրճատելու և բարձրացնելու եկամտաբերությունը: Այնուամենայնիվ, զարգացող տնտեսություններում թափոնների մեծ մասը չունի վերականգնման և կառավարման պատշաճ գործիքակազմ և, որպես այդպիսին, վերականգնված թափոնների քանակը քիչ է **[2, էջ 1013]**: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ պլաստիկ թափոնների միայն 12%-ն է ներկայումս վերաօգտագործվում կամ վերամշակվում, այն պարագայում, երբ զարգացած երկրներում վերամշակման կամ երկրորդական օգտագործման է ենթարկվում թափոնների առավելագույն մասը, մասնավորապես, Մեծ Բրիտանիայում՝ 70%-ը, Գերմանիայում՝ 80-85 %-ը, Շվեդիայում՝ 90-95 %-ը **[3]**:

Թափոնների կառավարման առկա քաղաքականությունները դասակարգելիս՝ զարգացած երկրներում գործածվում է աղբի հիերարխիայի (Waste Hierarchy) գաղափարը, որն անմիջականորեն կապված է 3R-երի (Reduce, Reuse, Recycle) տեսության հետ: Ըստ այս տեսության՝ թափոնների կառավարման ամենանախընտրելի տարբերակը դրանց քանակի կրճատումն է (Reduce): Այս նպատակով սպառողներին խորհուրդ է տրվում ձեռք չբերել այնպիսի արտադրանք, որի օգտագործման արդյունքում առաջանում են

չվերամշակվող թափոններ: Նույն սկզբունքով արտադրողներին խորհուրդ է տրվում խուսափել թափոններ առաջացնող ապրանքների արտադրությունից: Միաժամանակ արգելվում է չվերամշակվող թափոններ առաջացնող արտադրատեսակների (փաթեթավորման կամ տեղափոխման միջոցների) կիրառումն առևտրի և սպասարկման ոլորտում:

Պլաստիկ թափոնների վերամշակումը ենթադրում է դրանց տարանջատում, հավաքում և արտադրություն: Այդ գործընթացում կարևորվում է հակադարձ լոգիստիկայի արդյունավետ կիրառումը: Հակադարձ լոգիստիկան համարվում է այն հայեցակարգը կամ գործիքը, որը կիրառվում է օգտագործված պլաստիկ արտադրանքները գեներատորներից փոխարկիչներին վերադարձնելու համար: Պլաստիկ կոշտ թափոնների վերամշակումը կարող է հանգեցնել ռեսուրսների կայուն օգտագործման: Հակադարձ լոգիստիկան հայեցակարգ է, որը կարող է հնարավորություն տալ մատակարարման շղթայում վերականգնելու թափոնների այս տեսակը:

ՀՀ-ում պլաստիկ թափոնների հավաքման և վերամշակման համակարգման քայլերից է www.recycling.am կայքը, որը ներկայացվում է որպես կանաչ հարթակ: Հայաստանում առաջին անգամ կանաչ հարթակի միջոցով քարտեզագրվել են տեսակավորված թափոնների աղբամանները, վերամշակող կազմակերպությունները և պլաստիկ տարաներն ընդունող կետերը [4]: Կանաչ հարթակի նպատակն է օգտակար լինել ավելի կանաչ ապրելակերպ ու շրջակա միջավայր ձևավորելու ճանապարհին: Կանաչ հարթակում որպես կանաչ համայնքի անդամներ ներկայացված են հետևյալ կազմակերպությունները՝

- «ԱՅ ԷՍ ԷՍ ԴԻ» (ISSD) համայնքների կայուն զարգացման նորարարական լուծումներ հասարակական կազմակերպություն. Նպատակը ՀՀ-ում կայուն զարգացման ապահովումն է՝ թափոնների կառավարման, գյուղատնտեսության, կրթության, բիզնեսի և կանանց հզորացման ոլորտներում նորարարական ծրագրերի իրականացման միջոցով: Կազմակերպությունն իրականացնում է «Recycle it» ծրագիրը, որի շահառուները կարող են տեսակավորել 4 տեսակի թափոն՝ թուղթ, պլաստիկ, ապակի և մետաղ: «Recycle it» ծրագրի շրջանակներում իրականացվում է թափոնների տեսակավորման նախագիծ Հայաստանի տարբեր համայնքներում և կազմակերպություններում: Նախագծի հիմնական նպատակն է նպաստել Հայաստանում աղբի/թափոնների տարանջատման ու վերամշակման կուլտուրայի ձևավորմանը տեսակավորման ամանների տեղադրման և թափոնների կառավարման վերաբերյալ իրազեկվածության մակարդակի բարձրացման միջոցով: «ԱՅ ԷՍ ԷՍ ԴԻ» ՀԿ-ն իրականացնում է թափոնների տեսակավորում ավելի քան 80

կազմակերպություններում՝ ներառյալ կրթական հաստատությունները (դպրոցներ, համալսարաններ, նախակրթական համալիրներ և այլն), մասնավոր ընկերությունները, պետական հաստատությունները և բնակելի համալիրները:

- «Մաքուր Գորիս» բնապահպանական հասարակական կազմակերպություն. ընդունում և հավաքում է պլաստիկ տարրաներ, որոնց դիմաց կատարում է վճարումներ՝ ըստ պլաստիկի տեսակի:

- «Սմարտ ապագա» հարթակ, որը թույլ է տալիս վերամշակել ամեն տեսակի պլաստիկ, թուղթ և ապակի՝ լրացնելով հայտ, որից հետո, բաժանորդագրվելով ծրագրին, աշխատակիցները պարբերաբար գալիս և երևանում նշված հասցեից հավաքում են աղբը՝ փոխարենը տրամադրելով գեղջային կտրոններ մի շարք խանութներից:

- «ԱՄ-Էսկա» թափոններ վերամշակող կազմակերպություն. զբաղվում է անվադողերի վերամշակմամբ, որի արդյունքում ստացվում է տեխնիկական ածխածին, դիզելային վառելիք և մետաղաջարդ: Վերամշակում են նաև բանեցված յուղեր, պլաստիկ թափոններ, տոպրակներ, քարթրիջներ, ֆայլեր և այլ գրասենյակային պինդ թափոններ, գովազդային բաններներ (պոլիպրոպիլեն) և կենցաղային տեխնիկա (պոլիստիրոլ):

- «ԷԿՈ ԱՂԲ» հասարակական կազմակերպություն. զբաղվում է թափոնների հավաքագրմամբ և տեսակավորմամբ՝ միտում ունենալով սովորեցնելու և դարձնելու տեսակավորումը համապետական: Հավաքագրվում է թուղթ, պլաստիկ, պոլիէթիլեն և ապակի՝ ամեն ամիս իրականացնելով «Թուղթը աղբ չէ», «Պլաստիկը աղբ չէ», «Ապակին աղբ չէ» ակցիաները: Ակցիաների ժամանակ նախապես ընտրված վայրում ցանկացողները մոտեցնում են թափոնները և տեսակավորում համապատասխան կարգով կամ նախապես գրանցվելու դեպքում ակցիայի օրը մեքենաները մոտենում են բակեր: Միջոցառումներն իրականացվում են ոչ միայն Երևանում, այլ նաև մարզերում:

- «ԱրմՊլաստ» ՍՊԸ. զբաղվում է HDPE, PP, PS, LDPE տեսակի **պլաստիկի և պոլիէթիլենի վերամշակմամբ**: Պլաստիկը, կախված տեսակից, գնվում է 1կգ-ը 100-150 դրամ սակագնով:

- «Բլինլենդ» ՍՊԸ. գործարանը վերամշակում է PET տեսակի պլաստիկ շերտ՝ ստանալով մանրափաթիլներ: Ամսական վերամշակվում է մոտ 160 տոննա պլաստիկ շիշ: Ողջ արտադրանքն արտահանվում է ՌԴ: Պլաստիկ շերտը գնվում են 1կգ-ը 100 դրամ սակագնով: Գործարանը զբաղվում է նաև մակուլատուրայից ծալքավորման թղթի ստացմամբ, որից արտադրվում են ծալքավոր սովարաթղթե արկղեր:

- «Վազգեն Արզարյան» ՍՊԸ. զբաղվում է **թղթաթափոնի վերամշակմամբ**, որի արդյունքում ստացվում է հիգիենիկ թուղթ: Արտադրությունը հագեցած է ժամանակակից թուղթ արտադրող մեքենայով, որն ապահովում է որակյալ արտադրանք:

- «H GROUPS» ՍՊԸ. զբաղվում է թղթի վերամշակմամբ:

Այսպիսով՝ կանաչ հարթակում ներկայացված կազմակերպություններից միայն «ԱՄ-Էսկա», «ԱրմՊլաստ», «Քլինլենդ» կազմակերպություններն են զբաղվում պլաստիկ թափոնների վերամշակմամբ. «Վազգեն Արզարյան» ընկերությունը զբաղվում է միայն թղթաթափոնի վերամշակմամբ, իսկ մյուս կազմակերպությունները զբաղվում են միայն թափոնների հավաքագրմամբ և տեսակավորմամբ:

Հայաստանում ներկայումս շատ մեծ քանակությամբ պլաստիկ շերտով ըմպելիք է սպառվում, տարեկան 5-6 հազար տոննա դատարկ տարրա է առաջանում: Եթե այդ ծավալը հավաքագրվի, ապա հնարավոր կլինի Հայաստանում ներդնել շիջ շիջ արտադրելու տեխնոլոգիան և վերամշակումից հետո տեղում արտադրել սննդի համար պիտանի, անհրաժեշտ ստանդարտներին համապատասխանող շեր, և վերամշակված կիսաֆաբրիկատն այլևս չարտահանել: Այսօր տարեկան հավաքագրվում է մոտ 1500 տոննա շիջ: Քանակի անբավարարության պատճառով Հայաստանի պլաստիկ թափոններ վերամշակող թվով մի քանի գործարանները դժվարությամբ են դրական ցուցանիշ ապահովում:

Որպեսզի պոլիէթիլենային շերը կրկնակի գործածվեն սննդի մեջ, հարկավոր է դրանք վերամշակել հատուկ ստանդարտով: Այսօր Հայաստանում չկան նման բարձր ստանդարտով վերաշակմամբ զբաղվող ընկերություններ: Այն գործարանները, որոնք զբաղվում են պոլիէթիլենային շերի վերամշակմամբ, ստացված արտադրանքը արտահանում են, քանի որ սննդի ասպարեզում կրկնակի օգտագործման համար դրանք գործածելի չեն: Աշխարհում նմանատիպ ստանդարտի արտադրամասեր կան միայն մեծ քաղաքներում, որտեղ բավական քանակով վերամշակման ենթակա հումք կա: Հայաստանում վերամշակման ենթակա հումքը բավարար չէ նման արտադրամաս հիմնելու համար, այդ իսկ պատճառով միակ լուծումը արտահանելն է: Բավարարար քանակով ընդունման կետեր ու քաղաքացիների կողմից աղբը տեսակավորելու պատրաստակամություն ունենալու դեպքում հնարավոր է միջավայրը փրկել հետագա աղտոտումից: Կրթական ծրագրերի միջոցով էլ հնարավոր է դաստիարակել նման մոտեցում:

Այսպիսով՝ պլաստիկ թափոնների հիմնախնդրով Հայաստանում զբաղվում են տասնյակ հասարակական կազմակերպություններ, իսկ վերամշակմամբ զբաղվում են հատուկենտ ընկերություններ, սակայն շրջակա միջավայրն ավելի մաքուր չի դառնում: Մինչդեռ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհն արդեն վաղուց գտել և ներդրել է պոլիէթիլենային տարրաների թափոնների տեսակավորման ու վերամշակման ձևեր:

Զարգացող տնտեսություն ունեցող երկրներում, մասնավորապես ՀՀ-ում հակադարձ լոգիստիկայի կիրառման և պլաստիկ թափոնների վերամշակման հետ կապված անհրաժեշտ է ներդնել գործուն մեխանիզմներ՝ հաշվի առնելով զարգացած տնտեսություն ունեցող երկրների փորձը այդ ոլորտում: Հակադարձ լոգիստիկ համակարգերը պետք է կենտրոնանան պլաստիկ կոշտ թափոնների վերականգնման և վերամշակման գործում շահագրգիռ կողմերի ինտեգրման վրա:

Այսպիսով՝ պլաստիկ թափոնների լոգիստիկ շղթայի կառավարման հիմնական խնդիրներից են՝

- ✓ թափոնների շարժի լոգիստիկ շղթայի ոչ լիարժեքությունը (տեսակավորում, հավաքագրում և վերամշակում)։
- ✓ պլաստիկ թափոնների համար նախատեսված աղբամանների սակավությունը (պլաստիկի համար նախատեսված աղբամանները տեղակայված են հիմնականում Երևանում և այն էլ մասամբ):

Պլաստիկ թափոնների կառավարման հիմնախնդիրը լուծելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է՝

- գիտակցելով պլաստիկ թափոնների բացասական ազդեցությունը շրջակա միջավայրի վրա՝ հնարավորինս սահմանափակել պլաստիկ իրերի օգտագործումը.
- այն, ինչ ենթակա է վերամշակման, նախապես տեսակավորել և հանձնել վերամշակման:

ՀՀ-ում պլաստիկ թափոնների կառավարման մարտահրավերները հաղթահարելու և դրանց վերամշակման լոգիստիկ շղթայի ձևավորման ու կատարելագործման ուղիներն են.

- Իրականացնել սոցիալական գովազդ՝ բնակչությանը ներկայացնելու համար պլաստիկ թափոնների բացասական ազդեցությունը շրջակա միջավայրի վրա և դրանք այլ թափոններից տարանջատելու կարևորությունն ու կարգը:
- Ընդլայնել տեսակավորված թափոնների աղբամանների քանակը և ՀՀ ամբողջ տարածքում դրանք տեղակայել ընդհանուր աղբամանների

հարևանությամբ, որը կհեշտացնի սպառողների կողմից տեսակավորված պլաստիկ թափոնը ընդհանուրից առանձնացնելու, տեսակավորելու գործընթացը, ինչպես նաև վերամշակող կազմակերպությունների կողմից տեսակավորված աղբի հավաքումը:

- Հաշվի առնելով եվրոպական երկրների փորձը՝ ընդունել օրենք, ըստ որի այն մանրածախ առևտրական կազմակերպությունները, որոնք վաճառում են պլաստիկ շշերով ապրանքներ, պլաստիկ դատարկ շշերը պարտավորվեն հետ ընդունել որոշակի գումարով՝ նախապես պլաստիկ շշի արժեքը ներառելով վաճառքի գնի մեջ, իսկ հետո գնված դատարկ պլաստիկ շշերը պետք է հավաքվեն կամ գնվեն վերամշակող կազմակերպությունների կողմից:
- Տնտեսական լծակների միջոցով փոխել սպառողի վարքագիծը, ձևավորել բազմակի օգտագործման պարկերի և տոպրակների օգտագործման մշակույթ, ինչը կստիպի օգտագործել այլընտրանքային՝ շրջակա միջավայրի և մարդու առողջության պահպանման տեսանկյունից անվտանգ, բազմակի օգտագործման պարկեր և տոպրակներ:

Գրականություն

1. Գրիգորյան Կ. Ա. և ուրիշներ, «Լոգիստիկա», ուսումնական ձեռնարկ ՀԱԱՀ-ի մագիստրատուրայում սովորող մագիստրանտների համար, Երևան 2015, 144 էջ:
2. Bupe Mwanza, Charles Mbohwa, Arnesh Telukdarie, The Significance of Reverse Logistics to Plastic Solid Waste Recycling in Developing Economies, School of Engineering Management, University of Johannesburg. Article, May 2018, p. 1013-1019
3. Thomas Hundertmark, Mirjam Mayer, Chris McNally, Theo Jan Simons, and Christof Witte, How plastics waste recycling could transform the chemical industry. Article, December 2018
<https://www.mckinsey.com/industries/chemicals/our-insights/how-plastics-waste-recycling-could-transform-the-chemical-industry#>
4. www.recycling.am

ЛЕЧЕБНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЕ КЛАСТЕРЫ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ КАК ТУРИСТСКИЙ БРЕНД

ЗАРУИ АЙРЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
доцент кафедры менеджмента
кандидат филологических наук
zara.hayryan@isec.am

Аннотация

Статья посвящена таким популярным бальнеологическим курортам Республики Армения, как Джермук, Дилижан, Арзни, которые известны миру своими минеральными источниками. В статье исследованы и представлены санатории курортов, даны основные функции их работы и лечения.

В статье выделены преимущества курортов Армении, имеющих большой потенциал для развития лечебно-оздоровительного туризма, которые являются территориальным брендом республики.

Ключевые слова и фразы: лечебный туризм, курорт, кластер, природные ресурсы, турист, минеральная вода, санаторий, услуга, бренд.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌՈՂՋԱՐԱՆԱՅԻՆ ԿԼԱՍՏԵՐՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԲՐԵՆԴ

ԶԱՐՈՒՎՈՒՄ ՀԱՅՐԵՅԱՆ

Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
Կառավարման ամբիոնի դոցենտ
բանասիրական գիտությունների թեկնածու
zara.hayryan@isec.am

Համառոտագիր

Հոդվածը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետության հայտնի բալնեոլոգիական հանգստավայրերին, ինչպիսիք են՝ Ջերմուկը, Դիլիջանը, Արզնին, որոնք միջազգային տուրիստական շուկայում հայտնի են իրենց բուժիչ հանքային ջրերով: Հոդվածում ուսումնասիրվել և ներկայացվել են առողջարան-

ների աշխատանքի գործառույթները և բուժման հիմնական մեթոդները և տեսակները:

Հոդվածում վերլուծված են Հայաստանի առողջարանների առավելությունները, որոնք մեծ ներուժ են առողջարանային զբոսաշրջության զարգացման գործում՝ հանդիսանալով նաև որպես հանրապետության տարածքային բրենդ:

Հիմնական բառեր և բառակապակցություններ. առողջարանային զբոսաշրջություն, հանգստավայր, կլաստեր, բնական պաշարներ, զբոսաշրջիկ, հանքային ջուր, առողջարան, ծառայություն, բրենդ:

HEALTH CLUSTERS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA AS A TOURIST BRAND

ZARUHI HAYRYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

International Scientific-Educational Center

Department of Management,

PhD in Philological Sciences, Associate Professor

zara.hayryan@isec.am

Abstract

The article is devoted to such popular balneological resorts of the Republic of Armenia as Jermuk, Dilijan, and Arzni, known to the world for their mineral springs. The article examines and presents the sanatoriums of the resorts. The main functions of their work and the treatment are given.

The article highlights the advantages of resorts in Armenia, which have great potential for developing health tourism, which is the territorial brand of the republic.

Keywords and phrases: Medical tourism, resort, cluster, natural resources, tourist, mineral water, sanatorium, service, brand.

Введение

Туризм является динамично развивающейся ветвью экономики Армении, которой за последние годы уделяется приоритетное значение.

Страна, обладающая колоссальными туристскими кластерами, занимается развитием как внутреннего, так и международного туризма, благодаря чему на туристский рынок выдвигаются такие виды туризма, как культурно - познавательный, религиозный, экологический, сельский, образовательный, гастрономический, приключенческий, лечебно-оздоровительный и т. д.

С целью развития и продвижения туризма в республике создана динамично развивающаяся туристская инфраструктура, включающая дорожно-транспортную инфраструктуру, гостиничные предприятия, турфирмы, предприятия питания, музеи, выставки, торговые центры, которые являются движущей силой туризма. [5, с.12]

Большой востребованностью у туристов пользуются экскурсионные туры по культурно-познавательному туризму, позволяющие гостям столицы познать и верно оценить культурное наследие страны.

Республика Армения выделяется на международном туристском рынке лечебно-оздоровительным туризмом, в частности, бальнеологическим видом. Он получил развитие в разных областях республики, где действуют известные курорты с развивающейся инфраструктурой, где имеются уникальные по своему составу источники минеральной воды.

Основная часть.

Одним из самых популярных и востребованных со стороны туристов курортом по бальнеологическому туризму является Джермук, который по праву считается одним из красивейших уголков Армении, являющийся территориальным туристским брендом страны.

Курорт находится в юго-восточной части Армении, на территории области Вайоц Дзор, расположен на высоте 2000-2008 км над уровнем моря. Джермук богат уникальными природными ресурсами, которые выделяют его в сравнении с другими курортами страны. Весь курорт покрыт самобытными альпийскими лугами и густым лесом, через него протекает река Арпа, все это является большими ресурсами для развития в области и экологического туризма. [6]

На международном туристском рынке Джермук известен своими минеральными источниками, которые выделяются своими лечебными свойствами.

Они имеют богатый химический состав, и их количество насчитывает около 40 родников, температура которых достигает 56-64 градусов. [6]

Известно, что курорт был построен в советское время и в 1936 году там был построен один из первых санаториев, а после была построена и вся его инфраструктура. В 1945 г. правительство страны, с учетом уникальности лечебных минеральных вод, решило сделать Джермук курортом всесоюзного значения.

Следует отметить, что «Джермук» в качестве лечебной минеральной воды, применяется для профилактики и лечения желудочно-кишечного тракта, заболеваний язвенной болезни желудка и 12-перстной кишки, гастритов. Минеральная вода назначается при воспалительных заболеваниях печени, желчного пузыря, она благоприятна и при заболевании поджелудочной железы, при расстройствах нервной системы. Вода назначается также и при таком нарушении обменных процессов, как сахарный диабет, гинекологические расстройства и т. д. [7]

По своему химическому составу минеральная вода Джермука аналогична минеральной воде бальнеологического курорта в Карловых Варах в Чехии. В состав воды входит литий, аммоний, натрий, калий, хлор, железо и т. д.

Главной достопримечательностью Джермука является павильон галереи минеральной воды, которая струится из пяти больших кувшинов, с разными температурами от 33 до 56 градусов. Она назначается для питья врачами и отличается особым вкусом, так как сильно насыщена углекислым газом. [1, с.52]

В области и в окрестностях Джермука расположены и исторические достопримечательности, церкви, являющиеся большим туристским ресурсом для развития туризма. Так, например, монастырь Нораванк (XIII—XIV вв), который входит в Список всемирного наследия ЮНЕСКО, Гндеванк (X в.), Танаат (XIII в.) и Спитакавор (XIV в.) являются украшением и территориальным брендом области [4, с. 18]

На сегодня в Джермуке действует развивающаяся гостиничная инфраструктура, где можно увидеть гостиницы, санатории разных видов и категорий.

Так, большим спросом на туристском рынке пользуется санаторий «Джермук Армения», расположенный в самом центре курорта. В санатории, помимо удобных номеров и целого спектра услуг, можно воспользоваться и медицинскими услугами.

В санатории медицинские кабинеты оснащены новейшей техникой, где ставятся диагнозы заболевания и проводится профилактика и лечение таких болезней, как заболевания желудочно-кишечного тракта, гастрита, язвы желудка. Проводится также лечение двенадцатиперстной кишки, печени, желчного пузыря, поджелудочной железы. Назначаются специальные лечебные процедуры и при болезнях опорно-двигательного аппарата, гинекологических заболеваниях, нарушениях обмена веществ и т.д. [7]

Аналогичным санаторием является «Джермук», имеющий 60 удобных номеров с современным дизайном, новейшей техникой, с услугами конференц-зала, спортивный зал, ресторан, бар и т. д.

Здесь проводится лечение минеральной водой как внутренне, так и внешне. В комплекс лечения санатория входят водолечение, грязелечение, лечение гайморита. В качестве процедур назначается лечение гинекологических заболеваний, желудочно-кишечных заболеваний, заболеваний желчного пузыря. В санатории успешно лечатся расстройства нервной системы, заболеваний опорно-двигательного аппарата, заболевания печени. Проводится также лечение кожных заболеваний, ортопедических заболеваний, радикулита, ревматизма и т. д. [3, с.31]

За последние годы на курорте были реконструированы такие санатории, как «Зартонк», «Джермук Олимпия», где свои медицинские услуги предоставляют квалифицированные врачи, обеспечивающие притоки туристов [9]

Курорт выделяется и своими гостиничными кластерами, как, например: «Hyatt Place Jermuk», «Grand Resort Germuk», «Germuk Verona», «Наири» и другие, которые находятся в самых живописных его местах.

Из вышеизложенного следует, что Джермук является одним из востребованных бальнеологических курортов Армении с развивающейся инфраструктурой, где в санаториях можно получить комплексное лечение, благодаря новейшим медицинским технологиям, где используются уникальные свойства минеральной воды.

Другим территориальным кластером по лечебно-оздоровительному туризму является климатический и бальнеологический курорт Дилижан, получивший свое признание благодаря богатейшим и самобытным природным ресурсам, а также уникальным историческим достопримечательностям [6]

Дилижан находится в Тавушской области, где создана мощная туристская инфраструктура, где развиваются такие виды туризма, как культурно-познава-

тельный, религиозный, лечебно-оздоровительный, спортивно-оздоровительный, гастрономический и другие.

Дилижан находится на территории Дилижанского национального парка, который известен своей флорой и фауной. Здесь протекают реки Агстев, Воскепар, Хачуш, Гетик и другие, имеются и минеральные источники, благодаря которым здесь развивается бальнеологический туризм [9].

Минеральные источники Дилижана богаты железо-гидросоединениями, в состав которых входит карбонат, а также хлоридно-натриево-кальциевые соединения.

Отметим, что минеральные воды “Дилижан” и “Дилижан Фролова” своими лечебными свойствами идентичны французской “Виши” и грузинской минеральной воде “Боржоми” и также известны за пределами Армении [10]

Лечебно-оздоровительный туризм Дилижана подразделяется на два основных вида: климатическое лечение и бальнеологическое.

С этой целью на курорте построены санатории и гостиничные предприятия разных видов и категорий, которые своими услугами соответствуют международным стандартам.

Большую роль в развитии бальнеологического туризма играет санаторий «**Горная Армения**», который был построен в советский период. В санатории можно увидеть просторные однокомнатные номера, номера люксы, апартаменты. В них имеется комфортабельная мебель, техника, бесплатный Wi-Fi. В санатории действуют ресторан, кафе, спортивный зал, библиотека [11]

Здесь проводится профилактика и лечение таких заболеваний, как болезни желудочно-кишечного тракта, печени, опорно-двигательного аппарата, мочеполовой и эндокринной систем, нервные расстройства, астма и т. д.

В санатории можно получить ванны с минеральной водой, электротерапию, парафинотерапию, ингаляцию, омолаживающие процедуры.

Высокий рейтинг у туристов имеет также санаторий «**Дилижан Олимпия**», предлагающий своим гостям 280 уютных номеров со всеми удобствами. Здесь организуются спа-процедуры, проводится лечебный массаж и т. д. [12]

Здесь проводится лечение таких заболеваний, как расстройства нервной системы, гинекологические заболевания, желудочно-кишечные, печени, почек и т. д. В санатории предлагаются также лечение парафинотерапией, ингаляции [13]

Помимо санаториев, туристам свои услуги предлагают и разные по своей категории гостиничные предприятия, как, например: гостиничный комплекс «BEST WESTERN Paradise Hotel Dilijan», «Tufenkian Old Dilijan Complex», «Cozi House», «Old Dili», «Nran Hatik» и другие, уделяющие большое внимание культуре своего обслуживания [11]

Из вышеизложенного следует, что Дилижан, благодаря своим природным и туристским кластерам, наличию минеральной воды, выполняет большую роль в развитии лечебно - оздоровительного туризма Армении.

Курорт Арзни также является одним из популярных здравниц по лечебно - оздоровительному туризму, он находится на высоте 1280 м над уровнем моря в области Котайк [14]

По сравнению с другими кластерами преимуществом курорта является то, что он расположен близко от Еревана на расстоянии 22 км, здесь можно увидеть богатейшие природные ресурсы, протекающую там реку Раздан.

Курорт был основан в советское время, когда были построены туристская инфраструктура, санатории, гостиницы, предприятия питания. И с тех пор курорт стал одним из популярных мест отдыха, благодаря которому развивается и внутренний, и международный туризм.

Главным отличием курорта Арзни от других курортов республики является то, что там успешно проводится лечение ишемической болезни сердца, постинфарктной-постинсультной реабилитации, гипертонии и т. д. [2, с.19]

Территориальным брендом курорта является минеральная вода «Арзни», богатая содержанием минеральных солей, в состав которой входят углекислые, хлоридно-гидрокарбонатные, натриевые, кремнистые, борные, слабокислые минералы. В ее состав входят также соли брома, йода [15]

Лечение минеральной водой Арзни назначается при таких болезнях, как: [16]

- заболевания сердечно-сосудистой системы;
- гастриты с нормальной, повышенной и пониженной кислотностью;
- язвенная болезнь желудка, а также двенадцатиперстной кишки;
- колиты и энтероколиты;
- заболевания печени и желчевыводящих путей;
- панкреатит;
- нарушение обмена веществ - сахарный диабет, ожирение, подагра;
- хронические заболевания мочевыводящих путей.

На курорте наиболее эффективным является комплексное применение минеральной воды в курортно-санаторных условиях, что и практикуется там не одно десятилетие.

Укажем, что курорт оказывает положительное влияние на организм и благодаря комплексу таких ландшафтно-климатических факторов, как:

- постоянное барометрическое давление;
- большое количество ультрафиолетовых лучей;
- умеренные температурные колебания;
- ионизация воздуха, богатого кислородом.

В Арзни происходит мобилизация физиологических систем и органов, обеспечивающих снабжение организма кислородом, усиливающее кровообращение. Благодаря уникальным свойствам воды, повышается моторная и секреторная деятельность желудочно-кишечного тракта человека.

С древних времен про уникальные лечебные свойства минеральной воды Арзни слагали легенды. Согласно одной из легенд, ассирийская царица Семирамида лечила водой Арзни раны своего возлюбленного Ара Прекрасного, и именно здесь, по преданию, во время перерывов между войнами, Тигран Великий лечил свои болезни [17]

На территории курорта действуют несколько санаториев, таких как «Арзни», «Армения», среди которых большим спросом у отдыхающих пользуется «Arzni Health Resort», предоставляющий целый комплекс услуг по организации лечения и отдыха.

В санатории «Arzni Health Resort» имеются комфортабельные, светлые номера со всеми удобствами, современным дизайном и новейшей техникой.

С целью лечения в санатории предлагают: [16]

- лечебные ванны с минеральной водой, а также хвойные ванны;
- глинолечение;
- процедуры лечения позвоночника;
- все виды водолечения: душ Шарко, подводный массаж, циркулярные, веерные, вертикальные и дождевые души и т. д.
- массаж, лечебная гимнастика;
- лечение парафинотерапией, торфотерапией;
- кислородотерапия и иглоукалывание;
- кишечное и желудочное промывание.

В санатории достигли высокого уровня при лечении таких заболеваний, как:

- болезни сердечно-сосудистой системы;

- ишемическая болезнь сердца, стенокардия, постинфарктный кардиосклероз, гипертонические болезни;
- болезни миокарда.

Из вышеизложенного видно, что санаторий «Арзни» предлагает широкий спектр медицинских услуг и является ведущим кластером на этом курорте, благодаря чему здесь отдыхают и лечатся туристы из разных стран мира.

Заключение.

Итак, из проведенного исследования следует, что бальнеологические курорты Армении на туристском рынке выделяются следующими преимуществами:

- наличием уникальных природных лечебных ресурсов, обеспечивающих деятельность курорта;
- развивающаяся туристская инфраструктура курорта;
- наличием на территории курорта новейших санаториев, домов отдыха, пансионатов, кемпингов, многие из которых уровнем сервиса соответствуют международным стандартам;
- деятельностью лечебных предприятий, обеспечивающих качественное медицинское обслуживание;
- наличием музейных кластеров, зон отдыха, развлечений;
- наличием спортивных сооружений и площадок на курорте;
- предприятиями питания, торгового и бытового обслуживания;
- средствами перемещения, дорожно-транспортной инфраструктурой;
- наличием инженерно-технических сооружений, а также электро- и бесперебойным водоснабжением;
- обеспечением безопасности туристов.

Из вышеперечисленного можно заключить, что бальнеологические курорты Республики Армения своим туристским потенциалом и развивающейся инфраструктурой являются уникальными и привлекательными, которые, общепризнанно, считаются территориальными брендами страны.

Литература

1. Аванесова Г. Сервисная деятельность. М.: Грамота, 2014, 290 с.
2. Александрова А. Международный туризм. М.: Аспект Пресс, 2016, 230 с.
3. Боголюбов В. Орловская В. Экономика туризма. М.: Грамота, 2014, 321 с.
4. Восканян А. Туристские ресурсы Армении. Ереван: ЕГУ, 2017, 180 с.
5. Тунян В. Культурно-историческое наследие Армении. Ереван: ЕГУ, 2012, 320 с.

Интернет ресурсы

6. Laxury Hotels in Germuk.
https://www.luxuryhotelsguides.com/?fullufi=-2324889&gclid=Cj0KCQiA-aGCBhCwARIsAHDl5x8ngnN5oUU8SYlh2JvINhbpE3pCnNfd64gh6glD3JhzNblj0ASg_UaAv8YEALw_wcB (дата обращения: 18.04.2021).
7. Tripadvisor. Санатории Джермука.
https://www.tripadvisor.ru/SmartDeals-g2708780-Jermuk_Vayots_Dzor_Province-Hotel-Deals.html (дата обращения: 18.04.2021).
8. Advantur. Марз Вайоц Дзор. Армения.
<https://www.advantour.com/rus/armenia/vayots-dzor.htm> (дата обращения: 18.04.2021).
9. Тонкости туризма -Ереван.
<https://www.tonkosti.ru/> (дата обращения: 18.04.2021).
10. Laxury Hotels in Dilijan.
https://www.luxuryhotelsguides.com/?fullufi=-2324702&gclid=Cj0KCQiA-aGCBhCwARIsAHDl5x8j2RWIH1_WxAmvtFttsBS1YCGAmvhhblyK2lBqoTDkyRu_5xffEqgaAnJqEALw_wcB (дата обращения: 18.04.2021).
11. Город Дилижан-маленькая Швейцария в Армении.
<https://www.tuda-suda.net/2016/11/dilijan-armenia/> (дата обращения: 18.03.2021).
12. Достопримечательности Дилижана.
<https://www.advantour.com> (дата обращения: 18.04.2021).
13. Санатории Армении.
<https://www.tripadvisor.com>. (дата обращения: 18.04.2021).
14. Санаторий Арзни. Армения.
<https://www.armeniaholiday.ru> (дата обращения: 18.04.2021).
15. Санаторий Арзни Резорт.
<https://www.arzniresort.am/ru> (дата обращения: 18.04.2021).
16. Лечебный туризм в Армении.
<https://www.barevarmenia.ru/ru/Armenia> (дата обращения: 18.04.2021).
17. Курорт Арзни.
<https://www.armproduct.am/ru/arzni-sanatorium>. (дата обращения: 18.04.2021).

VOCABULARY PROFILING OF ENGLISH TEXTBOOKS USED AT ARMENIAN PUBLIC SCHOOLS

SUSANNA NANYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Center
Lecturer at the Chair of Foreign Languages
susanna.nanyan@isec.am

ANI HOVHANNISYAN

French University in Armenia
Lecturer at the Chair of Foreign Languages
h.ani19952@gmail.com

Abstract

The aim of this research was to find out what tasks were included in the textbooks of public schools to enhance students' vocabulary learning. We aimed to profile the vocabulary included in each group to see if the words formed were appropriate for each level, if they were frequently used, what kind of tasks were included to enhance the vocabulary learning process.

The participants of the current study were Armenian public-school students of the 1st, 6th and 12th grades. We profiled the vocabulary of each textbook to reach the results we were aiming at.

Keywords and phrases: vocabulary, profiling, school, textbooks, students, corpora.

ՀՀ ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴԴՐՈՑՆԵՐՈՒՄ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎՈՂ ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՆԱՆՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն
օտար լեզուների ամբիոնի դասախոս
susanna.nanyan@isec.am

ԱՆԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Հայաստանում ֆրանսիական համալսարան
օտար լեզուների ամբիոնի դասախոս
[**h.ani19952@gmail.com**](mailto:h.ani19952@gmail.com)

Համառոտագիր

Սույն հոդվածի նպատակն էր պարզել, թե ինչ խնդիրներ են ներառված հանրակրթական դպրոցների դասագրքերում՝ ուսանողների բառապաշարի ուսուցումը բարելավելու համար: Ընդհանուր առմամբ հետազոտվել է յուրաքանչյուր բառային խմբի մեջ ընդգրկված բառապաշարը՝ տեսնելու համար, թե ներառված բառերը արդյոք համապատասխանում են յուրաքանչյուր մակարդակի, և տվյալ բառերը ինչ հաճախականությամբ են օգտագործվում:

Հետազոտության մասնակիցները 1-ին, 6-րդ և 12-րդ դասարանների հայկական պետական դպրոցների աշակերտներ էին: Հետազոտվել և բաշխվել է յուրաքանչյուր դասագրքի բառապաշարը՝ հասնելու այն արդյունքին, որին մենք նպատակադրել էինք:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. բառապաշար, դասագիրք, դպրոց, հետազոտություն, կորպուս:

СЛОВАРНЫЙ СОСТАВ УЧЕБНИКОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ШКОЛАХ АРМЕНИИ

СУСАННА НАНЯН

Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
преподаватель кафедры иностранных языков
[**susanna.nanyan@isec.am**](mailto:susanna.nanyan@isec.am)

АНИ ОГАНЕСЯН

Французский университет в Армении
преподаватель кафедры иностранных языков
[**h.ani19952@gmail.com**](mailto:h.ani19952@gmail.com)

Аннотация

Целью данного исследования было выяснить, какие задачи были включены в учебники государственных школ для улучшения усвоения учащимися словарного запаса. Мы стремились профилировать словарный запас, включенный в каждую словарную группу, чтобы увидеть, подходят ли включенные слова для каждого уровня, если они часто используются, какие задачи были включены для улучшения процесса изучения словарного запаса.

Участниками данного исследования были учащиеся 1, 6 и 12 классов армянских государственных школ. Мы профилировали словарный запас каждого учебника, чтобы достичь желаемых результатов.

Ключевые слова и фразы: словарный запас, профилирование, школа, учебники, студенты, корпус

Introduction

Textbooks, used in public schools of Armenia, are not frequently updated. Moreover, there seems to be a need for bringing forth some valid evidence emphasizing the importance of working on the vocabulary of English textbooks. Thus, this paper aims to profile the vocabulary of English textbooks used at Armenian public schools, namely, textbooks of the fifth grade, the ninth grade and the twelfth grade, to have a general understanding of how effectively the vocabulary of each textbook is chosen and whether it enhances students' proficiency level. We also want to find out if the vocabulary of the textbooks is appropriate or not for the grade it is intended for.

The current study is important as it will bring forth the weaknesses of the textbooks under research and will create a chance for making the textbooks more useful. Through the results of the study, it will be possible to adapt the vocabularies of each textbook and make them more effective.

The research question is: "How appropriate are the vocabularies included in the fifth grade, ninth grade, twelfth grade English textbooks of Armenian public schools depending on the corresponding level?"

Literature Review

Research indicates that vocabulary is an inseparable part of learning a foreign language and languages, from the perspective of history as well as the way everyone learns their first or second languages, first appear as words [16]. However, it is very important to have a clear understanding of what knowing a word means and there are different types of vocabulary knowledge [11].

When deciding what the vocabulary goals are in case of long-term studies three main

criteria should be taken into consideration. Firstly, what the number of words in the target language is, how many words the native speakers of the language know, how many words are needed to use the language [5]. According to Hirsh and Nation [1] so as to understand a text in English, learners need to understand quite a high percentage of the vocabulary. Liu [2] also states that the larger the learner's vocabulary knowledge is, the easier it becomes to comprehend the text. As Laufer [15] asserts 95% can be enough to understand a text. However, according to the recent study done by Hu and Nation [15] the percentage goes up to 98-99% especially for written texts. Understanding 98% of a text means that the learner does not know one word among fifty words, which might still make it difficult to understand the text fully [15].

Furthermore, to estimate how difficult the vocabulary is, various measures can be implemented. The most frequently used ones are word frequency and word length [5]. Nation [5,15] states "vocabulary is learned in the order of its frequency". This means students learn the first 1000 words before learning the second 1000 words, and they learn the second 1000 words before the third 1000 words, etc [5]. Nation [5] distinguishes three types of frequency levels of word families: high-frequency words (the most frequent 2000-word families), mid-frequency words (7000word families from the third to the ninth 1000-word lists included), low-frequency words (starting from tenth 1000word list).

Consequently, it can be stated that when writing textbooks, it is undoubtedly important to take into consideration word frequencies to choose appropriate vocabulary to teach for each level. Thus, vocabulary profiling brings forth reliable information about appropriateness and usefulness of words and phrases according to Common European Framework (CEFR, nd). Moreover, when creating course books many factors should be taken into consideration. According to Dodigovic [1] it is very convenient to do vocabulary profiling using free vocabulary profiler. Through this, it is feasible to classify all the words according to their frequency

word lists: the first thousand words, the second thousand words, and the academic word list. These lists are made according to the frequencies of word usage in general and academic texts. As Nation [5] and Coxhead state approximately 70% of academic texts comprise the first thousand-word list, while if the second thousand-word list is added to the first thousand, it makes about 80%. Moreover, the first and second thousand-word lists combined with academic word list make the achievement of 90% of academic texts [10].

Textbooks are the key factors in language teaching. Nevertheless, as McGarell and Zyong Nguen [12] argue their effectiveness and the language included in them has been questioned many times from the perspective of usefulness. Additionally, it has become easy to find answers to such questions through corpus linguistics, which provides large data banks concerning natural texts. “The term corpus commonly refers to an electronic text” [10, p. 445]. Corpora also refers to the process of gathering texts which the researcher wants to examine. This is a great tool for quantitative method as it allows to count how frequently the linguistic phenomena under study occur [1]. Corpora can be a great source for identifying differences “across registers, lexico-grammatical associations, discourse variables, language acquisition” [12, p. 166].

In addition, as research done by Quero [14] suggests, it is essential to use corpus comparison approach, which is using two different corpora. In order to compare word frequencies, non-technical and technical corpora can be used. Furthermore, after comparing word frequencies in both non-technical and technical corpora, words, which are frequent in non-technical corpus should be chosen. On the other hand, words, which are more frequent only in technical corpus are supposed to be technical words.

Dodigovic [1] did a study with the purpose of investigating the readings and identifying whether students’ vocabulary knowledge corresponds with the comprehension rate. That is the researcher wanted to find out how much of the vocabulary in the readings students actually knew. All the texts used in the course were changed into electronic format. Moreover, the writings done by the students were also collected forming a different corpus. Dodigovic [1] used Complete Lexical Tutor to do the profiling of the materials under the study. Within one semester the researcher collected two text corpora, which were later analyzed. The results of the study showed that the vocabulary which was mainly used in the textbooks contain 6559 different vocabulary items many of them being low-frequency words.

Consequently, it was found that none of the three frequency lists included 15% of the vocabulary that the texts contained, which is a true challenge for the learners.

Liu [2] also did research with the purpose of finding out whether the participants' actual vocabulary size matches the new English textbook. To implement the latter, the participants did the vocabulary level test. Then, the textbook used by the students, was profiled using VP-Complete. The results showed that the textbook corresponds with the level of the students containing a small vocabulary which is slightly hard for the learners. However, as stated by Liu [2] it is normal to include vocabulary which is a bit beyond students' proficiency level, in a way making the students' English learning process easier. Additionally, the research also emphasized the need of academic vocabulary included in the textbook, as the students were found not to have any knowledge of academic words. Thus, such research can serve as a good source of information when choosing teaching materials for the students. Taking into consideration the research that has been done so far and the fact that in Armenia, according to anecdotal evidence, textbooks, which are used at public schools do not contribute to the learning process as effectively as they are supposed to, we see a gap which could be filled through profiling the textbooks under our research. Besides, the main reason for students' not learning the vocabulary might be the fact that some of the words, which are included in the textbooks, seem to belong to low-frequency word list or might even be off-list. Moreover, as at Armenian schools English is constrained by time, it is undoubtedly important to include vocabulary which corresponds the level and fits.

The current study used Vocabulary Profiler as a tool to profile and analyze the vocabulary in the following textbooks:

Textbook	Publisher	Year	Author
1. ENGLISH 5	Manmar	2014	G. Gasparyan
2. ENGLISH 9	Manmar	2015	G. Gasparyan N. Hovhannisyan H. Qajberuni
3. ENGLISH 12	Manmar	2011	S. Baghdasaryan S. Gyurjayants

Table 1. Textbooks with bibliographic information

According to the curriculum of Armenian English classes at public schools (Անգլերենի ծրագիր, nd), the fifth-grade students are supposed to have a proficiency level of A1-1, the ninth-grade students are supposed to have a proficiency level of A2-2 and the twelfth-grade students B1-2. As Schmitt [6] mentions, there is not a magic vocabulary size.

According to Schmitt [6] , students in the initial stages of language learning are supposed to have a vocabulary size of not more than 2000 words, so the fifth and the ninth grades fall into the first levels of proficiency. Moreover, Alexiou & Milton [4] tried to classify CEFR levels according to vocabulary sizes. According to them, a thousand-word list is for A1 level, which can be maximum 1500. The fifth grade belongs to this category. While, the ninth-grade students, having the level of A2-2, are supposed to have a vocabulary size ranging from 1500 to 2500 but not more. Furthermore, the twelfth-grade students, who are B1 level, are supposed to have a vocabulary of 2750-3250.

CEFR level	Vocabulary size: English
A1	<1500
A2	1500 – 2500
B1	2750 – 3250
B2	3250 – 3750
C1	3750 – 4500
C2	4500 – 5000

Table 2. Vocabulary size estimates, based on CEFR levels

Results

The tables below depict the frequency levels of the vocabulary of each textbook. Nation [5] states that the most commonly used words are the K-1 words. Such words can occur in any text. While, words that have less frequency in the texts are the K-2 words. Schmitt [7] claims that 3000 words are considered to be high frequency words. On the other hand, Lugiyanto [17] asserts that the off-list words are usually names of places or people or specialized terms used in a specific discipline that students in junior high schools may not need to learn.

Freq. Level	Freq. Level	Types (%)	Tokens (%)	Cumul. token %
K-1 Words:	472 (80.00)	652 (67.49)	5393 (85.92)	85.92
K-2 Words:	82 (13.90)	89 (9.21)	241 (3.84)	89.76
K-3 Words:	6 (1.02)	6 (0.62)	15 (0.24)	90.00
K-4 Words:	15 (2.54)	18 (1.86)	35 (0.56)	90.56
K-5 Words:	6 (1.02)	7 (0.72)	18 (0.29)	90.85
K-6 Words:	2 (0.34)	2 (0.21)	7 (0.11)	90.96
K-7 Words:	1 (0.17)	1 (0.10)	1 (0.02)	90.98
K-8 Words:	2 (0.34)	3 (0.31)	4 (0.06)	91.04
K-9 Words:	2 (0.34)	2 (0.21)	19 (0.30)	91.34
K-10 Words:	1 (0.17)	1 (0.10)	1 (0.02)	91.36
K-11 Words:				
K-12 Words:				
K-13 Words:				
K-14 Words:				
K-15 Words:				
K-16 Words:				
K-17 Words:				
K-18 Words:				
K-19 Words:				
K-20 Words:				
K-21 Words:				
K-22 Words:	1 (0.17)	1 (0.10)	2 (0.03)	91.39
K-23 Words:				
K-24 Words:				
K-25 Words:				
Off-List:	??	198 (20.50)	541 (8.62)	100.00
Total (unrounded)	590+?	966 (100)	6277 (100)	≈100.00

RELATED RATIOS & INDICES

Pertaining to whole text
 Words in text (tokens): 6277
 Different words (types): 966
 Type-token ratio: 0.15
 Tokens per type: 6.50

Pertaining to onlist only
 Tokens: 5736
 Types: 768
 Families: 590
 Tokens per Family: 9.72
 Types per Family: 1.30

Table 3. The textbook of the fifth grade

As the table shows, the textbook of the fifth grade beside the needed K-1 and K-2 word list includes K-3 words, K-4 words, K-5 words, etc. According to the word

lists, there are a lot of words that are not normal to teach to the fifth-grade students and do not correspond with their level. For example: *affirm, apology, core, correspond, duke, endure, mere, rage, shield, urge, urgent* (3,000 families), *alike, arrow, bead, drown, elbow, fare, fleet, fuse, hut, ladder, pill, mat, sip, sleeve, thigh, thread, wit* (4,000 families), *bait, cozy, creek, deed, fiddle, fume, gratitude, lure, paddle, stool, influenza, mattress, fiddle* (from 5,000 families), *ape, carpenter, dune, jug, juggle, lantern, mare, satire, yarn* (from 6,000 word families), etc. Such words become a burden for the students and hinder them to acquire the vocabulary needed for their level. Words, which do not correspond with the level, could easily be replaced by easier versions not to confuse the student. For instance, the word *ape* could be replaced by the word *monkey* or instead of using the word *carpenter*, it would be better to say *a person who makes wooden objects*. However, some of the words found in less-frequent lists are important to teach to the learners of the fifth grade. Words like *shorts, scarf* (K5), *trousers* (K4) are types of clothing which students need to know. Even though words like *grammar* (K5), *alphabet* (K6), *pupil* (K3), *plural* (K4), *adjective* (K6) do not correspond with the level, they are all technical words and are needed for the teaching process. Furthermore, for example the word *pea* was used in a short story and that word could not be replaced and was necessary for the story.

Moreover, Off-list words were found to be mostly proper nouns, which were needed to be included in the texts. Thus, they do not have much value in the current study.

RELATED RATIOS & INDICES
<p><i>Pertaining to whole text</i> Words in text (tokens): 10763 Different words (types): 1917 Type-token ratio: 0.18 Tokens per type: 5.61</p>
<p><i>Pertaining to onlist only</i> Tokens: 9911 Types: 1652 Families: 1179 Tokens per Family: 8.41 Types per Family: 1.40</p>

Table 4. The textbook of the ninth grade

Secondly, the picture of the ninth grade is quite similar to the fifth grade. For this grade, the approximate number of vocabulary is 1500-2500 [4], [15]. However, as the results show (table 4) there are words even from K-9, K-11, K-12. There can be found words from K-16 which are already considered to be low-frequency words and are not recommended to teach. Some words, not matching the level of the students are: *absurd, acquaint, cave, flush,*

fond, harvest, flush, helmet, hood, incline, judicial, municipal, questionnaire,

precious, pearl, spike, parasol (4,000 families), *abbey, badge, bait, cellar, clasp, courtyard, crook, dreadful, dye, hatred, interrogate, jog, leaflet, mint, porch, ripe, witch* (5,000 families), *attic, closet, fortress, hound, mend, plum, razor, strait, surpass, warden* (6,000 families), *broom, buff, coward, equator, raven, stale* (7,000 families), *butler, com, gilt, soles*, (8000 families), etc. Teaching such words to A2 level students is not appropriate which does not contribute to the students' vocabulary growth. Consequently, the words that are supposed to be in the active vocabulary of the students are not frequently met in the texts and are easily forgotten. However, based on the study some words were identified that are essential to be included in the textbook even though they belong to word-lists which are considered to be hard for the students. To illustrate, words like *grammar, vocabulary, singular (K5), adjective (K6), noun (K7), pronoun (K8)* are all necessary for the students.

Freq. Level	Freq. Level	Types (%)	Tokens (%)	Cumul. token %
K-1 Words:	834 (38.54)	1593 (41.32)	13310 (76.52)	76.52
K-2 Words:	505 (23.34)	769 (19.95)	1474 (8.47)	84.99
K-3 Words:	385 (17.79)	511 (13.26)	879 (5.05)	90.04
K-4 Words:	164 (7.58)	185 (4.80)	265 (1.52)	91.56
K-5 Words:	84 (3.88)	95 (2.46)	128 (0.74)	92.30
K-6 Words:	46 (2.13)	51 (1.32)	75 (0.43)	92.73
K-7 Words:	49 (2.26)	51 (1.32)	63 (0.36)	93.09
K-8 Words:	27 (1.25)	27 (0.70)	34 (0.20)	93.29
K-9 Words:	19 (0.88)	20 (0.52)	32 (0.18)	93.47
K-10 Words:	12 (0.55)	14 (0.36)	18 (0.10)	93.57
K-11 Words:	9 (0.42)	10 (0.26)	15 (0.09)	93.66
K-12 Words:	6 (0.28)	7 (0.18)	7 (0.04)	93.70
K-13 Words:	6 (0.28)	6 (0.16)	8 (0.05)	93.75
K-14 Words:	1 (0.05)	1 (0.03)	1 (0.01)	93.76
K-15 Words:	3 (0.14)	3 (0.08)	6 (0.03)	93.79
K-16 Words:	5 (0.23)	5 (0.13)	6 (0.03)	93.82
K-17 Words:	2 (0.09)	2 (0.05)	2 (0.01)	93.83
K-18 Words:	2 (0.09)	2 (0.05)	3 (0.02)	93.85
K-19 Words:	2 (0.09)	2 (0.05)	3 (0.02)	93.87
K-20 Words:	1 (0.05)	1 (0.03)	1 (0.01)	93.88
K-21 Words:				
K-22 Words:				
K-23 Words:				
K-24 Words:	1 (0.05)	1 (0.03)	1 (0.01)	93.89
K-25 Words:	1 (0.05)	1 (0.03)	1 (0.01)	93.90
Off-List:	??	510 (13.23)	1062 (6.11)	100.00
Total (unrounded)	2164+?	3855 (100)	17394 (100)	≈100.00

RELATED RATIOS & INDICES	
<i>Pertaining to whole text</i>	
Words in text (tokens):17394	
Different words (types): 3855	
Type-token ratio: 0.22	
Tokens per type: 4.51	
<i>Pertaining to onlist only</i>	
Tokens: 16332	
Types: 3345	
Families: 2164	
Tokens per Family: 7.55	
Types per Family: 1.55	

5. The textbook of the twelfth grade

As for the twelve grade, the proficiency level of the students must be B1 which according to Alexiou & Milton [4] requires the knowledge of approximately 3000 words. As the results of the profiling reveal, the textbook contains different word levels ranging from K1 to K-20. Only 76.52% of the vocabulary used in the textbook fall under the most frequently used 1000 words group (K-1). The total coverage and percentage of K-2 and K-3 words are below the required vocabulary knowledge for this proficiency level since they provide information about the difficulty of the textbook. According to the results, the number of off-list words used in the textbook reach 1062 words. However, most of the words were again proper nouns. According to the study there are some words which do not correspond with the level, nevertheless, they were necessary to teach. For instance, the words *verb* and *vocabulary* belong to K5, however, they are vital words for the students to know. Additionally, the words *violet* and *tram* belong to k7, but they can be useful when teaching colors and means of transport.

Furthermore, the words found unnecessary for the level are: *acutely, arrogance, aspiring, boast, counterparts, concession, contrary, crust, flourish, gulf, hurricane, intimidation, invaded, peculiar, slumped, savagery, spike,, wreckage* (4,000 families), *assimilate, bleak, bribe, clawing, congested, degrading, eccentric, imminent, lavishly, rag, slack, stewardess* (5,000 families), *abound, adversary, gin, grudgingly, impoverished, patronage, poachers, prominence, sage, stooped* (6,000 families,) *badger, blackmail, cunning, detract, gusty, obituary, puncture, saucer, thrift, timidly, whereabouts* (7,000 families), *beset, dormant, dreary, fad, freckles, ingenuity, invasive, molten, succinct, synagogues* (8,000 families), *atonement, crucified, jester, polio, spews, warren* (9,000 families), *confluence, connotation, diaspora, doted, epithet, magma, mortification* (10,000 families), etc.). Most of the words are not only difficult for this level, they are also words which are of low-frequency. Therefore, it can be assumed that the textbook might not be good material for the students to be used to enlarge their vocabulary knowledge needed for this proficiency level.

Discussion

Through the vocabulary profiler it was found out that the three textbooks applied in the study all contain vocabulary which does not match the level of the students. Similar study, done by Dodigovic [1], revealed that the vocabulary, used in the readings of the students, does not correspond with their comprehension level. The tool used for the study is Complete Lexical Tutor. The words included were

mostly low-frequency words which is also typical of the current study. However, Dodigovic [1] also analyzed the writings of the students forming a different corpora. Later, the data showed that the vocabulary was a true challenge for the students. The same can be said about the current study, as in all three grades students are overloaded with vocabulary.

Liu [2] carried out a study, which was quite identical with the current one. The researcher analyzed the English textbook using VP complete to profile the vocabulary and to find out the difficulty level. Nevertheless, the results of this study vary from the current one, as they showed that the vocabulary of the textbook is appropriate for the level of the students. Though it was slightly difficult, the researcher considers it to be normal, as it can be beneficial for the students to be exposed to vocabulary which is a bit more difficult. In contrast with the current study, Liu [2] also emphasized the importance of including academic vocabulary which was missing from the textbook under the study. However, in the current study the vocabulary of the textbooks is not analyzed based on academic wordlists.

Conclusion

To conclude, as the anecdotal evidence suggested the quality of Armenian schools is not on a high level and one of the main reasons is that the textbooks which are used do not contribute to the learning process. The current study brought forth evidence that all three textbooks (used for the third, the fifth, twelfth grades) include vocabulary which is much harder than the actual level of the students. Thus, there is an inconsistency between the level of the students and the textbook that are being used to learn English.

Firstly, the textbook used for the fifth-grade students included words even from K6, K7, K8 and most surprisingly K22, when the vocabulary should have been limited by K1 and comparatively fewer words from K2. Secondly, the ninth-grade vocabulary was again found to be inappropriate for the level. It did not only include words from levels which are considered to be difficult for this grade, but also words from low-frequency levels. Thirdly, the textbook used in the twelfth grade was also found not to correspond with the level of students. Words from different frequency levels, from K1 to K20 and even from K24 and K25, were included in the textbook which can be a true challenge for B1 level students.

To sum up, based on this study, it can be recommended to consider changing the textbooks used at Armenian public schools, especially when the schools are free to choose a textbook to teach with. The current textbooks, do not foster vocabulary

learning, on the contrary, because of dense vocabulary of each book, students might feel confused. It would be better, if the books used at schools include texts with vocabulary which is appropriate for the level enabling the students to have frequent exposure to high-frequency words corresponding with their level.

References

1. Dodigovic, M. (2005). Vocabulary Profiling with Electronic Corpora: A Case Study in Computer Assisted Needs Analysis. *Computer Assisted Language Learning*, 18(5), 443-455.
2. Liu, J. (2016). *Role of Vocabulary Levels Test (VLT) in Chinese Undergraduate Students' Comprehension of Textbooks*. *Journal of Language Teaching and Research*, 7(2), 364. doi:10.17507/jltr.0702.16
3. Lugiyanoto, I. (2016). Vocabulary profile of english textbook used in vocational high school grade XI.
4. Milton, J., & Alexiou, T. (2009). Vocabulary Size and the Common European Framework of Reference for Languages. *Vocabulary Studies in First and Second Language Acquisition*, 194-211. doi:10.1057/9780230242258_12
5. Nation, I.S.P. (1990) *Teaching and Learning Vocabulary* New York: Newbury House,.
6. Schmitt, N. (2000). *Vocabulary in language teaching*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
7. Schmitt, N., & Schmitt, D. (2012) A reassessment of frequency and vocabulary size in L2 vocabulary teaching. *Language Teaching*, 47(04), 484-503
8. Carter, R., & McCarthy, M. (2002). *Vocabulary and language teaching*. Harlow: Longman.
9. Coady, J. & Nation, I.S.P. (1988) *Vocabulary and reading*. In *Vocabulary and Language Teaching* eds. R. Carter and M. McCarthy. London: Longman: 97-110.
10. Dodigovic, M. (2014). Using online vocabulary resources to improve pre-college ESL and SAT literacy skills. In M. Gura. (Ed.). (pp. 203 – 215). *Literacy Magic: Tech Supported Literacy Practices for Today's Classrooms and Beyond*. ISTE
11. Masrai, M., & Milton, J. (2017). *Recognition Vocabulary Knowledge and Intelligence as Predictors of Academic Achievement in EFL Context*
12. McGarrell, H., & Zyong Nguien, N. (2017). *How General is the Vocabulary*

in a General English Language Textbook.

13. Nation, I. S. P. (2013). *Learning vocabulary in another language* (2nd Edition). Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 9781107623026
14. Quero, B. (2017). *A Corpus Comparison Approach for Estimating the Vocabulary Load of Medical Textbooks Using The GSL, AWL, and EAP Science Lists*
15. Schmitt, N. (2008). *Instructed second language vocabulary learning*. University of Nottingham, UK
16. Thornbury, S. (2002). *How to Teach Vocabulary*. Harlow, UK: Pearson Education.
17. Lugiyan, I. (2016). *Vocabulary profile of english textbook used in vocational high school grade XI.*

Online sources

1. Անգլերենի ծրագիր. (n.d.). Retrieved December 12, 2017, from <http://www.mskh.am/am/21187>
2. English Vocabulary Profile. (n.d.). Retrieved November 14, 2017, from <http://www.englishprofile.org/wordlists>

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЦЕНТР
INTERNATIONAL SCIENTIFIC-EDUCATIONAL CENTER

«ՎԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄ»
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ
(18 հունիսի, 2021)
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

“РАЗВИТИЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ”
МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
(18 июня, 2021)
СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

“DEVELOPMENT OF RESEARCH CAPABILITIES”
INTERNATIONAL CONFERENCE
(18 June, 2021)
COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

Չափսը՝ 70X100 1/16
Պատվեր՝ 1: Տպաքանակը՝ 100:

«Տիր» հրատարակչություն ՍՊԸ
Երևան, Հ. Քաջազնունու փ, 14/10

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյանի փ, 2/2

